

В. ВЛАСОВ
О. ДАНИЛЕВСЬКА

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

5

В. ВЛАСОВ
О. ДАНИЛЕВСЬКА

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Підручник для 5 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

*Допущено
Міністерством освіти і науки України*

За загальною редакцією
доктора історичних наук
Ю. А. Мищика

Київ
«Генеза»
2002

**ББК 63.3(4УКР)я721
В58**

*Допущено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-3406 від 13.12.2000 р.)*

Загальна редакція:

Ю.А. МИЦИК, доктор історичних наук, професор.

Власов В.С., Данилевська О.М.

**В58 Вступ до історії України: Підруч. для 5 кл. загальноосвіт.
навч. закладів. – К.: Генеза, 2002. – 248 с.: іл., карти.
ISBN 966-504-213-0**

Підручник призначений для навчання історії України в 5 класі загальноосвітніх навчальних закладів. У ньому поєднано традиційний науково-популярний виклад з художньо-образним. Книга містить чимало історичних оповідань у жанрі дитячої літератури, які покликані донести певну історичну інформацію й викликати емоційне ставлення до прочитаного.

ББК 63.3(4УКР)я721

ISBN 966-504-213-0

© Власов В.С., Данилевська О.М., 2001
© Видавництво «Генеза», 2001
© Мігченко В.С., Штанко О.В., Якутович С.Г.,
Машков П.В., художнє оформлення, 2001

ЗМІСТ

Любі друзі! 7

Розділ 1. Знайомство з історією

ІСТОРІЯ ЯК НАУКА	11
Подорож в історію	13
ПАМ'ЯТКИ МИНУЛОГО	16
Лист із Чернігова	18
ТАЄМНИЦІ СЛОВА	21
Розсипані перли	23
КЛЮЧІ ВІД СКАРБІВ	26
Золотосаяна Скіфія	28
ЗНАКИ ПАМ'ЯТІ	31
Георгій Нарбут	
і його герб Української держави	33
ЗАГАДКОВІ НАЗВИ	36
Перша історія міста Києва	40

Розділ 2. Княжа Русь-Україна

ПЕРШІ КНЯЗІ	45
Царгородські дива	46
Віщі слова	49
ВІДОМА Й ЧУТА В УСІХ КІНЦЯХ ЗЕМЛІ	52
Прозріння	55
Зерна мудрості	58
СКРУТНІ ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	62
Мономахове повчання	64
Оборона Києва	67
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА	71
Лихіша від лиха честь татарська	73
СКАРБИ НЕТЛІННІ	77
Світочі	80
ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА	84
З Божої ласки князь київський	85
Змова князів	88

Розділ 3. Під владою Польщі

ПОЧАТОК ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ	
В УКРАЇНІ	93
Острозька академія	95
ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА	99
Козацькими шляхами	100
Через стени й пороги	103
УТВОРЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ	108
Поклик серця	110
Знані в Європі	113
ТУРЕЦЬКА НЕВОЛЯ	115
Дорога додому	116
Прекрасна султана	118
ДОБА ГЕРОІЧНИХ ПОХОДІВ	121
Слава на морі	122
На війні чого тільки не трапляється	124

1

2

3

4

5

6

КОЛИ МОВЧАЛИ ГАРМАТИ	129
На ниві освіти	132
ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЬЩІ	135
Очима чужоземця	136
Лицар волі	139

Розділ 4. Українська держава – Гетьманщина

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА	143
Перша шабля Хмельницького	146
Неспокій на вершині слави	150
РУЇНА	154
Полиновий присмак перемоги	155
Сонце Руїни	158
ДЛЯ КОРИСТІ МАТЕРІ-УКРАЇНИ	161
Храм гетьмана Мазепи	163
Із думою про Україну	165
ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ	168
Неоціненний скарб	169
Зруйноване гніздо	171
СЛАВЕТНІ ІМЕНА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ	174
Чарівне перо	177
Із вірою в добро	178

Розділ 5. Україна пробуджується

ПОЧАТОК ВІДРОДЖЕННЯ	185
Несподівана зустріч	187
Галицькі будителі	190
ЗРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ	193
Жити – щоби здобути народові освіту	195
З вогнем батькової кузні	198
ВЕЛЕТІ ДУХУ	201
І все-таки до тебе думка лине.....	204
БУРЕМНІ РОКИ	208
Стрілецький славень	210
Українська маніфестація	212
ГОЛОД І ТЕРОР	216
Гірка прощання	217
Червона мігла	220
І ЗНОВУ ВІЙНА	223
Гаряча смерть	225
Повстанча молитва	228
ЗА НИМИ СТОЯЛА УКРАЇНА	230
Народе мій, до тебе я ще верну	231
ЛЮДИНА І ДОВКІЛЛЯ	234
Полин чорнобиль – проти болю чи біль?	235

Розділ 6. Україна незалежна

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	241
День народження Конституції	242
МИ З УКРАЇНИ	246

Любі друзі!

Споконвіку жили на нашій землі люди:

виросували хліб, плекали сади, виховували дітей.

Коли ж раптом лихі завойовники загрожували їхній мирній праці – вставали орачі й ремісники міцним муром, бо над усе цінували волю. А потім, перемігши нападників,

навчали дітей, як бути завзятими й несхитними,

бо щиро хотіли, щоб рідна земля квітла й багатшала

доки світить сонце. Тисячолітній досвід,

отриманий у спадок від попередніх поколінь,

свідчив, що те омріяне бажання справдиться,

якщо кожен день їхнього життя закарбується в пам'яті

й стане надбанням нащадків. Отож, мов чарівне замовляння,

заповідали вони своїм дітям прадавню мудрість:

«Майбутнє неможливе без минулого».

Проте, щоб збагнути глибину людського досвіду,

потрібно дуже багато знати й уміти.

Недарма наука про минуле людства – історія –

одна з найцікавіших і водночас найскладніших.

Сподіваємося, що книжка, яку ви щойно розгорнули,

переконає вас у цьому.

Призначення вашого нового підручника –

бути першим шаблем у вивченні минулого.

Тож і називається він «Вступ до історії України».

Книга знайомитиме з минулим та його героями,

вчитиме розуміти події давніх часів, бачити

в їхньому вирі долі окремих людей. Саме тому

підручник складається з великої кількості оповідань,

у кожному з яких дійові особи – історичні постаті,

легендарні герої, а часом і вигадані персонажі,

але вони завжди постають як живі люди – зі своїми

сумнівами, турботами, болями...

Щоб зрозуміти їхні вчинки, думки, почуття,
вам доведеться вдумливо попрацювати над текстами
і самих оповідань, і тих численних пізнавальних рубрик
що ви їх знайдете на сторінках книги.

Усвідомити головне, запам'ятати найсуттєвіше,
замислитися над найважливішим вам допоможуть запитання.

Не оминайте й тлумачень слів, пояснень до малюнків,
бо усе те покликане зробити ваші враження від знайомства
з наукою історією та минулим рідної землі яскравішими,
а набуті знання міцнішими й ґрунтовнішими.

Насамкінець нагадаємо ще одну прадавню мудрість:
людина народжується для добра.

Безперечно, у кожного з вас, друзі, своя життєва стежина?
Проте, якщо ви хочете, щоб доля була прихильною до вас,
не відкидайте досвід і мудрість своїх попередників,
частіше озирайтеся в минуле – у ньому коріння вашого роду.

Адже відцуравшись минулого й свого коріння,
людина втрачає свій головний оберіг – любов до Батьківщини

І тоді без відповіді залишається одвічне людське питання,
так просто сформульоване великим сином України

Тарасом Шевченком:

Для чого в світі живемо

Чи для добра, чи то для зла?

Маємо надію, що знайомство з історією України
та її діячами – видатними державниками, вченими,

полководцями, поетами й художниками,

сумлінними та щирими трудівникам!

не залишить вас байдужими

й допоможе стати в майбутньому

справжніми лобротворцями на своїй землі

РОЗДІЛ

1

НАЙОМСТВО З ІСТОРІЄЮ

ІСТОРІЯ ЯК НАУКА

Шанобливе ставлення до минулого – прикметна риса нашого народу. Про минувшину в Україні завжди казали – свята, добра. І досі вживані в українській мові прислів'я: Не за нас стало, не за нас і перестане; Не силою роби, а розумом, не серцем, а звичаєм. За давніх часів пам'ять про минуле зберігалася в міфах, легендах, переказах, піснях. Згодом, з появою писемності, про події дня вчорашнього оповідали літописи – записи найважливіших подій з року в рік, «з літа в літо», як тоді казали. Закарбовуючи для нащадків події минулого, творці літописів прагнули водночас усвідомити їх, з'ясувати, чим вони спричинені, які мали наслідки. Так поступово накопичувалися історичні знання. Отож, **історія** – це наука про минуле людства. Вона вивчає та описує діяльність людини, досліджує всілякі великі й малі події від найдавніших часів до дня вчорашнього, встановлює, як і чому людське життя змінювалось і вдосконалювалось, ставши таким, як тепер.

Прочитавши підручник, ви дізнаєтесь про багатьох учених-істориків. З-поміж них такі видатні, як Максим Берлінський, Михайло Максимович, Володимир Антонович, Дмитро Яворницький. Але батьком української історії справедливо вважають Михайла Грушевського. Йому належить близько 2000 праць з історії України, серед яких і 10-томна «Історія України-Руси».

Досліджуючи минувшину, вчені-історики раз по раз змушені відповідати на запитання: коли сталася та чи та подія? Визначити точний час певної події,

Слово **історія** походить з грецької мови та означає *оповідь про минулі події, знання про них.*

Сторінка з літопису.

Слово *хронологія* в перекладі з грецької означає *наука про час і слово*.

Чому історики особливого значення надають відлікові часу?

тобто її дату, допомагає *хронологія* – наука, що вивчає способи обчислення часу.

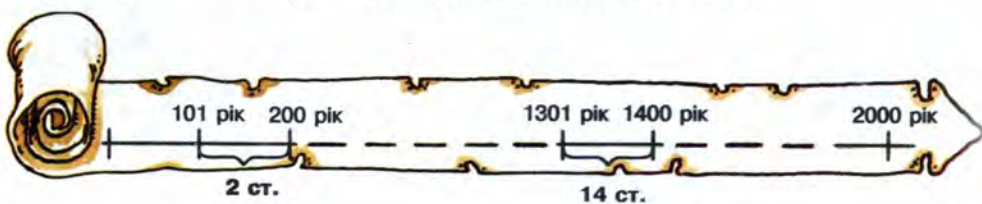
Не завжди час обчислювався так, як нині. Найдавнішими одиницями виміру часу є доба (день і ніч разом), тиждень, місяць, рік. Люди почали їх застосовувати, спостерігаючи за явищами природи, рухом Сонця, Місяця, зірок. Та досягнути й правильно зрозуміти складні явища природи було важко. Тому за давнини в різних народів рік міг тривати від 300 до 400 днів і починатися чи навесні, чи влітку, чи восени або й взагалі з приводу якоїсь певної події (повені річки, заснування міста тощо).

Лічба років від певної події називається літочисленням (ерою). Від 16–17 ст. в Україні поступово узвичаїлася лічба років, якою ми користуємося тепер.

Час від першого року до теперішніх днів називають нашою ерою. Щоб було простіше рахувати великі відтинки часу, кожні сто років вважаються одним століттям, або віком. Тисяча років – це тисячоліття.

Намалюймо пряму лінію, щоб уявити плин часу. На ній будемо один за одним позначати різні роки. Праворуч розташуємо рік, у якому ми живемо, ліворуч – попередні роки або століття.

Стрічка часу.

Скільки років минуло від початку нашої ери? Скільки минуло століть, тисячоліть?

В якому столітті ми живемо?

Перше століття нашої ери починається в 1-му році й закінчується в 100-му році. Відповідно друге починається в 101-му році, а закінчується в 200-му році. Отже, початкові роки століть – це 101, 201, 301 ...1901, а роки з нулями (100, 200, 300, 2000) – це останні роки століть.

Для розвитку української історичної науки особливе значення мало 19 ст. Саме тоді розпочав свою діяльність Михайло Грушевський.

— Видатний український учений-історик **Михайло Грушевський** (1866–1934) був людиною різнобічних талантів. Як науковець він виявив себе в царині історії, літературознавства, досліджував усну народну творчість тощо. Також писав оповідання, п'єси, вірші. Тож учительська сім'я, у якій народився Михайло, прищепила йому жагу до знань та смак до слова. Та головне, чого навчили майбутнього вченого його батьки, – любов до рідної землі. Власне тому, зростаючи далеко від України (спершу в Ставрополі, а потім у Владикавказі), він цікавився всім українським. Згодом Михайло Грушевський згадував, що під впливом оповідань батька він рано усвідомив себе українцем. Під час навчання в Тифліській гімназії він захопився минулим України. Бажання глибше осягнути історію рідного народу привело Грушевського до Київського університету. Відтоді свою долю він пов'язав з історією України фахово, ставши вченим-істориком.

Михайло Грушевський.

Подорож в історію

Професор історії Львівського університету Михайло Грушевський закінчив працювати й вийшов до вітальні. Дочка вже чекала на нього. «От і росте мені помічниця», – подумав учений і посміхнувся дівчинці:

- Ну що, Катрусю, помандруємо сьогодні в історію?
- А подорож буде цікавою?
- Надзвичайно, адже там знайдемо відповідь на запитання, поставлені нашим великим поетом Тарасом Шевченком: хто ми? чії сини? яких батьків?..

Дівчинка зацікавлено подивилася на батька:

- Кого ж ми візьмемо в провідники? Може, отого сивого дідуся, якого ми бачили на розі нашої вулиці, і він сумно-сумно співав про давні часи?
- Знадобиться нам його пісня, а ще стане в пригоді ось що, – сказав професор і приніс із кабінету якісь дивні речі.

Катруся розчаровано оглянула їх: поруділа кістка, загострений камінь, череп'яний уламок...

- Невже вони – наші провідники в історію?
- Придивися, доню, до цих речей пильніше. Всі вони бережуть пам'ять про людей, які ними користувалися. Приміром, кістка – то зна-

Поміркуйте!

Чому Михайла Грушевського вважають найвидатнішим істориком України?

ряддя, за допомогою якого наші пращури викопували їстівні корінці. А цей череп'яний уламок залишився від старовинного глечика, де зберігалось зерно. Таких свідків минулого є чимало: всілякі вироби людських рук, сказане чи написане слово. Ці понівечені часом предмети – речові історичні джерела. Написи на камені, давні рукописи й книги називають джерелами писемними.

– А пісню отого сивого співця – усними, – міркувала дівчинка.

– Найліпший дороговказ для історика – історичні джерела. Вони не дозволяють схибити, зійти на манівці.

– Скільки триватиме наша мандрівка?

– Вирішувати тобі. Для мене вона нескінченна. Бо ще від студентських часів, перейнявшись історією українського народу, я нею живу.

Професор замислився, а потім додав:

– Написання всеосяжної історії України рано стало моєю заповітною гадкою, питанням честі. Отож, доню, я й пишу день і ніч велику «Історію України-Руси»...

– То подорожуватимемо разом із твоєю книгою?! – захоплено вигукнула Катруся, бо давно мріяла ознайомитися з тією батьковою працею.

Подорож в історію, щаслива можливість пройти разом із батьком тими шляхами, що їх проклали наші діди-прадіди, цілком поглинула увагу Катерини. Вона забула про свої щоденні розваги, чула лише батьків голос і бачила довжелезний шлях українського народу, що пролягав із мороку напівзабуття крізь тисячоліття, крізь усі випробування до свободи.

Почула дівчинка про те, що українці – дуже давній народ, який споконвіку живе на своїй землі. Вже в 9 ст. мали українці свою державу – Київську Русь. Правила нею князі, а столицею був Київ. Знали й пова-

*Михайло Грушевський
у колі рідних.
Поряд з ним дружина,
брат і сестра.
Сидять племінники,
дочка Катерина
та матір. 1907 р.*

жали княжу Україну в багатьох інших землях. Та одного дня (сталось це в 13 ст.) прийшов лихий ворог. Вдарив темною силою об мурі Києва. Не витримало місто, впало під ударом незчисленної орди нападників. Проте не впала його слава. Підхопив її Галич, розквітло могутнє Галицько-Волинське князівство. Так відродилася Українська держава.

В середині 14 ст. українські землі опинилися під владою литовських князів. Але ті «старини не рушили, нового не заводили», тобто жили за давніми законами київських князів.

Наприкінці 15 ст. українців спіткало нове лихо: войовничі степовики грабували й спустошували українські міста й села, а мешканців забирали в полон. Тоді наш миролюбний народ став на захист своєї землі, бо здавна опанував мистецтво воїна в обороні від ворогів. Воїнами-лицарями ставали хлібороби, ремісники, священники. А називали тих звитязців козаками.

Коли в другій половині 16 ст. українські землі потрапили під владу польського короля, козаки не скорилися його волі й незабаром очолили Національно-визвольну війну українського народу. На визволених землях вони знову відродили Українську державу, керував якою гетьман Богдан Хмельницький. Та не судилося Україні надовго втримати волю. Підступні сусіди невпинно зазіхали на родючі українські землі. Довго боролися козаки, відбиваючись від Московського царства, Польщі й Туреччини, але з кожним роком втрачали свої права. Врешті-решт російський цар знищив козацький устрій. Українські землі – вкотре вже! – опинилися під владою кількох чужих держав.

...Катруся затамувала подих. Так ось чому Тарас Шевченко назвав Україну безталанною! Невже довіку їй лишатися такою? Ні! Українці – великий народ, гідний жити у своїй державі. У цьому переконує «Історія України-Руси»...

Ніколи Катерина Грушевська, донька видатного українського історика, не забувала своєї першої подорожі в історію. Згодом вона допомагала батькові завершувати багатотомну «Історію України-Руси», яку українці шанують нині так само, як і Шевченків «Кобзар».

? Як учені-історики дізнаються про минуле? Що ви дізналися про Михайла Грушевського? Витлумачіть його слова: «Написання всеосяжної історії України рано стало моєю заповітною гадкою, питанням честі».

люди і долі

Катерина Грушевська.

Катерині Грушевській, дочці видатного історика України, судилася непроста доля. Хвороба позбавила її безтурботного спілкування з ровесниками, та дівчинка наполегливо вчилася. Її освітою опікувався батько. Під його керівництвом Катерина з юних літ почала торувати власну стежку в науці, виявляючи особливу зацікавленість усною народною творчістю. Нею, зокрема, було підготовлене найповніше наукове видання українських народних дум, яке не втратило своєї цінності й нині. Щоправда, у повному обсязі праця надрукована не була: після смерті Михайла Грушевського Катерина цілком присвятила себе впорядкуванню батькової спадщини. А невдовзі – зазнала переслідувань з боку влади. Вкрай недужу, за безпідставним звинуваченням її було відправлено на заслання, де вона й загинула. Тоді, у 30-х рр. 20 ст., Україна не була незалежною державою, а входила до складу Радянського Союзу. Тож Катерина Грушевська належить до тих великих синів і дочок українського народу, котрі за його свободу заплатили найвищу ціну – власне життя.

Перевірте себе!

Як ви розумієте вислів «Майбутнє неможливе без минулого»? 2. Що вивчає історія? Наведіть приклади речових, писемних та усних історичних джерел. 3. Що вивчає хронологія? 4. Чому «Історію України-Руси» Михайла Грушевського українці шанують так само, як і «Кобзар» Тараса Шевченка? 5. Розкажіть про долю Катерини Грушевської.

ПАМ'ЯТКИ МИНУЛОГО

Слово *археологія* в перекладі з грецької означає наука про давнину.

Вивчає минуле за речовими історичними джерелами спеціальна наука **археологія**. Вчених, які розшукують, розкопують і вивчають давні речі та споруди, називають археологами. Вони виробили правила пошуку давніх пам'яток та розкопування їх, що дають змогу добувати з-під землі давні речі неушкодженими.

Власне розкопкам передують археологічна розвідка. Для цього уважно вивчаються писемні джерела, оглядається місце майбутніх розкопок. Потім закла-

*Археологи за роботою.
Розкопки
Михайлівського
Золотоверхого собору
в Києві. 1997 р.*

дається пробний розкоп – вузька траншея, що має виявити, чи є в ґрунті цікаві для археолога предмети людської діяльності. Якщо знаходять бодай щось, то готується великий розкоп.

Працюючи, археологи не квапляться. Щоб не пошкодити пам'яток давнини, вони застосовують здебільшого легкі лопати, ножі, пензлі. Вся поверхня розкопу поділяється на квадрати зі стороною 10 метрів. Такі самі квадрати, тільки в сантиметрах, креслять на папері. Це дає змогу точно фіксувати й замальовувати всі знахідки. Крім того, археологи ретельно записують у щоденниках і те, як відбуваються розкопки, і власні спостереження. Археоло

*Прикраси, знайдені
під час археологічних
розкопок Михайлівського
Золотоверхого собору
в Києві.*

*Пам'ятки 12–13 ст.,
знайдені під час
археологічних розкопок
різних років у Києві.*

Вікентій Хвойка.

логічні розкопки – дуже відповідальна справа, бо після них уже неможливо відновити порушене.

Знайдені речі надсилаються до лабораторії. Там їх досліджують, визначаючи вік і призначення, ретельно описують їхні прикмети й ознаки. Із дрібних шматочків збираються і склеюються цілі предмети. Так знахідкам дають нове життя.

Видатним археологом України був Вікентій Хвойка. Він зробив чимало відкриттів в історичній науці, які не втратили свого значення й донині.

Таких людей, як **Вікентій Хвойка** (1850–1914), називають подвижниками, бо протягом усього життя вони самовіддано служать обраній справі. Для Вікентія В'ячеславовича справою життя стала археологія. У ній він виявив не лише глибокі знання, а й якусь незбагненну проникливість: подекуди, що Хвойці властиве дивовижне відчуття, керуючись яким він безпомилково вгадував місцезнаходження унікальних археологічних пам'яток. Проте опанування фахом відбувалося поступово. Чех за походженням, Хвойка навчався в комерційному училищі на Батьківщині. Року 1876 він назавжди переїхав до Києва й почав викладати історію. Від 90-х рр. захопився археологією. Саме в цій царині зробив чимало наукових відкриттів. Світову славу українському археологові принесло, зокрема, відкриття решток життєдіяльності так званих трипільців.

Поміркуйте!

Про що розповіли археологам трипільські знахідки?

Лист із Чернігова

– Чи знаєте, де тепер я мусив би бути? – запально вигукував, звертаючись до лікаря, знаний київський археолог Вікентій В'ячеславович Хвойка. – Так, так, у Чернігові, на 14-му археологічному з'їзді.

– Якщо хочете, вельмишановний, швидко одужати – не нервуйте. Інакше хвороба ще довго тримати-

ме вас під домашнім арештом, – пожартував лікар і вже серйозно додав: – А хто ж у такому випадку відкопуватиме пам'ятки минулого? Хто робитиме археологічні відкриття? Вам, Вікентію В'ячеславовичу, земля наша подарувала ключі від своїх скарбниць. Не

Краще розкажіть про якусь із давніх-давніх таємниць.

– Таємниць? – перепитав археолог. – Про яку саме? Дивіться, скільки речей у мене на столі. І кожна з них має власну долю й свою таємницю. Та я, здається, вам усе розповів.

– Не все. А історія он того мальованого глечика? Саме її ви не встигли розповісти мені вчора.

– Ого! – посміхнувся вчений. – Його історія справді дуже давня. Я знайшов цей глечик 1893 року під час розкопок поблизу села Трипільля, що над Дніпром на Київщині. П'ять, а може, й шість-сім тисяч років тому жили тут люди. Були вони завзяті й терплячі, кмітливі та вправні. І красиві, як далекі південні краї, звідки були родом їхні предки.

Мешкали трипільці в дерев'яних або плетених із хмизу та обмазаних глиною охайних будиночках, часом навіть триповерхових. У середині такої споруди, переділеної на кілька кімнат, була піч або відкрите вогнище. Житла розташовували одне біля одного по колу – вулицями, що утворювали щось подібне до сонця. Бо любили трипільці сонце й небо. Але над усе шанували землю, що стала для них рідною. Вони орали та засівали її, а земля щоосені обдаровувала їх золотим збіжжям.

Нелегкою була праця хліборобів. У турботах про врожай бігло-збігало їхнє життя.

Та не тільки хліб вирощували трипільці. Були серед них гончарі та малярі. Вони виготовляли всілякий глиняний посуд і майстерно розмальовували його червоною, чорною та білою барвами. Миски, глечики, горщики трипільців милували око візерунками.

– Ви вразили мене, – потискуючи археологові руку, мовив лікар. – Я думав, що вік цього глечика – не дуже поважний: барви на ньому яскраві, а візерунки такі, що їх і тепер можна побачити на наших рушниках або на великодніх писанках.

– У цьому, шановний лікарю, й прихована найбільша таємниця. Не зів'яли донині трипільські візерунки, не загубився слід трипільців на

Трипільський
глиняний посуд.

Глиняні модельки
трипільських жител.

українській землі, бо дбайливо берегла їхній досвід місцева хліборобська людинність, аж поки не підхопили його українці.

– Ось тепер я впізнаю вас, Вікентію В'ячеславовичу. Бачу, що цілком опанували себе. Тепер не зашкодить приємне хвилювання. Тримайте листа. Прямуючи до вас, зустрів листоношу. Здається, пишуть із вашого археологічного з'їзду.

Вікентій В'ячеславович відкрив конверт. Писали, справді, з Чернігова.

– Ну, як сприйняли надіслану вами доповідь? Як оцінили археологи ваші останні знахідки?

Лист із Чернігова був вельми стислим. Добрий приятель Вікентія В'ячеславовича писав, що його доповідь, прочитану колегою, з'їзд вітав стоячи. Того самого дня було ухвалено висловити подяку київському археологові за копітку й наполегливу дослідницьку діяльність.

За даними сучасної історичної науки, трипільці – нащадки одного з давніх південно-східних народів. На наші землі вони прийшли від гирла Дунаю, згодом розселилися на величезних просторах від Дністра до Дніпра, досягнувши територій сучасної Волині та Степового Причорномор'я. Від трипільських часів залишилося чимало археологічних пам'яток, які нині добре досліджені. Вони свідчать про високий рівень розвитку господарства трипільців, а також про те, що десь біля п'яти з половиною тисяч років тому їхнє життя занепало. Як припускають учені, трипільці розчинилися серед інших народів: тих, котрі так само, як і вони, приходили здалеку, й тих, котрі жили на наших землях споконвіку. Власне, тому знання та вміння трипільців не зникли без сліду, а були збережені й через багато століть успадковані українцями.

? *Хто такі трипільці? Коли жили вони на наших землях? Про що клопоталися в повсякденному житті? На основі оповідання та ілюстрацій розкажіть, якими були трипільські поселення.*

ДОПИТЛИВИМ

А чи знаєте ви, що знайдені археологами рештки мивушини зберігаються в музеях? Слово музей прийшло до нас із грецької мови, воно означало житло муз, тобто богинь – покровительок мистецтв. Тепер це слово означає установу, де зберігаються важливі пам'ятки минулих часів: знаряддя праці, вироби давніх майстрів, документи, книги, монети, твори мистецтва. Є музеї історичні, технічні, природознавчі, краєзнавчі, мистецтвознавчі тощо. Один із найстаріших музейних закладів нашої держави – Національний музей історії України в Києві. Свій початок він бере від Музею старожитностей та мистецтв, що почав діяти в серпні 1899 р. Основу тогочасної археологічної колекції му-

Національний музей
історії України
в Києві.

зею становили знахідки Вікентія Хвойки, який протягом багатьох років був першим завідувачем і хоронителем археологічного відділу музею. Нині в музеї зберігаються унікальні археологічні, монетні колекції, зразки одягу, посуду, хатнього начиння, а також зброя, старовинні книги, ікони, картини та вироби народних майстрів – загалом понад 600 тис. експонатів. Усі вони відображають історію України від найдавніших часів до сьогодення.

Перевірте себе!

1. Що таке археологія? Кого називають археологами? 2. Чим прославив своє ім'я Вікентій Хвойка? 3. Що ви дізналися про трипільців? 4. Розкажіть про Національний музей історії України.

ТАЄМНИЦІ СЛОВА

Хоч якими цінними для історії є речові джерела, проте відтворення минулого лише за ними не було б повним. Адже вік речових пам'яток нетривалий. Натомість слово – вічне. Тому вчені-історики послуговуються словесними джерелами – писемними та усними. Споконвіку найбільші таємниці люди довіряли книгам. Щоправда, старовинні книжки сильно відрізнялися від теперішніх. Упродовж три-

Пригадайте,
що таке історичні
речові джерела.

Сторінка однієї з найдавніших рукописних книжок, створених на наших землях, – «Ізборника Святослава». 1073 р.

Пергамент – матеріал для рукописних книг, що виготовлявся зі спеціально оброблених шкур телят або овець.

валого часу вони були рукописними – перша українська друкована книга з'явилася лише наприкінці 15 ст. Її видрукував у Кракові Швайпольд Фіоль. Рукописи досліджує палеографія – наука, що вивчає історію письма, зміни в написанні літер, матеріали та знаряддя для письма, способи оздоблення рукописних книжок. Для створення рукописних книжок різні народи використовували свій матеріал: глиняні таблички, дерев'яні дощечки, шкури тварин тощо. Наприклад, наші давні предки найбільше книжок написали на **пергаменті**.

Отже, палеографія дає змогу встановити не лише зміст, а й час і місце написання тексту. Внаслідок зусиль учених-палеографів починають «промовляти» написи на каменях, кістках, металі, стають зрозумілими літописи, листи, щоденники, перетворюючись на писемні джерела історії.

А втім, писати люди вміли не завжди. В історії кожного народу була дописемна доба, коли всі знання передавалися з уст в уста. Отже, давні легенди, міфи, перекази, казки та обрядові пісні – то не лише витвір народної фантазії, а й скарбниця досвіду попередніх поколінь і тому – безцінне джерело для історика.

Історичні писемні пам'ятки:

1. Грамота кінця 16 ст.;
2. Сторінка з літопису;
3. Сторінка з листа, написаного сеньманом Б. Хмельницьким у 1648 р.

Важливість усного слова найкраще розуміють письменники, вчені-мовознавці. Саме тому багато хто з них присвятив власне життя збиранню народної творчості. У 19 ст. українські уснопоетичні твори записували Михайло Максимович, Павло Чубинський, Яків Головацький, Іван Франко.

З дитинства залюблений у народну пісню, **Яків Головацький** (1814–1888) протягом усього життя був не лише її щирим шанувальником, а й глибоким дослідником.

Свою першу збірку народних пісень він підготував, навчаючись у львівській школі. У звичайному учнівському зошиті хлопець записав тоді десять пісень із тих, що їх чув вечорами. Згодом бажання зрозуміти характер і душу рідного народу покликали його, студента Львівського університету й вихованця духовної семінарії, в мандрівку західноукраїнськими селами. Те, що він записував під час подорожі, було використано в подальшій громадській та науковій діяльності. До них повертався Головацький і на схилі віку, коли доля привела його до міста Вільна (нині Вільнюс). Там, на чужині, він підготував ґрунтовне чотиритомне видання українських народних пісень. Друком воно вийшло 1878 р. в Москві.

Яків Головацький.

Розсипані перли

«Які чарівні українські Карпати! – подумав юнак, вкотре озираючись на мальовниче село, розкидане на схилі високої гори. – Правікову мудрість березуть. Життя забракне, щоб усе те записати». Вже місяць мандрував горами, і кожна зупинка дарувала несподівані зустрічі й справжні відкриття. От хоча б нинішня розмова. Юнак зупинився. Сів на стовбур поваленої смереки. З великого портфеля з таємничим написом латиною «Все своє ношу з собою» витягнув охайного зошита. У ньому він занотовував почуті під час подорожі пісні, легенди, перекази. Погортав кілька сторінок, ніби щось пригадуючи. На чистому аркуші написав нову назву – «Білобог» – і полинув на крилах казки в прадавні часи...

Які писемні джерела допомагають історикам у вивченні минулого?

Поміркуйте!

Чому Яків Головацький прагнув зберегти перли уснопоетичної творчості своїх краян?

*Ой коли було начало світа,
тоді не було неба, ні землі;
але лиш було синє море...*

І не мало те море ні кінця ні краю. Якось-то розчахнулися хвилі, і з морської безодні виринув диво-птах. Розкинув широкі крила і злетів у незайману височінь. На воді ж залишилося гойдатися золоте яйце. Та враз почало воно більшати. Росло-зростало – і вже серед моря-океану зеленою розкішшю буяє острів. Так народилася земля.

А де майнули білі крила, там засвітилися зорі – і розвіявся морок. Пробуджений світлом, раптом здійнявся вітер. Підхопив золотосяйну пір'їну, яку загубив диво-птах, і поніс її вище всіх зір. Тоді засяяло на небі сонце.

Довго ворожив диво-птах, аж поки втомився. Повернувся на Буян-острів, опустив білі крила – впали лебедині крила, і не стало видно птаха. То був Білобог – початок усього доброго й світлого на землі.

Щоночі спочивав Білобог серед шовкових трав і чудернацьких квітів. Коли ж займався день, набував він подоби Білого Лебедя й летів у світи, щоб творити добро. Знав Білобог, що вічною буде та праця. Адже від початку світу переслідує його Чорнобог – Чорний Лебідь – втілення зла й темряви: що ближче ніч, то відчутніший лихий його погляд.

Усе втрачає певність під запоною ночі: шляхи й дороги заростають тернами, суходіл перетворюється на багністі трясовини, вода в річках починає вирувати й каламутитись...

Ось і цієї ночі не спиться Чорнобогові. Чорним Лебедем летить він над землею, збирає своє військо.

«Зміє-Драконє, потворисько Маро, усяка нечисте! – гукає він крізь морок. – Усі на битву! Тепер запануємо над світом!»

Посунули звідусюди до Буян-острова чорні хмари. Так огорнули небо, що жоден промінь сонця не міг пробитися крізь них. І завмер скутий кригою океан, замовкло птаство, похилилися квіти й трави. Тяжка дрімота заколисала Білобога. Ще мить – засне знесилений на віки вічні.

Але що це? Темне небо спалахнуло яскравим блиском раз, удруге. Почувся гуркіт. Одна стріла-вогневиця влучила у вершечок дерева, всохло го від холоду й темряви. І зайнялося дерево. Червона пожежа відігріла землю, розтопила кригу, розвіяла морок. Здолав дрімоту Білобог, злетів Білим Лебедем – і знову стало любо та весело. А рятівний Вогонь відтоді жеврів незгасно, ставши помічником і надійним товаришем Білобоговим.

«Про те, що живе пам'ять про Білобога й Чорнобога, свідчать місцеві назви – Білобоги й Чорнобоги, є в нас і село Білобожниця».

Юнак швидко впорався із записами, підвівся й помандрував далі...

Захоплення усним українським словом ніколи не полишало Якова Головацького. Найбільше вабили вченого найдавніші часи, відгомін яких вчувався раз по раз у розповідях карпатських старожилів. Мов коштовні перлини, збирав їх дослідник, сподіваючись, що колись об'єднає розсіпані перли в намисто. Так 1860 року й постала книга «Міфологія». Сива давнина промовляє з кожної сторінки цього дослідження.

Слово **міф** у перекладі з грецької означає *слово, переказ*. Отож, **міфи** – це розповіді, у яких втілено уявлення давніх людей про світ і його будову. Мають їх усі народи світу. Творилися вони за дуже давніх, ще дописемних, часів. Власне, тому багато міфів не збереглося до нашого часу. Така ж доля спіткала й українську міфологію. Однак вчені переконані, що відновити давні міфи, бодай частково, можна. Досліджуючи найстаровинніші обрядові пісні, перекази, легенди, зіставляючи уснопоетичну творчість українського народу з творами безіменних митців інших народів, вивчаючи походження слів, дослідники минувшини поступово відтворюють уявлення наших далеких предків.

? *Які уявлення наших предків про навколишній світ відображені в давньому міфі? Уособленням чого були міфічні Білобог і Чорнобог? У яких інших образах в уснопоетичних творах нашого народу втілено одвічну боротьбу добра зі злом?*

ДОПИТЛИВИМ

А чи відомо вам, що справу збирання, збереження і впорядкування писемних пам'яток покладено на спеціальні установи, що їх називають архівами?

З'явилися архіви з виникненням писемності. Тепер власні архіви мають усі установи, організації, нерідко й приватні особи – учені, письменники, громадські діячі.

Для сучасних архівів будуються спеціальні приміщення з вузькими вікнами, що не пропускають прямих сонячних променів: від сонячного світла тло і

*Одне зі сховищ документів
Центрального
державного історичного
архіву України
в місті Львові.*

друкарська фарба вигасають, линяють, а папір жовтіє та псується. Вадить документам і забруднене повітря, тому в архівах його очищають за допомогою спеціальних фільтрів.

Щоб документи краще зберігалися, їх укладають у щільно закриті коробки й розміщують на полицях – стелажах. У великих архівах загальна довжина стелажів становить десятки кілометрів.

Найцінніші документи перезнімають на плівку – виходять діафільми з дуже маленькими кадриками – мікрофільми. Їх зберігають окремо від документів на випадок, якщо оригінал буде пошкоджено або втрачено.

Найбагатшими в Україні є сховища документів Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові. Так, фонди першого з них нараховують понад 1,5 млн документів.

Документи не лежать в архівах непорушним вантажем. Їх пильно вивчають учені різних галузей знань і на основі їхніх свідчень пишуть наукові праці.

Перевірте себе!

1. Чому вчені-історики, відтворюючи минуле, користуються словесними джерелами?
2. Що вивчає палеографія?
3. Наведіть приклади писемних історичних джерел. Які установи провадять збирання, збереження та впорядкування писемних пам'яток?
4. Які усні історичні джерела ви знаєте?
5. У чому полягає їхня важливість для істориків?
6. Що ви дізналися про Якова Головацького?

КЛЮЧІ ВІД СКАРБІВ

Про що можуть розповісти монети історикові?

Щедрим джерелом у вивченні минулого є монети. На них часто зображувалися портрети володарів різних епох, сцени свят, мініатюрні замальовки стародавнього побуту, ілюстрації до легенд і міфів. Зображення й написи на монетах дають змогу встановлювати дати тих або тих подій, дізнаватися про те, якими були території давніх держав, хто був їхнім володарем, хто з ким торгував, який одяг носили давні люди. Вельми корисними виявляються монети під час вивчення історії містобудування.

Крім того, стародавні монети – це вишукані й рідкісні витвори мистецтва.

Дослідження монет здійснює **нумізматика**. Найчастіше давні монети потрапляють до рук археологів від нумізматів та із монетних скарбів. Скарбом вважають будь-яку кількість монет – від кількох примірників до десятків тисяч. Проте для історика неоціненним джерелом є кожна монета, яку пощастило «прочитати» – розшифрувати й витлумачити.

Карбування монет із давніх-давен було ознакою могутності держави і провадилося за певними правилами. Шматочок срібла клали на ковадло та били молотком з рельєфним малюнком або написом на ньому. Монети виходили всі різні, часто густо з нерівними краями. Адже удари були різної сили, до того ж не завжди влучними. Згодом монети почали карбувати у спеціальних майстернях – монетарнях.

Хоча на українських землях власні монети з'явилися наприкінці 10 – на початку 11 ст., з грошима в такому вигляді наші предки познайомилися значно раніше: ще коли вони користувалися монетами сусідніх держав. Зокрема, одним із давніх народів, що мешкав на території України і за часів своєї могутності мав власну монету, були скіфи.

Слово **нумізматика** походить від латинського слова **нумізма**, що означає **монета**.

Монетний скарб.

Зразки найдавніших монет, що були в обігу або знайдені на території сучасної України.

Борис Мозолевський.

Хоч би чим переймався **Борис Мозолевський** (1936–1993), він неодмінно виявляв дві грані свого обдаровання – здібності археолога й поета. Фахові знання історика (їх Борис Мозолевський здобув на історичному факультеті Київського університету) допомагали йому бачити за окремими фактами складний і суперечливий історичний шлях людства, а поетичний хист давав змогу осягнути минуле з усіма подробицями буденного життя. Поетичний і науковий струмені душі вченого якнайповніше втілювалися під час досліджень українського степу, про таємниці й загадковий чар якого він знав з дитинства, адже тут народився – в селі Миколаївці Веселинівського району Миколаївської області. Не дивно, що степ подарував йому свою найбільшу таємницю – скіфську пектораль. Дослідник знайшов її 1971 р. під час розкопок у кургані Товста Могила на Дніпропетровщині. Про обставини, за яких було знайдено пам'ятку, він майстерно оповів у книзі «Скіфський степ» (1983 р.).

Поміркуйте!

Прочитайте оповідання й поясніть, чому нумізматику тісно пов'язано з археологією.

Золотосаяна Скіфія

Рівно стукотіли важкі колеса. Поїзд прямував на південь. Десь там, у блакитній імлі, танув обрій. Скільки сягало око, простягався український степ.

– Бачиш он ті пагорби? Про них є надзвичайно цікава книжка. Я прихопив її в дорогу. Варто прочитати.

За хвилину брати занурилися в читання. «Скіфський степ» – було позначено на обкладинці. Автор – Борис Мозолевський.

...І вже здавалося, що летіли степом баскі коні. «Скіфи!» – чи то свист, чи то зойк линув їм навздогін.

Скіфи мешкали в нашому степу дві з половиною тисячі років тому. Потребуючи нових пасовиськ для своєї худоби, вони постійно переходили з місця на місце – були кочівниками. То був мудрий, волелюбний, а водночас войовничий народ. Того скіфа, який не подолав ворога, не допускали навіть до святкового столу. Війна для скіфів була повсякденністю, і всі дорослі скіфи ніколи не розлучалися зі зброєю. «Нам постійно доводиться воювати, – казали вони про себе, – або захищатись, або нападаючи на інших». Звісно, такі відчайдушні вояки мушили мати надійну зброю: мечі, кинджали, списи, дротики, бойові сокири, лу-

ки. Особливої слави на весь світ зажив скіфський лук. Недарма сусідні народи називали скіфів кінними стрільцями з лука. Великої вправності досягли скіфські майстри у виготовленні захисного обладунку. У бою воїнів захищали щити, складені з дрібних металевих лусок, панцирі та бойові пояси, а також шоломи. А ще виготовлялися й використовувалися засоби захисту голови та грудей коня.

За житла скіфам правили великі вози з повстяними будами на них, у які вони впрягали іноді по кілька пар волів. На возах мешкали жінки, діти й старі. Там, на колесах, були й житла, і комори, і майстерні, бо все потрібне для життя – одяг, зброю, знаряддя праці, речі домашнього вжитку – скіфи виготовляли самі.

Витривалі, сміливі й відчайдушні, скіфи протягом століть володарювали в степу. І протягом століть сусідні народи визнавали їх непереможними. Коли ж від ворожого меча гинув воїн-скіф, тужила за ним уся Скіфія. Над небіжчиком, розкішно спорядженим у потойбічний світ, насипали високу могилу. У німотній скорботі стоять ці могили-кургани й нині – неписані листи у вічність.

...Поїзд міряв час стукотом коліс. Брати вдивлялися в далекі степові обрії. Старший, студент-археолог, захоплено розповідав:

– Прочитати ці листи допомагають археологи. Вони розшукують скіфські поховання, розкопують і досліджують їх.

– Автор книги, яку ми щойно читали, теж археолог? – поцікавився менший.

– Так, Борис Мозолевський – археолог. Він відкрив людству найдивовижнішу скіфську пам'ятку, нагрудну прикрасу – золоту пектораль. Цей витвір давніх майстрів розповів нам не тільки про життя скіфів, а й розкрив їхні уявлення про світ.

– А монети, якими ти так цікавишся, були у скіфів?

– Випадкова знахідка відкрила для нас дві скіфські монети. Їх карбував цар Атея. За його часів Скіфія сягнула найбільшого розквіту. Про Атея збереглося чимало переказів. Вони розповідають про нього як про могутнього володаря та відчайдушного воїна, який усе життя провів у походах. Не дивно, що кінське іржання

Слово **пектораль** прийшло з латини, де означало **нагрудний**. Проте не кожному нагрудну прикрасу називають пектораллю, а лише ту, що її носили володарі давніх держав.

Монета скіфського царя Атея. Лицьовий і зворотний бік.

Розділ 1

*Пектораль
скіфського царя
з кургану
Товста Могила.*

*Скіфський гребінь,
знайдений під час
розкопок кургану
Солоха під Нікополем.*

було для нього милішим від звуків сопілки. Одного разу на Скіфію рушили з величезним військом войовничі сусіди. Атею було тоді 90 років. Та цар-воїн сам верхи на коні повів свій народ на битву. Там, у бою, він і загинув.

- Монети теж досліджує археологія? – сипав запитання молодший.
- Рідна її сестра – нумізматики.

Червонясті промені сонця востаннє зблиснули і розчинилися в сутінках. Захоплений розповідями брата, хлопчик погортав сторінки книжки. Золота скіфська пектораль, скіфський гребінь, скіфські стріли, монети Атея... Легкий сон заколисав малого й поніс його в дивовижну, сповнену вітру й сонця країну – Скіфію. З незнаних далей, здіймаючи курну пилюгу, сунула велетенська хмара – скіфи! Попереду потужного війська на швидкому, мов вітер, коні летів несхитний цар Атей. Золотом сяяли його зброя та обладунки, звиятою – очі. Бо не знають поразок скіфи, попереду – лиш перемога!

Що ви дізналися з оповідання про царя Атея? Розкажіть про життя й побут скіфів. Що розповіли про цей народ витвори його майстрів?

ЖИВА ІСТОРІЯ

Історія грошей сягає сивої давнини. Звісно, гроші не завжди мали вигляд монет. Колись за гроші правили найрізноманітніші речі: скойки, худоба, металеві сокири... Наші предки з цією метою застосовували хутра звірів, насамперед куниці та білки. Недарма ще й досі існує приказка: «То ще тоді діялось, як шкур'яні гроші на світі були».

Київська гривня
11–12 ст.

Коли торгівля стала жвавішою та різноманітнішою, люди почали користуватися зручнішими металевими грошима. То були не лише монети. У наших пращурів од середини 11 ст. побутували злитки зі срібла певної ваги та форми, так звані гривні. Саме ці гроші дали назву сучасній українській грошовій одиниці. Сучасні гривні, ясна річ, відрізняються формою від давніх, набувши вигляду узвичаєних у світі паперових грошей. Що ж до давніх гривень, то вони не були однаковими в різних містах. Так, у Києві їх робили пласкими, шестикутними, у Чернігові – пласкими й півкруглими з розплющеними кінцями. Вартість гривень визначалася їхньою вагою.

Перевірте себе!

1. Яка наука досліджує монети? 2. Чому монети є цінним історичним джерелом? 3. Що ви дізналися про історію українських грошей? 4. Коли почали виготовляти металеві гроші на українських землях? 5. Про який давній народ, що мешкав на наших землях і карбував власну монету, ви довідалися? 6. Чим уславив своє ім'я Борис Мозолевський?

ЗНАКИ ПАМ'ЯТІ

На сторінках рукописних і друкованих книг, монетах, прапорах, зброї, посуді, будівлях нерідко трапляються своєрідні схематичні зображення. Вони можуть бути намальовані, вишиті, вирізьблені, викарбувані тощо. Часом такі зображення химерні й складні: леви, що спираються на міські мури, чорні, білі або жовті орли з розпростаними крилами й гострими пазурами, дракони та змії, шаблі й списи, лілії й троянди, ключі та брами, лінії та хрести... А часом – дуже прості, наприклад, звичайні багатокутники. Такі зображення називають *гербами*, а науку, що їх вивчає – *геральдику*.

Слово *герб* прийшло з німецької мови. Воно означає *знак держави, міста чи роду*.

Малий Державний герб України.

Чимало сучасних гербів міст і держав дійшли до нас із глибокої давнини. Понад тисячолітню історію

Зображення тризуба на цеглині Десятинної церкви в Києві. Кінець 10 ст.

має герб України – тризуб. Що саме зображував тризуб, точно невідомо. У ньому вбачають подобу сокола, якоря, лука й стріл, шолома, сокири або ж рибальського знаряддя, верхівку хлібного колоса – найбільшого багатства наших предків-хліборобів, а також символ трьох природних стихій – повітря, води й землі. Проте всі дослідники тризуба сходяться на тому, що він має давнє походження.

Створення гербів потребує неабиякого мистецького хисту і спеціальних знань. Тому до цієї справи нерідко докладаються спільні зусилля істориків і художників. Так, приміром, на початку 20 ст. з'явився альбом «Український гербівник», де було зображено герби українських родин. Крім учених-істориків, у його підготовці брав участь і український художник Георгій Нарбут.

Георгій Нарбут.

Георгій (Юрій) Іванович Нарбут (1886–1920) прожив коротке, проте яскраве життя. Друзі й колеги видатного українського художника дивувалися його енергії та надзвичайній працездатності. Георгій Нарбут був професором Української академії мистецтв, малював плакати, обкладинки, заставки й кінцівки до численних журналів, збірників, книжок, розробляв зразки шрифтів, брав участь у підготовці українських грошей, виконував такі важливі доручення уряду, як виготовлення ескізів головних атрибутів державної символіки – герба, державної печатки, а також військової форми.

Однак таке насичене подіями життя не притлумлювало в художника високої мрії – створити українську книжку. Як художника його передусім цікавила форма. Він був переконаний, що українська книжка повинна мати свій стиль: формат, тип обкладинки, шрифти. На шляху здійснення мрії митець створив справжні шедеври книжкової графіки – «Український гербівник» та «Українську абетку».

Чому герби допомагають історикам глибше збагнути минуле?

Георгій Нарбут і його герб Української держави

I

Надворі хурделило й мело. Вітер сердито стукав у вікна, виспівував сумної десь у комині. «Ох і зима цього року, лютує пані холоднеча, – озивалися дорослі, опинившись у хаті. – А де ж це наш малий майстренко?» Юрась удавав, що не чує, хоч як кортіло похвалитися новими витинанками. Цілий день він роздивлявся розмальовані морозом шиби,

а тепер, шкодуючи, що такий короткий вік мають оті іскристі картини, вирішив вирізати побачені дива з цупкого синього паперу – отого, у який крамарі загортали цукор. Похвалитися й справді було чим: папір у вправних Юркових руках ставав живим. Квіти, метелики, сніжинки... Це було раніше. Сьогодні ж на килимі навколо Юрка постали прадавні часи – так само сиві, як і візерунки на вікнах.

– Тату, – нарешті гукнув хлопець. Батько підійшов і схилився над килимом.

– О, та в тебе тут справжня казка!

– Не зовсім казка, – заперечив малий. – Те, про що колись читали, нині я побачив на вікнах. Зима намалювала давнину.

– Ніяк не збагну, що означають усі ці химери, – захоплюючи сина до розмови, вів далі батько.

– Якось одного вечора ти читав мені про те, що за давнини люди були язичниками – обожнювали сили природи. Вірили, нібито на небі жив бог світла й неба Сварог, – притому Юрко показав батькові чудернацьку витинанку. – Від нього пішли всі інші боги – Сварожичі. Дивись, ось у мене бог грому та блискавки Перун. А оце – покровитель вітру Стрибог.

– А хто ця дивовижа з трьома головами?

– Це мудрий Триглав.

– Отож, боги розташувалися зверху. Що ж нижче?

– Тут живуть люди. Тільки я не знаю, хто вони...

– Наші предки слов'яни, – підказав батько. – Адже саме слов'яни за прадавніх часів вірили в Стрибога, Перуна, Дажбога й багатьох інших богів. Ану розгорнімо книжку та прочитаємо про все докладніше.

Батько підійшов до полиці, взяв книжку в темній палітурці й прочитав: «Слов'яни жили племенами. Плем'я складалося з людей, які жили

Поміркуйте!

Чому тризуб є головним елементом на сучасному гербі України?

в певній місцевості, були кровними родичами, сповідували однакову віру, мали свої звичаї й традиції. Кожне плем'я мало свою назву. Над Дніпром на широких полях мешкали поляни. Недалеко від полян у лісах жили деревляни. На півночі – сіверяни. Над Бугом селилися дуліби, біля Карпат – хорвати, над Дністром – тиверці. Очолював плем'я князь, який мав при собі військові загони – дружини. Проте всі важливі справи розв'язувало плем'я разом, збираючись на ради – віча. Центрами князів були укріплені міста: у полян – Київ, деревлян – Іскоростень, сіверян – Чернігів тощо».

Юрко уважно вислухав, а потім задумливо мовив:

– Виходить, пригода, яку я побачив на обмерзлих вікнах, трапилася десь на землі наших предків слов'ян.

– Ти, сподіваюся, мені її розповіси?

– Звісна річ, – відповів хлопчик і, стишивши голос, розповів батькові про чарівного знака, нібито подарованого слов'янам давніми богами.

– Ось він, – показав хлопець на вирізаного з паперу тризуба.

– А мені, сину, доводилося чути про цей справді таємничий знак дещо інше. Здавна наші предки слов'яни знали про істинного Бога – Ісуса Христа. Після його розп'яття й чудесного воскресіння плів Дніпром його учень, Андрій Первозваний. Побачивши мальовничі гори, де тепер стоїть Київ, сказав він: «Бачите ці гори? Зійде на них Божа благодать, буде тут місто велике». І поставив понад Дніпром хреста. Важко було першим християнам триматися своєї віри, бо переслідували їх язичники. Отож і заховали вони символічний знак своєї віри в химерному тризубі. Можливо, саме тому через кілька століть, коли християнство було прийняте як державна релігія, володар нашої землі князь Володимир, що шануємо його як хрестителя, обрав своїм знаком саме тризуб.

Проект державного герба України. Намальований Г. Нарбутом 1918 р.

II

Юрій, або, як він тепер себе називав, Георгій Нарбут відсунув аркуші з ескізами й посміхнувся. Дивно, що того дня 1918 р., працюючи над гербом Української держави, він пригадав дитинство, довгі зимові вечори, свої витинанки з синього цупкого паперу та перші уроки історії з книжок і розповідей дорослих. А може, у тих спогадах – джерело наснаги? Художник переглянув замальовки, невдоволено

похитав головою і взяв чистий аркуш. Кілька хвилин зосереджено працював олівцем. Здається, тепер вдало. Новий варіант герба складався з обрамленого розкішним вінком щита, на якому був зображений козак із рушницею через плече та шаблею при лівому боці. Зверху, над щитом, герб вінчав давній тризуб – знак князівської влади в державі, що виникла на землях східних слов'ян. Тепер схематичний малюнок – символ відновленої Української держави – відображав тисячолітню історію нашої землі.

Слов'янами називають велику групу сучасних європейських народів. До них, зокрема, належать українці, білоруси, росіяни, поляки, чехи, словаки, болгары, македонці, хорвати, словенці, чорногорці, серби. Усіх їх об'єднує спільне походження, а отже, близькість мов. Адже колись слов'яни були одним народом, що в давнину мешкав у центрі Європи. З часом вони розселилися на величезні території від Балтійського до Чорного моря. У мові мешканців віддалених слов'янських земель почали з'являтися особливості, яких не було у спільнослов'янській мові. Так стали численні слов'янські народи та їхні мови. Вчені умовно поділяють усіх слов'ян на три гілки: західну, східну й південну. Українці разом із білорусами й росіянами належать до східної гілки слов'янських народів.

Як в оповіданні тлумачиться значення тризуба? Багато дослідників вважають тризуб давнім слов'янським знаком. Що ви дізналися про життя й вірування слов'ян? Які археологічні знахідки свідчать про давність тризуба?

ДОПИТЛИВИМ

Чи доводилося вам чути слово **сфрагістика**? Воно означає історичну науку, що досліджує печатки. Печаткою називають вирізаний з твердого матеріалу штамп, а також його відбиток на папері, золоті, сургучі. Цінність печаток для історика полягає в тому, що вони допомагають установити час, місце походження та справжність документів. Адже виготовляли й застосовували печатки згідно з суворими приписами. Існували навіть спеціальні установи та урядові особи, які здійснювали нагляд за їхнім використанням. Тому написи на печатках вважаються найточнішим джерелом у визначенні посад, титулів, імен історичних діячів, назв територій і установ. Окрім того, печатки, як і монети, виготовлялися талановитими майстрами, а тому є ще й неабиякою мистецькою цінністю.

За давніх часів на наших землях використовували металеві печатки. Вони відтискувалися на свинцевих круглих пластинках і підвішувалися до документів на шнурках, звідси їх назва – висячі печатки. Згодом замість них почали використовувати печатки, витиснені безпосередньо на документах.

Грамота з вислою печаткою 1375 р.

Перевірте себе!

1. Що таке герб? 2. Як і де зображувалися герби? 3. Як називається наука, що вивчає герби? 4. Розгляньте ілюстрацію на с. 31. Що являє собою Малий Державний герб України? 5. Хто такий Георгій Нарбут? Який внесок цього художника в українську геральдику? 6. Що ви дізналися про печатки?

ЗАГАДКОВІ НАЗВИ

Складне слово *етніоніміка* в перекладі з грецької означає *народ та ім'я, тобто назви народів*.

Кожен народ має свою назву. Досліджує походження назв народів наука *етніоніміка*.

Назви народів – *етніоніми* – тісно пов'язані з географічними назвами: назва території може переноситися на народ, що мешкає на ній, або ж навпаки – назва народу згодом стає назвою земель, що їх він заселяє. Отож, досліджуючи назви, історики довідуються про території давніх народів, з'ясовують обставини подій, дізнаються про природні умови певних країн.

З попереднього уроку ви довідалися про давні назви східнослов'янських племен – предків українців. Племена полян, деревлян, сіверян, волинян, уличів, тиверців, білих хорватів мали між собою тісні зв'язки. Згодом вони згуртувалися настільки, що всі стали називатися русичами. Отож, найдавнішими назвами, якими користувалися наші предки для називання своєї землі та себе самих, були *Русь* та *русичі*. Саме назва *Русь* передувала назві *Україна* на позначення землі, заселеної українцями-русичами.

Назву *Україна* вперше вжито в літопису під 1187 р. щодо Київщини, Переяславщини й Чернігівщини. Згодом вона поширилася на всю нашу землю й дала найменування нашому народові, витіснивши з ужитку давнішу – *Русь*. Назва *Україна* походить від слова *країна*, що означало *рідний край, країна, земля*.

Мешкаючи в різних регіонах України, ви, друзі, зустрічалися й з іншими назвами, які вживаються з давніх часів для називання тих або інших ук-

Пам'ятний знак засновникам міста *Києва*.

раїнських земель. Це Галичина, Волинь, Полісся, Наддніпрянина, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Поділля, Запоріжжя, Закарпаття, Буковина. Такі назви вмовилися називати історико-етнографічними. Кожна з них має свою історію, виникали вони за різних часів, тож усі є втіленням історичного минулого українського народу. Так, Га-

личиною здавна називають західну частину українських земель, територію сучасних Львівської, Івано-Франківської областей та частини Тернопільської. Назва походить від назви міста Галича, що вперше згадується в писемних джерелах 1140 р.

Волинь охоплює північно-західну частину України – територію сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської областей та північ Тернопільщини. Ця назва, як і попередня, походить від назви давнього міста. Вживалась вона від 11 ст.

Полісся із давніх часів називають регіон, що смугою від заходу до сходу простягається через північний край України, межуючи з польськими, білоруськими та російськими землями (охоплює північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей).

Поділля охоплює Вінницьку, Хмельницьку й частину Тернопільської та Чернівецької областей.

Слово **топоніміка** в перекладі з грецької мови означає місце та ім'я, тобто імена (назви) місць.

Землі вздовж середньої течії Дніпра впродовж століть називають Наддніпрянищиною: прилеглі до правого берега – Правобережжям, до лівого – Лівобережжям. Цікава історія походження назви Слобожанщина, що нею називають територію сучасних Харківської, північ Донецької, Сумської та Луганської областей, а також південну частину Воронезької, Курської та Білгородську область на території Росії. Походить вона від слова слобода, яким українські переселенці, вихідці з різних українських земель, називали свої поселення.

Географічні назви – **топоніми** – досліджує наука **топоніміка**. Вивчаючи історію, натрапляємо на величезну кількість назв міст і містечок, сіл, річок, озер, урочищ тощо. Одні назви мають давнє походження і збереглися дотепер, інші назавжди зникли у вирі історичних подій, залишивши по собі відгомін у легендах і переказах. Проте вони також можуть багато повідомити про минулі часи.

Важливим джерелом для вивчення топонімів є мапи, або ж карти – зменшені в багато разів зображення за допомогою умовних знаків усієї земної кулі чи окремих її частин. Крім цінної інформації про географічні назви й розселення народів, давні мапи (карти) повідомляють істориків про території держав, місце розташування населених пунктів, про особливості природних умов тощо.

Важко уявити без мап (карт) і сучасну історичну науку, адже вони дозволяють відтворювати минуле не лише в часі, а й у просторі. Сучасні історичні мапи (карти) бувають різні. Аби зрозуміти карту, треба уважно ознайомитися з умовними позначками, розташованими в одному, найчастіше нижньому, куті. На сторінках цього підручника ви натраплятимете на спрощені карти – так звані картосхеми. На відміну від карт, вони не мають ліній меридіанів і паралелей. У картосхемах не вказано масштаб, бо їхнє призначення – дати загальне уявлення про зображувані явища. Приміром, картосхема на сторінці 37 представляє

Територія розселення
східнослов'янських племен
у 9 ст.

ПОЛЯНИ

Східнослов'янські племена —
предки українців.

Чернігів

Племенні центри
східнослов'янських племен.

Сучасні кордони України.

Що повідомляють історикові географічні назви та назви народів?

Максим Берлінський.

історико-етнографічні регіони України. На ній ви знайдете сучасні українські міста – тож легко можете з'ясувати, в якому історико-етнографічному регіоні мешкаєте самі або живуть ваші родичі. Картосхема на сторінці 39 допоможе вам уявити межі розселення східнослов'янських племен. Сучасні назви річок та морів – орієнтир, що дасть змогу побачити, де саме жили наші предки і предки росіян та білорусів.

Становлення **Максима Берлінського** (1764–1848) як ученого відбувалося в Києві. Адже саме тут він здобув ґрунтовні знання, навчаючись у славетній Київській академії. В історичну науку Максим Берлінський увійшов як автор першої історії української столиці. Фахівці добре знали його книгу «Короткий опис Києва», а ось доля головної праці вченого – «Історії міста Києва» – була невідомою більш як півтори сотні років. Не надруковане за життя Берлінського, це дослідження було випадково знайдене 1970 р. в одному з архівів Петербурга. Українські історики, розуміючи виняткове значення віднайденого рукопису, заходилися готувати його до друку. Та поталанило опублікувати лише першу частину праці. Вихід у світ другої частини довелося відкласти аж на двадцять років, поки Україна не здобула незалежності.

Поміркуйте!

Як за легендою витлумачується походження назви Київ?

Перша історія міста Києва

Максим Федорович Берлінський, молодий учений, закінчивши навчання в Петербурзі, щойно повернувся на Батьківщину. Яка ж то насолода після років розлуки знову опинитися під ясно-зеленим склепінням розкішних київських лип і верб! Як мріялося там, на чужині, пройти крутими Дніпровими схилами, ковтнути густої прохолоди, послухати тихої розмови між великою рікою та правічним лісом.

– Куди котишся, Дніпре? – ледь чутно прошелестів ліс.

– Пливуть-линуть мої хвилі, де світанки голубливі, – ніби почув Дніпрову відповідь.

Тепер Максимові Федоровичу здавалося, що в тихому шепоті хвиль, у зеленому маянні верховіть бринить прадавня легенда.

Колись, дуже давно, приніс Дніпро на своїх хвилях легкий човен. Грайливі баранці винесли його на берег, і в обіймах лісу опинилися три богатирі й тендітна дівчина.

– Бережи, лісе, цих людей, дай їм притулок, захисти від хижих звірів та підступних ворогів, – мовив Дніпро й покотився далі.

Затріпотів привітно ліс, відкрив мандрівникам свої таємниці. І зажили щасливим життям три брати – Кий, Щек, Хорив та сестра їхня Либідь.

Одного разу старший із братів, Кий, рибалив на Дніпрі. Раптом крізь плескіт почув:

– Кию, побудуй на цих горах місто. Об'єднаються навколо нього інші землі, бути йому великою столицею. Віками житимуть тут люди й прославлятимуть рід твій і державу його.

Повернувся Кий до хижі та покликав братів:

– Брати мої, Щеку й Хориве, почув я сьогодні пророчі слова: маємо збудувати серед цього лісу, онде на тих горах, велике місто, що прославить наші імена.

Заходилися працювати брати. Чутка про будівництво великого міста на високих кручах полинула Дніпром вгору та вниз, і незабаром надійшло багато люду, що взявся допомагати. Скоро на Дніпрових схилах виростало місто, яке назвали на честь старшого брата Києвом, ближчі гори ж нарекли Щекавицею та Хоревицею, а річку, що текла неподалік, – Либіддю.

Із кожним днем зростало й міцніло місто над Дніпром. Хутко рознесли світами звістки про нього. Почали з'їжджатися торгові люди з усіх усюд. Із півдня та півночі, зі сходу й заходу текло до Києва багатство.

Ласим шматком став Київ для ворогів. Та пильно охороняв його могутній Дніпро. Непроступними були вали Києва, надійним був і гострокіл, та ще сильніші його мешканці, які живим муром ставали на захист рідного міста.

Малюнок з літопису.
Заснування Києва Кисем,
Щеком, Хоривом
та їхньою сестрою
Либіддю.

Несе свої води Дніпро, стиха перемовляючись із предковічним зеленим братом. Милується на величний Київ. Не помилився тоді Славутич, обираючи місце для княжої столиці. Воно таки чарівне!

Того вечора Максим Федорович занотував:

«За розповідями літописців, Кий разом із братами побудували замок, або город, названий ім'ям старшого брата – Київ, на горі над Дніпром»... У вченого виник задум написати «Історію міста Києва», що стала першим науковим дослідженням минулого української столиці.

Сучасні історики переконані, що літописна легенда про заснування Києва має історичну основу. Реальною особою, зокрема, був Кий. Він був полянським князем і жив наприкінці 5 – в першій половині 6 ст. Мав неабиякий полководницький хист, здійснював численні воєнні походи. Унаслідок одного з них захопив міцну фортецю на Дунаї, мав намір закріпити її за собою, через що й нарік Києвцем. Підтримував зв'язки з наймогутнішими тогочасними володарями. Що ж до легенди про заснування Києм міста Києва, то багато дослідників не погоджуються з нею, вважаючи, що його історія почалася значно раніше. Кий увічнив своє ім'я тим, що вперше збудував на одній з Дніпрових гір укріплений замок-фортецю. Таку оборонну споруду за тих часів називали городом від слова городити, тобто укріпляти, обносити огорожею чи стіною. Про зведення такого города і йдеться в літописі.

Про походження яких географічних найменувань, крім назви Київ, ідеться в оповіданні? Чому ім'ям Максима Берлінського названо одну з вулиць Києва?

Перевірте себе!

1. Що вивчає етніміка? Що досліджує топоніміка? 2. Витлумачте походження назви Україна. Коли вона вперше згадується в літопису? Яке то було століття? 3. Як називали себе давні українці? 4. Що ви знаєте про походження назв міст, сіл, озер, річок свого рідного краю? 5. Які назви вулиць, провулків, майданів відображають історичне минуле вашого міста, села? 6. Про кого з видатних українських істориків ви довідалися?

РОЗДІЛ

2

НЯЖА РУСЬ -
УКРАЇНА

ПЕРШІ КНЯЗИ

Кілька століть у Києві з прилеглими землями – Київському князівстві – правили князі-нащадки Кия – Києвичі. Щоправда, про ті найдавніші в історії Київської держави часи майже не збереглося писемних свідчень. У літописах згадуються лише імена останніх Києвичів – Діра та Аскольда. З цих двох князів більше знаємо про Аскольда, який уславився своїми оружними походами проти могутньої тогочасної держави Візантії зі столицею Константинополем (русичі називали те місто Царгородом), землі якої розпросторилися вздовж південного узбережжя Чорного моря. Русь та Візантія мали давні зв'язки, передусім торговельні. Це й не дивно, адже сполучав віддалені держави Дніпро. Дніпром пролягав один із найбільших тогочасних торговельних шляхів із півночі на південь. Отож, прямуючи повз Київ, іноземні купці мусили зважати на київських володарів. Аскольд перший уклав із Візантією вигідну й почесну угоду. Як зазначає літопис, відтоді Київське князівство – Руська земля – стало знаним у світі.

Візантію та Руську державу єднали й культурні зв'язки. Саме з Візантії на нашу землю прийшло християнство – віра в Ісуса Христа. Князь Аскольд, який змусив Візантію визнати свою державу, був християнином, дбав про поширення християнської віри серед русичів-язичників.

Утвердження нової віри потребувало єдності в князівському оточенні. Та його, вочевидь, не було.

Сторінка з літопису, на якій переповідаються подробиці укладення угоди з Візантією руським князем Олегом.

Данина – обов'язкове надання князеві підлеглим населенням збіжжя, меду, воску, хутра тощо.

Пам'ятник княгині Ользі в Києві.

Частина впливових воєначальників-язичників з Аскольдової дружини вчинили проти князя заколот, унаслідок якого 882 року владу в Києві захопив князь Олег. Він прибув з півночі, з Новгороду, з собою привіз малолітнього Ігоря з князівського роду Рюриковичів. Від його імені Олег правив двадцять років. Після Олегової смерті в 912 р. повновладним київським князем став Ігор. Відтоді в Києві правив князівський рід Рюриковичів. Наступниками Ігоря на великнязівському столі були його дружина Ольга і син Святослав.

Княгиня Ольга почала володарювати в Києві 945 р. Великокнязівську владу вона перебрала за складних обставин. Адже князь Ігор, її чоловік, наклав голову під час бунту, що спалахнув через невдоволення одного з підлеглих Києвові слов'янських племен розмірами данини. Ігорів син, Святослав, був іще зовсім малим. Отож, зробити лад у державі випало Ользі.

Вона була розсудливою й мудрою. Розмірковуючи над обставинами смерті Ігоря, Ольга вирішила встановити чіткі розміри данини для підлеглих земель.

Княгиня відмовилася від воєн, усі справи з державами-сусідами вирішувала мирними засобами, піклувалася про поширення освіти. Саме тому літопис назвав її «наймудрішою серед усіх людей». Згодом Ольгу, одну з перших християнок Русі, було проголошено святою.

Поміркуйте!

Про що свідчить учта, влаштована княгині Ользі візантійським імператором?

Царгородські дива

– Ой, братику, як же я скучила за тобою, – дівчина на мить замовкала, зачудовано якось дивилася у великі сині очі Василика, голубливо пригортала малюго до себе й розповідала далі.

А хлопець слухав сестрину оповідь і не вірив їй – хіба можуть насправді бути – хай навіть і за морем – золоті пташки, котрі співають краще за київських соловейків.

– А де ж їхні гнізда, отих диво-птахів? – хитрувато примруживши очі, спитав Василик.

– Які ж гнізда в золотих птахів, коли вони неживі?! Їх майстер-золотар зробив і повисаджував на золоті дерева, що біля трону імператорського. Коли зайшли ми до зали, то засліплені були їхнім золотосяйним блиском. Навіть княгиня Ольга здивувалася: дерева, гілочки й кожен листочок на них – звичайні, та чомусь не зелені, а золоті. І пташки – точнісінько такі, як у наших гаях. Одне лише – з чистого золота. Пташки спершу мовчали. Аж тут імператорський трон почав підноситись угору. Затріпотіли крильцями й застрибали золоті соловейки. А потім – розлилася пісня! Та така, як у наших гаях травневої ночі. Від тієї пісні я вас, рідних, згадала, й сльози заросили мені очі. Ось-ось була б заплакала, та раптом – гр-р-р.

Від несподіванки Василик зіщулився й сильніш притулився до сестри.

– Смішний ти, братику. Виріс за півроку, а все-таки ще малий, – засміялася дівчина. – Але то справді було страшно. Я просто залякла від жаху. Золоті леви, що лежали біля імператорського трону, раптом звелися на передні лапи, розлючено засмикали хвостами й заревли. «Бідолашна княгиня», – подумалося мені, адже вона найближче до тих потвориськ.

– А що Ольга?

– Лишилася незворушною, тільки на якусь мить усмішкою блиснули очі.

– Ото по-нашому. Добре було б, якби княгиня нагадала чужинцям, як колись наші воїни нажахали Царгород. Чув я, що за Олега, якого звать Віщим, пішла з Києва дружина в похід за море. Та перетнули хитромудрі візантійці вхід у свою гавань. Натягли величезний ланцюг, прикріплений до кам'яних веж на берегах затоки Золотий Ріг. Тоді Олег наказав витягнути лодії та поставити їх на колеса. І побачили в Царгороді небувалу річ: під напнутими вітрилами руські кораблі щодуху летіли сухоходом до міста. Зажадали миру тоді заморські краї, згодилися сплачувати Києву велику данину. Невже забули?

– Ох, і мудрий ти став, брате. Певно, що не забули. Якби зневажали нас, хіба приймали б так урочисто княгиню з усім її почтом?

Дівчина, дочка поважного київського боярина, тільки-но повернулася з Царгорода, де перебувала

Імператор – володар великої могутньої держави, утвореної на землях багатьох народів.

Сторінка з літопису, на якій перетовдіюються подробиці походу князя Олега на Царгород.

Бояри – княжі дружинники, яким було надано землю за виконання певних військових обов'язків.

разом із княгиною Ольгою. Вражень від подорожі вистачило б не на один вечір. Адже дивовижнішим від казки було її життя протягом кількох місяців на князівській лодії. Прибувши до Царгорода на початку літа, руське посольство очікувало на зустріч з імператором аж до вересня. Після першої учти, 9 вересня, було призначено ще одну – на 18 жовтня. Чого тільки не побачили наші мандрівники! Це й велелюдні царгородські базари, де продавалося все, чого забажає душа: коштовні прикраси, різноманітна зброя, коні, гаптовані сріблом і золотом різнокольорові шовкові тканини – паволоки, килими, солодоці й прянощі. І виповнені таємницями розкішні мармурові палаци. І величні, неземної краси храми.

Особливо вражав русичів головний собор Царгорода – Софійський. Він був розташований у центрі візантійської столиці та призначався для імператорських церемоній. Всередині собор прикрашали поліровані мармур, різьблені колони, безліч виробів зі срібла, золота, коштовного каміння. Надзвичайне враження справляв урочистий хоровий спів під час церковних відправ.

Не могли не вразити киян і величні урочистості на чолі з самим імператором та різноманітні вистави – виступи мандрівних акробатів, музик, фокусників. Вражали й самі вулиці. Вони були забудовані кількоповерховими мармуровими будинками. Мало не на кожній з них височів храм: чужинець, увійшовши до нього і сторопівши від краси, забував, на землі він чи на небі.

– Знаєш, Василюку, коли б я не побувала там, то, певно, сама не повірила б у всі царгородські дива. Тримай, маловіре, дарунок, – дівчина розгорнула тонко мережану шовкову хусточку й поклала братові в долоньку маленького хрестика. – Хай буде тобі дороговказом у краях заморських. Батько казав, що з весною рушиш до Царгорода і ти – в науку.

*Княгиня Ольга на учті у візантійського імператора.
Малюнок з літопису.*

Виявом яких міждержавних відносин між Київською Руссю та Візантією була подорож княгині Ольги до Царгорода? Що ви дізналися про перебування княгині у візантійській столиці?

люди і доли

За розповідями літописця, утвердження в Києві влади Рюриковичів пов'язане з особою Олега. Ким був цей владололюбний воїн? Як зміг, прийшовши здалеку, так міцно утвердитися на київському столі? Через брак джерел учені не можуть відповісти на ці запитання однозначно. Цікаво, що не менш загадковим був Олег і для автора давнього літопису. Не маючи достовірної інформації про його діяльність, літописець зберіг для нащадків легенду про загадкову смерть Олега, яку навіщували йому чарівники-ворожбити: померти хоробрий полководець мав через свого коня. Почувши пророцтво, Олег відмовився од військових походів, а свого вірного коня Лебеда наказав дбайливо доглядати, аж поки той не помре.

За кілька років Олегові повідомили, що кінь його мертвий. «Гей-гей, брехливим виявилось віщування», – глузливо вигукнув князь і вирушив подивитися на кінські кістки. Та коли пхнув він ногою змитий дощами череп, звідти виповзла змія й вкусила зухвальця. Той укус коштував Олегові життя й закріпив за ним ймення Віщий.

Князь Святослав, син Ігоря та Ольги, посів київський стіл 964 р. Він, як і його мати, дбав про зміцнення Київської держави. Але князь-воїн здобував визнання мечем. Усе життя він провів у походах. Бився зі степовими кочівниками, воював із Візантією, бо аж під її мури хотів посунути кордони власної держави.

Князь Святослав.

Віщі слова

Багато чого бачили на своєму віку бистрі води Дунаю. Одначе такому блиску подивувалося б і Чорне море. Сяяли на сонці імператорові обладунки. Золото, коштовне каміння, найдорожчі тканини у вбранні могутнього володаря мали переконати князя русичів: не до снаги вовку левові пазурі. Війна з Візантією – марна справа: нікому не здолати її золотої величі. І хай кажуть про гордого Святослава, що нехтує він багатством. Не було ще серед людей того, кого б не заворожили діаманти імператорського меча. Імператор вдоволено посміхнувся: вирішив вдатися до хитрощів. Згадав бувальщину, переказ про яку переходив із одного європейського палацу до іншого.

...Якось з'явилися в стані Святослава візантійські послани. Принесли з собою багаті дарунки. Чого тільки не було серед коштовностей, загорнутих у дорогі візерунчасті килими! Так візантійці хотіли дізнатися, що

Поміркуйте!

Чому князь-завойовник зажив шанобливого ставлення навіть серед своїх ворогів?

більше полюбляє руський князь, золото чи шовк? Проте залишився байдужим Святослав до заморських дарів. Розчаровані посли ні з чим повернулися додому. Коли ж сповістили свого царя про невдачу, звелів він надіслати Святославі зброю, виготовлену руками найкращих майстрів Візантії. Довго милувався київський князь гострими мечами й списами, красно дякував цареві. На те царські радники мовили: «Лютим буде сей муж, бо багатством нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину».

– Щось забарився руський володар, – урвав нитку роздумів імператор і раптом спохмурнів.

Кілька лодій розтинали дунайські хвилі, швидко наближаючись до імператорського почту.

– Чи не хитрувати надумав Святослав? – звернувся імператор до радників.

Ті спантеличено мовчали: після укладення миру нічого не змогли дізнатися про княжі задуми.

Імператор напружено вдивлявся в сонячне марево. Жоден човен не вирізнявся з-поміж інших. На кожному сиділо кілька десятків веслярів, маяли на вітрі бойові руські стяги. «Ні, немає між ними князя», – подумав імператор і відчув пекучий сором: похвалився золотом перед дунайськими хвилями та власною челяддю.

За мить срібна сурма проспівала гасло «Дорогу імператору!», й розкішний почет рушив од Дунаю.

– Стійте! – заволав ватажок невеличкого військового загону, залишеного, за імператорським наказом, на березі річки. – Онде він, Святослав, на човні, поклав весло й чекає на зустріч!

...Імператорський хроніст швидко занотовував пригоди дня 971 р.: «Був Святослав помірним на зріст, не дуже низький і не дуже високий, з кошлатими бровами та світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмірно довгим волоссям над верхньою губою (вусами). Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатності роду. Міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла цілком пропорційні. Виглядав він доволі суворим і диким. Одне вухо його прикрашала золота сережка, оздоблена золотим карбункулом та двома перлинами. Одяг на ньому був білий і вирізнявся лише чистою. Сидячи на ослоні для веслярів, він переговорив з імператором про умови миру й відчалив од берега».

– Чекай же, Святославе, пощербиться твоя гордість і звитяга об моє золото! – презирливо скривив губи імператор, стежачи за княжими човнами, що швидко танули в блакитній імлі. – Покличте Феофіла й приготуйте мішок найкращого золота!

Тієї самої миті Феофіл, запопадливий та улесливий невільник, стояв перед імператором і слухав його наказ:

– Вирушай до печенізького хана Курі, передай йому від мене ось цей дарунок і скажи, що Святослав з невеликою дружиною повертається на Русь.

«Подивимося, чого варті будуть руські мечі й великодушне попередження «Іду на ви», з яким ти, княже, вирушав на воєрога», – подумки виніс вирок князю-воїну імператор...

Багато води дунайської сплигло в Чорне море, та живе й досі легенда про те, як на Дніпрових порогах був підступно вбитий з наказу візантійського імператора князь Святослав. Про нього ж кажуть його-таки словами: «Не осоромив землі Руської, бо ліг за неї кістьми. Мертві ж сорому не знають!»

Хан – титул правителя в багатьох країнах Сходу в ті часи.

? Розкажіть про зустріч Святослава з візантійським імператором. Чому імператор підмовив печенізького хана вбити Святослава? Знайдіть у тексті слова Святослава, що стали крилатими. Поясніть їхнє значення.

ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви, яким був руський човен-лодія? Завдовжки він сягав п'ятнадцяти метрів і вмщував півсотні воїнів. Одні з них гребли, а інші, озброєні луками або списами, повсякчас були налаштовані до бою. У своєму спорядженні такий човен мав вітрила. Кораблі для далеких мандрів споряджалися протягом зими й весни. До плавання флотилія була готова на початку червня. На човни навантажували діжки з медом, віск, хутра, шкури, зброю, ювелірні вироби. Незабаром кораблі вирушали вниз Дніпром.

За тих часів подорож на човнах була тривалою й небезпечною. На руську торговельну валку всюди чатували кочівники. Особливо підступним місцем були пороги. Аби подолати їх, люди змушені були виходити з човнів і проштовхувати їх жердинами через бурхливу частину річки. Траплялося, що товари вивантажували, а човни волочили берегом. Звісно, захищатися за таких обставин було важко. Ось тут і напали на валку кочівники. Саме поблизу Дніпрових порогів був убитий кочівниками-печенігами князь Святослав, коли повертався до Києва з далекого походу.

Човен-лодія.

Слово **церква** в перекладі з грецької означає **дім Божий**, тобто **святе місце**, **призначене для християнських богослужінь і молитов**. Саме в цьому значенні вжите в тексті, хоча має ще одне: – **громада віруючих**.

ЖИВА ІСТОРІЯ

Хоч як мало свідчень залишилося про князя Аскольда, пам'ять про нього й досі живе в київських назвах. Аскольдовою могилою й тепер звуть кияни мальовничу міс-

*Аскольдова могила
в Києві.*

цевість понад Дніпром. За переказами, саме тут загинув та був похований останній Києвич. Згодом над його могилою було споруджено церкву Святого Миколи (Микола – християнське ім'я князя Аскольда). Переживши чимало перебудов, дерев'яна церква зустріла 19 ст. Року 1810 замість неї було споруджено круглу кам'яну церкву-ротонду. Місцевість навколо неї стала цвинтарем, де ховали визначних киян. Буремного 1918 р., коли Україна, проголосивши незалежність, здригнулася від гарматних ударів завойовників, на Аскольдовій могилі поховали тридцять молодих українців – студентів та гімназистів, які вийшли боронити рідний Київ й загинули в нерівній боротьбі поблизу залізничної станції Крути. Про ті події український поет Павло Тичина писав:

*На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...*

Ось чому Аскольдова могила нині є місцем ушанування борців за відродження Української держави.

Перевірте себе!

1. Про яких історичних осіб – володарів Київської держави ви дізналися? У якому столітті вони жили? 2. Розкажіть про князювання Ольги. 3. Чому Святослава називали князем-воїном? 4. На прикладі відносин із Візантією порівняйте, як розв'язували всі справи з державами-сусідами княгиня Ольга та її син Святослав. Чиї заходи мали кращі наслідки? 5. Які риси вдачі Святослава варті, на вашу думку, уваги? 6. Розкажіть про готування русичів до морського походу.

ВІДОМА Й ЧУТА В УСІХ КІНЦЯХ ЗЕМЛІ

З кожним роком могутнішала Київська держава. Владі Києва корилися нові й нові землі. Тож не поступалася княжа столиця авторитетом і славою найвпливовішим європейським дворам. Особливим піднесенням Київська Русь вирізнялася за князів **Володимира** та його сина **Ярослава**. Недарма першого нащадки звать Великим, а другого – Мудрим. За князювання Володимира землі Київської дер-

жави простерлися від Карпат на заході до Волги на сході, від Новгороду на півночі до Чорного моря на півдні. Правити з Києва такою великою державою було важко. Тому Володимир у найбільших містах посадив своїх синів, а відтак уся влада зосередилася в руках великокняжої родини.

Пожвавилися міждержавні відносини, з багатьма тогочасними країнами було укладено угоди «миру та любові», як казали тоді. Європейські королі, бажаючи жити з могутньою Київською державою в мирі, прагнули породичатися з її володарями. Так, французький король Генріх Перший узяв собі за дружину дочку Ярослава Мудрого Ганну. Джерела зберегли цікаві подробиці життя руської князівни у Франції. Там була вона знана під іменем Анни Руфи (Рудої) та зажила великої шани. З собою Ганна привезла книгу Святого Письма. Саме на цій руській книзі французькі королі упродовж століть складали присягу, сходячи на престол.

Володимир Великий та Ярослав Мудрий дбали про розбудову Києва. За часів князя Володимира навколо центра міста було споруджено нові укріплення. Зводився й новий дитинець – «місто Володимира». До нього вело троє в'їзних брам, до яких прилягали високі оборонні вали. Водночас зі спорудженням укріплень «міста Володимира» на його території розгорнулося й велике міське будівництво. Найвизначнішою спорудою Києва 10 ст. стала цер-

Ганна Ярославівна – дочка Ярослава Мудрого, королева Франції.

Сторінка Реймського Євангелія.

Макет «міста Володимира». 10 ст.

Софійська
брама

Десятинна
церква

Князівські
палаці

ква Богородиці – Десятинна. За нею був головний майдан Верхнього міста – Бабин торжок, до якого сходилися дороги від усіх трьох брам *дитинця*. Навколо церкви здіймалися князівські палати. Тут, у Верхньому Києві, розташовувалися й двори найзнатніших бояр. З'явилися нові забудови і в Нижньому місті – на Подолі. Гостинно зустрічала торгові кораблі велика й зручна міська пристань. На подільському торговищі, де збиралися гості-купці з усіх країн світу, ніколи не припинялася жвава торгівля.

Опікувалися Володимир та Ярослав і духовним життям. Найбільшою, без перебільшення доленосною, справою Володимира стало запровадження 988 р. єдиної, спільної для всієї держави релігії – християнства.

Дитинець – центральна укріплена частина міста (замок).

Златник князя Володимира.

Князь Володимир, син Святослава, посів великокнязівський стіл 980 р. і правив державою впродовж 35 років. За Володимира почали карбувати перші давньоруські монети – златники й срібники. На них з одного боку був зображений сам князь, а з іншого – його герб – тризуб і напис «Володимир, а се його злато» або «Володимир на столі, а се його сребро».

Чимало зусиль докладав князь Володимир для боротьби проти загарбників-кочівників – печенігів. Він не тільки ходив у походи на войовничих сусідів, а й зміцнював власне військо, будував міста-фортеці для захисту південних кордонів Київської Русі.

Та найбільше уславив своє ім'я Володимир у справі поширення християнства, впровадивши його як єдину загальнодержавну релігію. Прилучення Київської держави до християнського світу сприяло розвитку культури. Саме тому нащадки звать Володимира Великим та пошановують як святого.

Князь Володимир.

Прозріння

Ніколи ще повернення до Києва не було таким тривожним. Крізь розчинене вікно Володимир позирає на розсвічене зорями небо, намагався вихопити з його мерехтливого блиску рятівне павутиння сну. Однак сон, злегка торкнувшись повік, губився

Поміркуйте!

Чому запровадження християнства зміцнило Київську Русь?

без сліду в зоряному плетиві. Нарешті, знесилений безглуздим змаганням, князь вийшов на ганок. Легкокрила київська ніч кликала звабно і всевладно. Хіба встоїш перед її чарами?

*Пам'ятник князю
Володиміру в Києві.*

Поруб –
яма зі зрубом, погріб;
тут – місце
ув'язнення.

За мить Володимир прямував до Дніпра. Дорога була добре відома, знайшов би її навіть із заплученими очима. Вела вона до старого самітника Василя. Не раз на життєвім шляху звертався князь до нього за порадою й розважливим словом, щирість яких ніколи не брав під сумнів.

– Не гризися. Сідай онде проти місяця, остуди голову зимним його промінням. А потім розповіси про свої клопоти, – гомонів старий.

Незабаром князя заколисала стареча розповідь. Звідкись із минулого йшов до нього дужий воїн, промовляв упевнено й поважно: «Не переймайся, брате-княже, повернуся з перемогою. Хоча й тяжкий випадає похід, та здобуду тобі, володарю, славу». Володимир раптом прокинувся. Чомусь завжди, коли говорив із Василієм, пригадував свого побратима Ставра. Дотримався він тоді слова – перемиг ворога. Та гіркою була перемога: Ставр не повернувся з походу. Затужив Володимир, світ став йому немилий. І от одного дня з'явився Василій, зігнутий каліцтвом, у довгій одежині, з хрестом на грудях. Володимир уперше побачив його на одній з київських вулиць, щось знайоме вловив у погляді. Власне, цей погляд і врятував Василя від загибелі, коли князівські дружинники схопили його й кинули в поруб. Володимир наказав звільнити в'язня, порадив йому переховуватися десь у гаях понад Дніпром. Згодом, під час полювання, зустрівся з ним іще раз. По-знайомилися й потоваришували.

Найбільше цінував Володимир Василеву мудрість. Знав той стільки, що вистачило б на всіх княжих радників. У багатьох справах допоміг. Та до князівського палацу йти не хотів. Отак і жив самітником серед лісу.

– Василю, чому не йдеш до Києва? – спитав Володимир. – Відтепер тебе не переслідуватимуть за твою віру, бо і я, великий київський князь, вже охрещений, а сьогодні, коли зійде сонце, хреститимуть усіх киян.

– На все воля Божа. Давно тобі казав: де безсила зброя, допоможе віра. Об'єднає віра в Ісуса Христа руські землі, а де єдність – там і сила. По-

важатимуть Київ як величну столицю свої й чужі. А русичі прилучаться, просвітлені Божим словом, до мудрості книжної, до освіти й знання.

– Побудуємо по всій руській землі храми, – мріяв Володимир. – Для науки божої будуть і школи, де навчатимуться боярські діти. Вірю – відступляться темрява й невігластво.

– Мудро мовиш, князю. Адже каже Спаситель: «Не бороніть дітям приходити до Мене». А тепер час рушати додому, онде й сонечко сходить, – попрощався Василій.

Коли сонце розсипало перші промені, Володимир був на Дніпрі. Звідусіль сходилися кияни. Йшли жінки й чоловіки, старі й малі, багаті й бідні. Ніколи ще князь не бачив такої сили-силенної людей в одному місці. Усі роздягалися на березі й заходили у воду. Берегом ходили священики, читали молитву й осіяли киян золотими хрестами.

Раптом неподалік, серед натовпу, Володимир побачив згорблену постать. Самітник ішов до Дніпра з десятьма худенькими дітлахами – київськими сиротами.

– Хреститися слід правою рукою, – навчав Василій. – Для цього три пальці з'єднуємо разом, а два (безіменний і мізинець) притискаємо до долоні. Трьома з'єднаними пальцями торкаємося спершу чола, потім живота, а далі правого й лівого плеча, зображуючи на собі хрест, і, опустивши руку, кланяємося. З'єднання трьох пальців символізує нашу віру у Святу Трійцю: Бога Отця, Бога Сина й Бога Духа Святого. Два притиснуті пальці є символом нашої віри в Сина Божого Ісуса Христа, який має два ества – є Бог і є людина, а для нашого спасіння зійшов з неба на землю. Під час хрещення руку покладаємо на чоло, щоб освятити наш розум і наші думки; на живіт – щоб освятити наші почуття; на плечі – щоб освятити сили нашого тіла і щоби благословення Боже було на наших вчинках. Хреститися треба за слів: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа», «Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові...»

Діти зайшли у воду, а Василій, залишившись на березі, пристрасно молився. Коли обряд закінчився, він широко перехрестився. «Який він сильний у вірі своїй, – подумалося Володимирові. – Як колись був Ставр у ратній доблесті». Василій, відчувши на собі погляд, озирнувся.

– Боже великий, та це ж він, – вигукнув Володимир й чимдуж кинувся обіймати свого давнього побратима.

Поясніть назву оповідання. Опис якої історичної події подано в оповіданні? Розкажіть, як відбувалося хрещення киян.

Портрет
Ярослава Мудрого,
реконструйований
вченими.

Син Володимира **Ярослав** прагнув зберегти велич успадкованої ним держави. Він повернув загарбані ворогами землі на заході. Південні ж кордони після блискучої перемоги над печенігами 1036 р. посунув далеко в степи.

Недремно дбав про безпеку своєї держави, будуючи на кордонах міцні захисні споруди.

Великою його справою було зведення всіх руських законів в одну книгу. Так з'явився збірник «Руська правда» – перший звід законів, що передбачав кару за вбивство, образу, крадіжку. За «Руською правдою» чинили суд не одне століття.

За Ярослава виростали нові міста, розквітали старі, розбудовувалося й міцніло стольне місто Київ. Набувало поширення християнство. Бурливо зводилися нові церкви, які ставали осередками освіти, літератури та мистецтва.

Зерна мудрості

Поміркуйте!

Чому князя
Ярослава назвали
Мудрим?

– Ось вона – Софія Київська, – відповів на запитання подорожнього киянин і попрямував далі. Велика й чиста, церква була схожа на гребінь хвилі, що піниться легким шумовинням. Подорожній зупинився, аби краще роздивитися це дивовижне творіння. Стільки пройшов, але ніде не бачив чогось досконалішого. Навіть у столиці могутньої Візантії – Царгороді. У Софії Київській галереї, башти зі сходами кожною лінією нестримно підносилися до неба,

де несподівано вибухали тринадцятьма банями – малими від краю, більшими до середини і найбільшою в центрі. Золоті розсипи сонячних променів спадали прозорим дощем, від чого сяяли не лише маківки, а й уся споруда.

Затамувавши подих, подорожній увійшов до храму. Урочиста тиша впала на плечі, мов несподівана злива. По свіжих, щойно потинькованих стінах сліпуче стрибали сонячні зайчики та зрідка пробігали примхливі тіні. «Не запізнився! – подумав із радістю. – Саме мають розпочати малювання фресок».

– Тобі кого, чоловіче добрий? – долинуло звідкись із-під бані.

– Я – майстер. Прийшов на запрошення великого князя Ярослава.

Софійський собор
у Києві. Макет споруди
11 ст.

Софійський собор
у Києві.
Сучасний вигляд.

– Еге, довго чекали ми на тебе, брате. Провідника кепського мав чи зорі неясно світили? – жартував під банею той самий голос. – Жданку, відведи гостя спочити. А після обіду почнемо розпис. Вже й пензлі готові, і фарби, а руки майстрів аж горять до роботи.

– Принеси спершу мені, хлопче, напитися, – звернувся подорожній до малого. – Знудився у світах без цілющої київської водиці.

– А хіба раніше ви бували в Києві? – подаючи глек води, спитав Жданко.

– Я, Жданку, виріс тут. А потім багато мандрував, учився. Тепер повернувся. Ще й не був ніде. Ходімо, покажеш мені місто.

– Це можна, – озвався хлопець й полопотів босими ногами до виходу.

Невпізнаним став Київ за роки князювання Ярослава. Верхнє місто, розташоване на горах, було укріплене новим могутнім валом із дерев'яними стінами на ньому, складеними з колод. Перед валом фортецю захищав великий рів, виповнений водою. До міста вели троє кам'яних брам. Головним, парадним в'їздом до Києва були Золоті ворота з надбрамною церквою Благовіщення. Ошатні й розкішні, вони радо зустрічали друзів, ворогам же були грізним застереженням. У місті скрізь провадилося будівництво. Неподалік Софійського собору зводився Георгіївський храм. Трохи далі з'явилася церква Святої Ірини.

– Розкажи, Жданку, як і хто буде ці храми, – попросив майстер-прибулець.

*Золоті ворота в Києві.
Сучасний вигляд.*

славової дружини.

– А чому наша церква називається Софією? – запитав Жданко.

– Софія – грецькою означає мудрість. Отож, звелів Ярослав побудувати храм, щоб звести пам'ятник мудрості.

– А мені казали, – заперечив Жданко, – що цей храм споруджено на честь великої перемоги: начебто саме тут Ярослав переміг велике степове військо печенігів.

*Фреска із зображенням
скомоорохів
із Софії Київської.*

– Нічого певного не знаю. Чув тільки, що князь опікується ними так само, як і Софією. Подейкують, що одного разу, коли завітав Ярослав на будівництво Георгіївського собору, здивувався, чому так мало робітників. Тоді наказав кожному з них видавати щодня по срібній монеті. Князівську волю оголосили на торзі. Наступного дня прийшло на будівництво чимало майстрового люду.

– Гарні церкви, не знаєш, яка й краща, – оглядаючи їх, відказував майстер, а потім пояснив: – Георгіївський собор зводиться на честь небесного захисника великого князя, адже християнське ім'я Ярослава – Георгій. Свята Ірина – заступниця Яро-

– Так воно й є. Про ту славу перемогу чув я, коли був далеко від Києва. Проте не лише мечами здобув її Ярослав, а насамперед мудрістю. Полюбляє наш князь книжну науку, шанує знання, вірить, що не поступаються книги силою ні перед гострою зброєю, ні перед міцними м'язами.

– Ви стільки знаєте про Київ, про нашого князя, ніби все життя тут прожили, – дивувався хлопець.

– Про нашу землю багато говорять по всіх усядах. Поважають чужинці Ярослава, бо дбає він не тільки про нинішній день, а й про майбутнє своєї держави. От хоча б храм Софії. Буде тут і книгозбірня, де книги зберігатимуться, а також пере-кладатимуться й переписуватимуться, буде й школа, де навчатимуть оочих до науки дітей. Отож і ка-

жуть, що рясно засіяв Ярослав руські землі зернами мудрості. Мине зовсім небагато часу – зійдуть ті зерна, зацвітуть пишним цвітом, примножать силу Київської держави.

Сонце повернуло на захід, коли Жданко з учителем – так став називати хлопець майстра – увійшли до Софії. Незабаром тонкі, прозорі фарби лягли на вологий тиньк. Народжувалася фреска. Ось багатолюдний Київ зі скоморохами й рядженими, а ось і князівська сім'я з великим київським князем, який залишатиметься для нащадків Мудрим.

? *Про яку подію мовиться в оповіданні? Розкажіть про Софійський собор Ярослава Мудрого за планом: а) коли й на честь якої події було збудовано; б) Софійський собор – пам'ятник мудрості; в) Софія Київська – центр книжної науки та освіти. Чому оповідання названо «Зерна мудрості»?*

ДОПИТЛИВИМ

Чи доводилося вам чути про мозаїки Софії Київської? Мозаїчні зображення оздоблювали стіни й підлогу головного київського храму. З мозаїк Софійського собору найбільше вражають постаті Христа Вседержителя та Богоматері Заступниці. Про мистецьку довершеність цих мозаїк свідчить багатство кольорів.

Дослідники налічують 35 відтінків зеленого кольору, 31 – червоного, 44 – жовтого. Всього ж у київських мозаїках 18 основних кольорів із 143 відтінками. Але майстерність – не лише в кольорах. У Софії Київській одні мозаїки розташовані ближче до глядача, інші – далі. Одні освітлені яскравіше, інші перебувають у притінених місцях. Одні на рівневних площинах, інші – на кривизнах. Усе це малярі мусили враховувати. Що віддаленішим було зображення, то більшими шматочками воно викладалося.

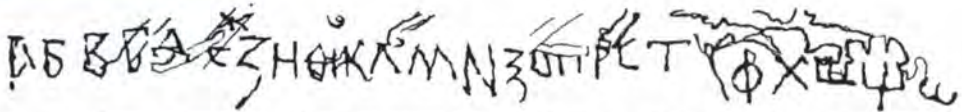
Мозаїка – зображення чи візерунок із різнобарвних шматочків скла, кольорового каменю, керамічних плиток. Закріплюється спеціальним розчином на стіні.

Дослідники вивчають мозаїку Софійського собору.

Христос Вседержитель. Мозаїка центральної бані Софійського собору в Києві.

*Абетка зі стіни
Софійського собору
в Києві.*

*Напис-графіті
Софійського собору
про смерть Ярослава
Мудрого.*

А чи знаєте ви, де було знайдено найдавнішу вцілілу українську абетку? Більше дев'яти століть зберігалася вона на стіні Софійського собору та була виявлена під час реставраційних робіт 1954–1963 рр. українським істориком-дослідником Софії Сергієм Висоцьким. Абетка була видряпана на давньому тиньку – такий напис учені називають графіті. Вона складалася з 27 літер. Основу її становили грецькі букви, та були й чотири слов'янські – Б, Ж, Ш, Щ. Абетку датують 11 ст., проте вона свідчить про поширення писемності на нашій землі за значно давніших часів – іще до впровадження християнства, оскільки вона відрізняється від тієї абетки, що її застосовували для написання найдавніших церковних книг.

Давня абетка – не єдина знахідка на стінах Софійського собору. Тільки в Києві Сергій Висоцький на стінах архітектурних будівель дослідив 170 написів-графіті 11–12 ст. На стінах храмів, усупереч забороні, писали і князі, і книжники, і звичайні кияни. Найчастіше то були молитви. Софійські графіті – важливе історичне джерело. Вони свідчать про значне поширення писемності серед давньоукраїнського населення.

Перевірте себе!

1. Якою справою уславив своє ім'я Володимир? 2. Що ви дізналися про поширення християнства з попередніх уроків? Які князі до Володимира були християнами? У якому році відбулося хрещення киян? Скільки років тому це було? 3. Розкажіть про розбудову Києва за часів Володимира Великого. 4. Хто був наступником князя Володимира на київському столі? 5. Як Ярослав дбав про збереження величі успадкованої ним держави? 6. Що є свідченням поширення християнства за часів Ярослава?

СКРУТНІ ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

По смерті Ярослава Мудрого між його синами та онуками спалахнула боротьба за владу й землі. Могутня Київська Русь розпадалася на окремі князів-

ства, які не хотіли коритися Києву, а прагнули жити своїм самостійним життям. «І роздерлася вся Руська земля», – читаємо про ті часи в літопису. Історики ж зуть їх добою роздробленості.

Розбратом серед князів скористалися кочівники. Спершу це були половці, які з'явилися у Причорноморських степах після печенігів. Грізний ворог, подолати якого можна було лише спільними силами, завдавав щораз болючіших ударів. Особливо потерпали від половецьких набігів Переяславщина й Київщина. Та руські князі зволікали з примиренням поміж собою, дедалі частіше залучаючи половців у міжкнязівські чвари.

Століття розбрату настільки послабили колись величну державу, що вона стала легкою здобиччю нового завойовника – монголо-татар. Для боротьби проти них спробували об'єднатися колишні вороги – руські князі й половці. Перший бій відбувся 1223 р. на річці Калці біля Азовського моря. Для русько-половецького війська він закінчився поразкою, і монголи змогли підійти до Дніпра.

Новий похід монголо-татар на Русь розпочався 1237 р. У березні 1239 р. **орди** монгольського правителя хана Батия після нетривалої облоги здобули Переяслав, восени така сама доля спіткала Чернігів. Наступного року, у грудні, впав від ударів монголо-татар і Київ. Від ущент зруйнованої столиці завойовники рушили на Галичину й Волинь.

Похід хана Батия на Київську Русь спричинився до встановлення над її землями монгольського ярма – залежності від створеної завойовниками держави – Золотої Орди. Залежність виявилася насамперед у сплаті данини хлібом, худобою, грошима. Крім того, руські князі змушені були їздити до Сарая – столиці Золотої Орди – за ярликом (грамотою) на дозвіл князувати. Принизлива підлеглість ординцям тривала понад 120 років.

Хан Батий
у китайському одязі.
Китайський малюнок.

Орда – назва союзів кочових племен під владою хана; військо кочовиків; ставка хана.

Монгольський ярлик.

*Змйовик
(прикраса-оберіг),
що його Володимир
Мономах носив
на грудях.*

Володимир Мономах був онуком Ярослава Мудрого. Ім'ям Мономах він завдячував своєму дідові з боку матері – візантійському імператорові Костянтинові Мономаху. Глибоко розуміючи згубність міжкнязівських чвар, Володимир Мономах докладав зусиль для об'єднання Київської держави. Він, зокрема, став одним з організаторів зустрічі найвпливовіших князів у Любечі, під час якої було досягнуто згоди про спільні заходи в боротьбі проти кочівників. Своє ім'я уславив також вдалими походами проти половців. Отож не дивно, що саме його, перяславського князя, року 1113 кияни запросили на великокнязівський стіл. За Мономаха (а князь правив у Києві до 1125 р.) розгорнулося велике будівництво в Києві: було споруджено міст через Дніпро, кілька храмів. Знову почала збагачуватися державна скарбниця. Мудрий володар, Мономах, хай і тимчасово, припинив усобиці та об'єднав більшу частину Київської Русі.

Мономахове повчання

Поміркуйте!

*Чим зажив
Володимир
Мономах шану
й любові
своїх сучасників?*

– Чув я від одного київського книжника, – молодий послушник озирнувся й стишив голос, – що росте десь у степах чар-зілля, яке нібито має надзвичайну силу над людською душею. Може, й тобі, брате, траплялося читати про нього?

– Багато вигадують люди... – чернець схилився над книжками, розгорнув якусь, дуже давню, і вже почав був читати, та раптом підвів очі на послушника. – Про зілля, кажеш?

– Було це, – переказував мені той книжник, – за давніх часів і далеко від нашої землі.

– Землі Руської, – підхопив чернець, – що вже дванадцять літ не знала розбійницьких нападів хижого степу, що квітла, як колись за Ярослава Мудрого, втішаючись миром і спокоєм. Бо знайшовся з-поміж руських князів справжній син цієї землі – поклав край князівським чварам, а відтак переміг кочівників-завойовників, відігнав їх аж за море. Чимало великих справ, що просвітили Руську землю, наче сонце, встиг завершити Володимир Мономах, так звали князя, але скінчився його земний вік.

Проте не скрізь жаль і скорботу викликала ця звістка. Докотилася вона до половецького степу, надію та вояцький шал сколихнула в серцях кочівників. «Помстимося за Мономахові кривди. Буде Русь підкоре-

ною!» – загув степ молодими голосами. «А де ж знайдете собі провідників? – питали молодих сиві діди. – З усіх керманічів лишився в нас один хан Сірчан, і той нездужає». «Шукаймо його брата Отрока-хана, захопленого колись у полон Мономахом. Натішився вже він на чужині ситим супокоєм, хай повертається до рідного степу!» – галасувала молодь. І вирушив у далеку мандрівку наймудріший із половців – співець Ор. «Як не повернеш нам Отрока-хана, то довіку житимемо зі своїм безталанням», – наказували йому в дорогу. Довго блукав світами Ор, аж поки знайшов Отрока. Та не переконав його ні словом своїм, ні співом: забув Отрок, із дитинства живучи в князівських палатах, про свою вітчизну. І тоді зважився мудрець на останнє – витягнув із-за пазухи гілочку сухого євшан-зілля...

– Тож таки сталося диво? – нетерпляче перепитав послухник.

– Диво? Отрок-хан справді спогадав дух рідного степу й повернувся додому... Та тільки не в зіллі сила, – чернець скрушно хитнув головою. – Бо й наші ліси та луки багаті на трави, а що з того. Помер Мономах, і знову залихоманило Русь князівськими колотнечами.

– Хіба ж не можуть князі, брати кровні, між собою порозумітися?

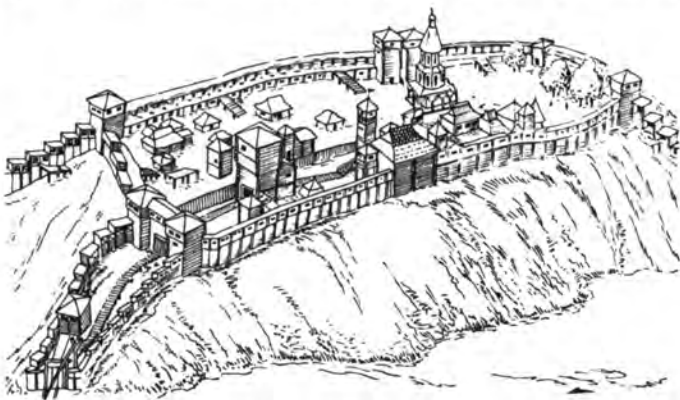
– Легко це тим, у кого добро в серці й помислах. Адже збиралися руські князі на ради. Присягали, хрест святий цілували. Так було за життя Володимира Мономаха в Любечі. З'їхалися князі до Любецького замку. «Пощо, – питали один в одного, – ми губимо Руську землю, самі про-

Чернець (ченець) – віруюча людина, котра зреклася звичайного світського (мирського) життя задля служіння Богові.

Слово чернець – слов'янське, воно походить від прикметника *чорний*, бо саме такого кольору буває одяг у ченців.

В українській мові для означення такої людини вживається ще й слово монах, що прийшло з грецької мови, де воно означає *один, одинокий, усамітнений*.

Ченці-самітники трапляються досить рідко, здебільшого вони об'єднуються в громади – монастирі.

Замок у Любечі, де, на думку вчених, відбувся Любецький з'їзд князів.

Реконструкція за матеріалами розкопок.

ти себе усобиці діючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце та обережімо Руську землю».

– Чому ж не сталося так, як гадалося? – спитав юнак.

– Бо шукаємо сили в зіллі... – чернець опустив очі, побачив розгорнуту книжку й поринув у читання.

– А де ж вона? – збентежено допитувався юнак.

– Ох, і цікавий ти, брате, – відірвавшись од книжки, проказав чернець.

– Візьми он ту книжку. Почитай мудре Мономахове слово. Може, збагнеш.

Юнак розташувався в темному кутку на лаві, запалив свічку й розгорнув цупкий пергамент.

«Пишу це повчання вам, улюблені», – прочитав на початку. Плетиво літер ніби малювало на пергаменті день за днем сповнене тривоги і праці Мономахове життя.

Ось він тринадцятилітнім хлопцем вирушає з батьківського палацу в далекий похід. Скільки доріг відтоді пройдено! Скільки невсипущої праці! «Сам робив я все, що було треба, – писав князь. – Весь лад і в домі своїм я наводив, і в ловчих порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів я сам дбав». Тож звертався Володимир Мономах до тих, які прочитають його повчання, з палкою настановою: «Не лінуйтеся, благаю вас... Лінощі – всьому лихому мати: що людина вміє, те забуде, а чого не вміє – того не вчиться».

Зажив Володимир Мономах слави справедливого володаря, який ніколи й бідної вдови не давав скривдити. Тому й синів своїх навчав:

«Убогих не забувайте, не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його».

...Непомітно догоріла свічка, згасав і день. Час повертати книгу. Послушник згорнув її та підійшов до книжника.

– Дякую, брате, за науку. Справді, не в зіллі сила. От тільки в чому?

– Для того, певне, ми й народжуємося, щоб у праці й повсякденній науці, тримаючи, як казав Мономах, «очі долу, а душу – вгору», знайти відповідь на це питання.

Перекажіть легенду про євиан-зілля. З якою метою руські князі з'їхалися до Любеча? Знайдіть у тексті оповідання вислови Володимира Мономаха. Поясніть їхній зміст.

люди і доли

Учасником боротьби проти половців був новгород-сіверський князь Ігор. Року 1185 він разом із братом Всеволодом, племінником Святославом і сином Володимиром вирушив у половецький степ. Похід був не на часі й погано організований. Військо князя складалося з кількох тисяч кіннотників, які аж ніяк не могли здолати багатотисячної орди. Тому серед степу Ігор знайшов не славу, а ганьбу: вся його дружина загинула, а він з іншими князями потрапив у полон.

Прикра поразка марнославного князя навряд чи надовго залишилася б у пам'яті нащадків, якби не сила поетичного слова. Річ у тім, що похід князя Ігоря оспівав геніально обдарований руський поет кінця 12 ст. Історія не зберегла імені митця, та це лиш додає таємничості його великому творінню – поемі «Слово о полку Ігоревім». Кілька поколінь істориків, дослідників мови й літератури, поетів і художників у багатьох країнах світу прагнуть розв'язати загадку поеми, і в центрі наукових і мистецьких досліджень обов'язково зринає постать князя Ігоря та його оточення – сім'ї, друзів і побратимів, недругів і ворогів. Про князя написано нині значно більше, ніж про будь-якого іншого діяча нашої минувшини – навіть з-поміж тих, хто зажив заслуженої слави. Ім'я ж того, кому має завдячувати своєю популярністю Ігор, певно, так і лишиться незнаним.

Архістратиг – головний командир війська ангелів.

допитливим

Чи відомо вам, що часів роздробленості сягає сучасний герб української столиці? За князівських усобиць давній знак Володимира Великого, а отже, й Київської Русі, – тризуб утратив значення загальнодержавного. Кожен князь прагнув створити власну символіку, що згодом закріпилася в гербах українських земель. На Київській землі тризуб заступило зображення святого архістратига Михаїла, який вважався заступником воїнів і символом перемоги. Новий знак набув поширення на початку 12 ст. Уже старший син Володимира Мономаха великий київський князь Мстислав користувався печаткою із зображенням Святого Михаїла. Пізніше це зображення з князівських печаток перейшло в герб міста.

Архістратиг Михаїл, зображений на гербі міста Києва.

Оборона Кисва

Осінь танула, мов свіча. М'яке сяйво лилося від сонячних маківок київських церков, від ясного, змитого дощами неба. Золотавий серпанок тонкою завісою, ніби ховаючи від недоброго ока, затулив Дніпрові береги.

Поміркуйте!

У чому виявився героїзм захисників Києва під час облоги міста ордами хана Батия?

Київ завжди чарівний. Та восени він особливо сповнений дивовижної казковості. Швидко тане-згасає осінь: і не помітиш, як закружляють над її безсилим вогнем колючі сніжинки.

Багрянилася осінь 1240 р., палала яскравими барвами, паморочила голову терпкими пахощами. Київ іще зазирає у плеса Славутича-батька, милуючись власною величчю та красою. Спокій і тиша панували довкруг. А десь уже далеким і диким степом мчали лихі ворожі коні. То насувалася орда.

Кожен із ординців мав два або три луки, три великі колчани, повні стріл, а також сокиру та мотуззя, щоб тягнути воєнну здобич. Вершники були споряджені в шоломи й панцирі, до пояса в кожного приточені гострі криві шаблі. Навершя їхніх списів загнуті гачком – чіпляють ним супротивника й легко стягують із сідла. Ніщо не може спинити ординців. Навіть тоді, коли вони поступаються військовою силою... Побачивши, що не можна здолати ворога у відкритому бою, вдаються до хитрощів – починають начебто відступати. Так підступом заманюють вони супротивника до пастки, з якої немає порятунку.

Поволі згасала осінь, довго жевріла червонястим вогнем, зігрівала місто, яке тремтіло, мов у пропасниці, зачувши про лихо.

Ось і перші сніжинки впали на злинялий осінній килим. Разом із ними полетіли на місто монгольські стріли.

Багато міст зруйнували ординці. Ніде й ніколи не вагалися, ніяка краса не могла розчулити їх. Проте, побачивши Київ, зупинилися. Монгольський хан надіслав до міста свого гінця.

Десятинна церква в Києві. Макет споруди 10–11 ст.

Низько схиливши голови, слухали його кияни.

– Що ж будемо робити? – звернувся до мешканців міста воєвода Дмитро. – Правду каже ханів посланець: не встояти нам перед такою силою.

– А все ж не підемо в ординську неволю, – гукали люди, – краще загинути, ніж знеславити предків!

Невпізнаним став Київ. Тривога чорним птахом носилася над його вулицями та майданами. Скрізь зводили укріплення, ні на мить не припинявся рух – то до стін і воріт тягли каміння, діжки зі смолою. Місто не відпочивало навіть перед світанком, щохвилини очікуючи нападу ворога.

Дивувався хан Батий хоробрості й витривалості киян. Знав достеменно, що в місті не було значної військової сили, окрім невеличкого загону дружинників, очолюваного воєводою Дмитром. Віддали

руські князі величну столицю на поталу ворогові, бо не було між ними єдності. Кожен дбав лише за себе, самотужки захищаючи своє князівство. Через ті чвари й розбрат роздертою та пошматованою лежала Руська земля, чорним вороном кружляла над нею біда.

...Близько двох тижнів тривала облога Києва. Найбільшого удару ординці завдали поблизу південних воріт, де містилося велике болото, що охороняло підступи до міста. Перші морози усунули ту природну перешкоду. До того ж завойовники використовували муроломні машини. Зруйнувавши частину валу, вони розпочали штурм. І хоч як мужньо билися кияни, проте монголи вдерлися-таки до міста. Та бій не припинявся. Кияни на чолі з воєводою Дмитром, що сам бився за трьох, не втрачали надії. Зібравши останні сили, захисники міста закріпилися в місті Володимира.

– Чому не можемо здолати беззбройне місто? – лютував Батий, звертаючись до своїх радників.

– Є між ними воїн, який має незвичайну силу, – почув у відповідь хан, – у бою той воїн б'ється за трьох.

Лютував Батий. Наказав скарати на смерть не один десяток своїх воїнів, відважному ж лицареві-киянину обіцяв дарувати життя, якщо той не загине в бою.

Над містом танцювали сніжинки. Підхоплені вітром, вони збивалися величезними зграями, хурделили, замітали зруйнований Київ.

Останнім укріпленням киян була Десятинна церква. Та й вона не витримала несамовитого натиску завойовників. Від ударів каменетів стіни храму завалилися.

*Оборона Києва
від монголо-татар
1240 р.
Картина художника
В. Шаталіна.*

З неба сіялися й сіялися сніжинки, білою габою покривали мужніх захисників. Замела хуртовина криваві сліди, сховала під кучугурами снігу чорні згарища, руїни колишніх палаців і храмів, але не згасила людську пам'ять про події тих буремних днів.

?

Розкажіть про героїчну оборону Києва за планом: а) підготовка киян до облоги; б) приклад воєводи Дмитра; в) останнє укріплення киян.

Поясніть слова з оповідання: «Через ті чвари й розбрат роздертою та пошматованою лежала Руська земля...»

ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви, що відчайдушна боротьба киян проти монголо-татарських нападників засвідчена численними археологічними знахідками? Так, наприклад, під час розкопок Десятинної церкви було знайдено сховок, який раніше служив для зберігання церковних коштовностей, а під час нападу кочівників став для кількох киян надією на порятунок. Тут, поряд із кістками людей, учені знайшли меч і шолом, 6 срібних медальйонів, а також 37 ливарних формочок, що належали майстрові-ювеліру на ім'я Максим. Шукаючи порятунку, той киянин прибіг зі своєї майстерні до церкви й захопив із собою свій найбільший скарб. Там же на дні сховку археологи виявили два заступи, якими люди намагалися прорити собі хід під землею в бік Дніпра. Однак для цього їм забракло і сил, і часу – вони встигли прокопати лише з метр важкої київської глини. Від ударів муроломних машин церква впала, уламки завалили сховок, і всі люди в ньому загинули.

1. Ливарна формочка для виготовлення колтів – жіночих прикрас у вигляді підвісок, що прикріплювалися до головного убору. 12–13 ст.

2. Золотий колт. 12–13 ст.

З монгольським лихоліттям пов'язана більшість із віднайдених київських скарбів княжої доби. Загроза зруйнування й пограбування міста змушувала киян «довіряти» землі родинні коштовності. У тих скарбах археологи знаходили іноземні монети, срібні гривні, але найбільше – золотих і срібних прикрас. З-поміж них – діадеми, колти, сережки, намиста, браслети, персні тощо.

Перевірте себе!

1. Які зміни стались у Київській Русі після смерті Ярослава Мудрого? До чого це призвело? 2. Розкажіть про Володимира Мономаха за планом: а) боротьба проти половців; б) прагнення покласти край князівським усобицям; в) чого навчав нащадків Володимир Мономах. 3. Скільки років князував у Києві

Володимир Мономах? У якому столітті це було? 4. Про якого князя, учасника боротьби проти половців, розповідає видатна пам'ятка нашої давньої літератури? 5. Коли й де сталася перша битва проти монголів? 6. Чим закінчився похід монгольських орд на Київську Русь? 7. Що таке монгольське ярмо?

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Колишня слава Київської Русі відродилася в Галицько-Волинському князівстві. Року 1199 волинський князь Роман Мстиславович заволодів Галичем і з'єднав галицькі й волинські землі в одне князівство. У межах Галицько-Волинського князівства опинилися землі від Карпат і Дунаю до Дніпра, від Прип'яті до Чорного моря. Роман, за словами сучасника, «за нетривалий час так змогутнів, що правив майже всіма землями й князями Русі».

Роман Мстиславович.

Кілька вдалих походів князя Романа Мстиславовича довели, що держава його міцна. Проте після смерті того князя на Галицько-Волинській землі настав тривалий період заколотів бояр, які прагнули захопити владу в державі. Колотнечу спромігся припинити син князя Романа – Данило. Саме за його князювання (1205–1264 рр.) Галицько-Волинська держава сягнула розквіту.

Юрій I Львович.

По смерті князя Данила в Галицько-Волинському князівстві почалися скрутні часи: воно розпалося на кілька частин. Сини Данила Галицького хоч і докладали зусиль для об'єднання держави у колишніх межах, проте досягти успіху не змогли. Завдання це виявилось під силу лише онукові князя Данила – Юрію I Львовичу. Прикметними рисами його правління були мир і спокій по всіх Галицько-Волинських землях, добрі відносини з державами-сусідами. Однак вдале володарювання Юрія I швидко скінчилося (цей князь обіймав владу від року 1301 до року 1308). За наступних років стано-

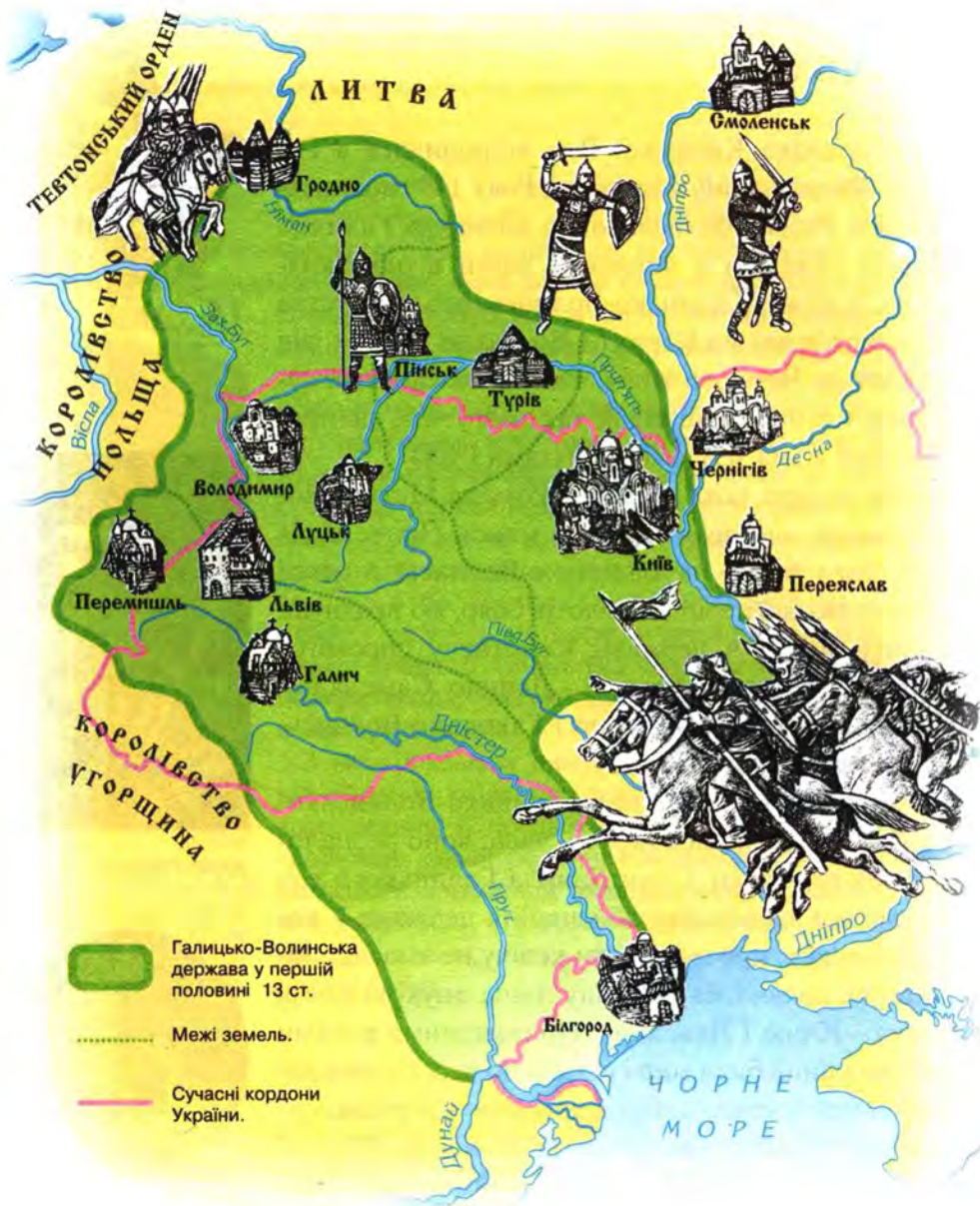

*Печатка
Юрія I Львовича.*

Чому про Галицько-Волинське князівство кажуть, що воно успадкувало славу княжого Києва?

вище Галицько-Волинської держави невпинно погіршувалося. Коли ж 1340 р. не стало останнього з Данилових нащадків, землі Галицько-Волинського князівства потрапили під владу Польщі та Литви.

Князь **Данило Галицький** – один із найякравіших діячів української історії. Переможні походи принесли йому славу талановитого полководця. Широкі міждержавні контакти, що їх встановило Галицько-Волинське князівство за правління князя Данила, уславили його як блискучого дипломата. Задля миру і спокою в державі він зважився на поїздку до Золотої Орди. Водночас наполегливо домагався підтримки в боротьбі проти ординців у європейських володарів. Аби залучити їх до спільних дій проти монголо-татар, він прийняв королівську корону – сталося це року 1253 в Дорогичині. А ще Данило Галицький був великим будівничим, бо заклав два нових міста – Холм і Львів. Про життя князя Данила докладно оповідає унікальна пам'ятка нашої літератури «Галицько-Волинський літопис». У творі, зокрема, вміщено розповідь про відвідини князем Золотої Орди.

Данило Галицький.

Лихіша від лиха честь татарська

Минув місяць, як князь Данило прибув до Золотої Орди. А здається – збіг не один рік. Нічого іншого й не сподівався від підступних ординців. Та все-таки добре, що згодився відвідати хана Батия, – матиме хоч і гіркий, проте мир.

Данило вдивлявся в далекі заволзькі обрії. Певно, рано думати про відвідини Батия як про надбання минулого, бо й сьогодні він, великий руський князь, названий ханом гостем, насправді – полонений. І хто знає, може, ніколи й не побачить більше рідного Галича.

Згадка про Батьківщину порушила невеселі думки. Якою багатою й могутньою була Київська Русь за часів Володимира та Ярослава! На що ж перетворився квітучий край після Батиевої навали?

Данило пригадав сумну подорож. Скрізь по Руській землі пустою чорніли зруйновані міста, а над руйновищем лиховісно кружляло гайвороння. Непривітно зустрів Данила Київ. Не загоїв Золотоверхий ран від ординської навали. Обшарпані палаци й понівечені храми позаростали бур'яном,

Поміркуйте!

Чому про князя Данила Галицького в українців залишилася добра пам'ять?

Михайлівський собор
Видубицького монастиря.
Сучасний вигляд.

припали порохом і, мов згорблені старці, самотньо журилися на порожніх вулицях.

Видубичі – історична місцевість на околиці Києва, де в другій половині 11 ст. було закладено монастир – комплекс споруд з обов'язковою церквою для громади ченців.

Чорноризці – те саме, що ченці. Походять від словосполучення чорні ризи, тобто чорний одяг.

У Михайлівському храмі, що у Видубичах, молився щиро сам, а ще попросив, щоб молилися за нього всі чорноризці. Потому, вклонившись низько землі руській, рушив далі. Невідступно нуртувала думка: чи зможе домовитися з Батием про мир? Хай навіть і дорого коштуватиме він князеві, проте мир дасть змогу Русі зібрати сили, відбудувати міста, укріпити їх новими фортецями, а потім скинути ненависну ординську кормигу.

Батиеві слуги кілька днів виглядали Данила. Тільки-но наблизився князь до столиці Золотої Орди, відразу ж зустріли й запросили до хана.

Данило увійшов до Батия, поклонився за тамешнім звичаєм. «Випий, князю, нашого пиття», – простягнув хан повну чашу кумису. Данило знав, що випити кумис із ханських рук – велика честь. Та знав і те, що негоже русичам пити кобиляче молоко. Недарма називають його чорним: хто вип'є кумис, той визнає перед світом свою підлеглість. Замислився на мить Данило, та знав, що іншого способу вберегти рідну землю від спустошливих нападів степовиків немає, тому сказав твердо: «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю». Випивши чашу, поклонився князь.

О, лихша від лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, нині сидить на колінах і холопом себе називає!

– О, лиха ти, честе татарська, – задумливо мовив Данило. – І все-таки краще данина, ніж загибель.

Князь подивився на сонце. Час на останню розмову з Батием.

– Мужні в тебе воїни, княже, – почав здалеку Батий. – Згадую весь час того Дмитра, що був київським воєводою під час нашої облоги міста. Він так вразив мене своєю вояцькою майстерністю та звитягою, що я подарував йому життя, звільнивши з полону. Дивак він – не захотів лишитися моїм радником.

Мовчав галицький князь, знав, куди хилить хитрий хан: не через те впала Русь, що невмілих мала воїнів, а тому, що кожен князь змагався з ординцями тільки власними силами. Князівські чвари й розбрат занепа-

Корона
Данила Галицького.

стили Київську державу. Тож треба дбати, аби та сама доля не спіткала й Галицьке князівство.

...Незабаром повернувся Данило додому. Наказав зміцнювати кордони, будувати скрізь на пагорбах кам'яні фортеці, які, він знав, ліпше захищали від нападів монголо-татар. І постала з руїн руська земля. Розквітла новими містами. Відродилася колишня велич. А Данилові володіння чужинці шанобливо називали Галицько-Волинським королівством, самого ж руського князя звали королем. І в Золотій Орді визнавали мудрість галицького князя. Мусили зважати на його силу і військову потугу.

Чому відвідини Золотої Орди виявили мудрість і розважливість Данила? Розкажіть про зустріч князя з ханом Батисм. Поясніть назву оповідання.

ЖИВА ІСТОРІЯ

З-поміж сучасних українських міст чимало таких, що виникли за княжих часів. Багато з них були центрами удільних земель: Чернігів, Новгород-Сіверський, Переяслав, Галич, Володимир. Проте лише кільком випала доля бути загальнодержавною столицею.

І якщо за часів Київської держави стільним містом упродовж віків був Київ, то в Галицько-Волинському князівстві за столицю в різних князів правили Галич, Володимир і Львів. Першою столицею об'єднаних 1199 р. Галицької та Волинської земель став Галич. Обираючи його собі за столицю, волинський князь Роман Мстиславович зважив і на вдале розташування міста, і на його військову міць. Не знехтував він і славою Галича як давнього князівського осередку. Ще більше розквітло місто за Данила Галицького. Щоправда, не вберігся Галич від татаро-монгольських нападів. Під час навали ординців 1241 р. було знищено всі галицькі споруди – церкви, княжі та боярські палаци тощо. Від княжого Галича тих часів зберігся лише храм Святого Пантелеймона. Зашкодили Галичу й міжусобні чвари, що спалахнули в Галицько-Волинській державі після смерті князя Данила. Можливо, саме тому місто втратило значення столиці.

Онук Данила Юрій І Львович своєю столицею обрав Володимир. Як свідчить літопис, це українське місто було закладене Володимиром Великим. Про велич і красу стародавнього Володимира свідчить білокам'яний Успенський собор, що зберігся донині.

Церква Святого Пантелеймона під Галичем. Друга половина 12 ст.

Успенський собор у Володимирі. 12 ст.

Сучасний герб міста
Львова.

Та найбільшої слави з-поміж княжих столиць Галицько-Волинської держави зажив Львів. За літописом, будівництво міста розпочалося у другій половині 13 ст. за наказом князя Данила. Безпосередню участь у розбудові Львова брав син Данила Галицького Лев – адже для нього це місто споруджувалося. Його ім'ям воно було й назване. З містом Лева пов'язаний герб Галицько-Волинського князівства – золотий лев на синьому тлі, що також відомий із другої половини 13 ст. Зображення лева символізувало мужність, владу, звитягу, великодушність.

До нашого часу збереглися печатки початку 14 ст. із зображенням давнього герба.

ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви, що визначна пам'ятка давньої української літератури «Галицько-Волинський літопис» складається з двох частин? Перша, що, за припущенням учених, творилася при дворі Данила Галицького, є, власне, докладним життєписом цього визначного діяча.

Друга частина пам'ятки пов'язана з Волинською землею та її володарями. Авторство «волинської» частини літопису приписують небожеві князя Данила волинському князю Володимирові Васильковичу. З-поміж чеснот останнього найбільше вражає його залюбленість у книжки. Князь Володимир Василькович був власником бібліотеки, що вважається найбільшою у княжій Русі-Україні. Його книгозбірня ретельно описана на сторінках того-таки Галицько-Волинського літопису.

Перевірте себе!

1. Коли і як утворилося Галицько-Волинське князівство? 2. За якого князя Галицько-Волинська держава досягла розквіту? 3. Розкажіть про князя Данила Галицького за планом: а) де і коли жив; б) якими діями сприяв зміцненню своєї держави; в) відвідини Золотої Орди. 4. Яка пам'ятка давньої літератури докладно оповідає про життя Данила Галицького? Що ви дізналися про неї? 5. Що ви дізналися про столиці Галицько-Волинської держави та про її герб?

СКАРБИ НЕТЛІННІ

Від княжих часів наші пращури залишили багатющу спадщину на ниві освіти, літератури, малярства, церковного будівництва. Різноманітну діяльність людини, спрямовану на задоволення її релігійних почуттів, мистецьких уподобань, інтересів щодо пізнання світу, називають духовним життям. За княжих часів духовним життям українців опікувалася християнська церква. Саме при церквах і монастирях тоді створювалися перші школи та бібліотеки, існували осередки, де переписувалися книжки, працювали літописці, майстри іконопису. З-поміж церковних діячів було чимало талановитих учених, письменників, промовців. Отож не дивно, що тогочасні пам'ятки за змістом і призначенням були здебільшого церковними. Повною мірою це стосується й мистецтва живопису. Тоді ще не малювали таких звичних нині картин, як, скажімо, краєвид або портрет. Свій хист руські малярі виявляли, створюючи ікони, тобто зображення Ісуса Христа, Діви Марії, ангелів, святих. Джерела повідомляють, що іконописні майстерні існували в Києві, Чернігові, Галичі та інших містах. Однак більшість ікон княжої доби втрачено. Мало відомо і про тогочасних іконописців. Так, більш або менш вірогідні свідчення залишилися про одного з перших руських іконописців, київського майстра Аліпія.

Найвидатнішою пам'яткою іконопису княжої України є ікона Богородиці з Успенської церкви в Дорогобужі, що на Волині. Вчені віднайшли її зовсім недавно – у середині 80-х рр. 20 ст. Повернута із забуття копіткою працею реставраторів, ця ікона зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї.

З-поміж тогочасних мистецьких пам'яток чи не найбільше вражають величні зображення мозаїк і фресок, що ними оздоблювали храми. Справжнім дивом є мозаїки Софійського собору.

Про які мистецькі пам'ятки княжих часів ви довідалися з попередніх уроків?

Що ви дізналися про мистецтво фресок та мозаїки з теми «Відома й чула в усіх кінцях землі»?

Ікона Богородиці з Успенської церкви в Дорогобужі.

Богоматір Заступниця (Оранта). Мозаїка з Софії Київської. 11 ст.

Мініатюра – малюнок, виконаний на сторінці рукописної книги з метою ілюстрування.

За часів Ярослава Мудрого, коли великої шани набула книга, розквітло мистецтво книжкової мініатюри. Майже дев'ять із половиною століть – такий вік найдавнішої з відомих нам давньоруських книг Остромирова Євангелія (1056–1057 рр.), а барви мініатюр цього рукописного шедевра й досі ясні та свіжі.

*Євангеліст Лука.
Мініатюра Остромирова
Євангелія.*

*Сторінка
Остромирова Євангелія
з заставкою та ініціалом.*

*Перша сторінка
«Повісті минулих літ»*

Про які особливості Галицько-Волинського літопису ви довідалися з попередньої теми?

*Михайлівський
Золотоверхий собор
у Києві.
Відбудований 1999 р.*

З-посеред літературних творів тих часів особливе значення для істориків мають літописи. Дослідники вважають, що літописання на наших землях виникло ще за князя Аскольда. Щоправда, найдавніші літописи не вціліли. Давні літописні зведення використав літописець Нестор, складаючи «Повість минулих літ». До продовжень літопису Нестора належать Київський та Галицько-Волинський літописи.

Великої слави зажили давньоруські будівничі. Вони створювали чудові споруди з дерева, каменю й цегли. Були то церкви й собори, княжі й боярські палаци, захисні вежі та в'їзні брами. Дотепер із тих споруд найбільше збереглося храмів, котрі хоч і зазнавали руйнувань, проте щоразу дбайливо відновлювалися. Власне, тому багато церковних споруд періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства зараз мають дещо інший вигляд, ніж у часи їхнього створення. Та жодні пізніші перебудови не змогли зазмарити тієї особливої краси, якої сповнені храми

*Спасо-Преображенський
собор у Чернігові. 11 ст.*

*Борисоглібський собор
в Чернігові. 12 ст.*

*П'ятницька церква
в Чернігові. Кінець 12 –
початок 13 ст.*

княжої доби. Окрасою сучасного Києва є собори: Софійський, щойно відбудовані Михайлівський Золотоверхий та Успенський Києво-Печерської лаври, церква Богородиці Пирогощої. Чернігів славен Спасо-Преображенським, Борисоглібським та Успенським соборами, Іллінською та П'ятницькою церквами. Особливої принади Володимир-Волинському надає Успенський собор, а селищу Крилосу, що неподалік Галича, – церква Святого Пантелеймона.

В Україні, певно, не знайдеться людини, яка не чула б про славетний чоловічий монастир – Києво-Печерську лавру. Розташований він у Києві на мальовничих схилах понад Дніпром. Заснований близько 1051 р., як гадають, Антонієм Печерським. Спершу монастир знаходився у печерах, – звідси й назва. Нехтуючи щонайменшими вигодами, ченці-самітники в тих печерах ревно молилися, бо саме в молитві вбачали шлях до спасіння.

Зміни в житті монастиря сталися, коли його очолив учень Антонія – Феодосій. Цей видатний церковний діяч, якого так само, як і Антонія, було визнано святим, прагнув, щоб Києво-Печерський монастир став взірцем невтомної духовної праці – подвижництва – задля поширення християнства. Під керівництвом Феодосія розпочалося будівництво головного храму монастиря – собору Успіння Пресвятої Богородиці, або Успенського. Те будівництво започаткувало перетворення монастиря на провідний осередок культурного життя княжої Русі-України. Навколо нього гуртувалися видатні церковні діячі, книжники, іконописці, у монастирі діяла переписувальна майстерня, створювалися літописи, церковні та світські літературні твори, перекладалися з інших мов богослужбові та інші книги. Монастир розбудовувався, у ньому з'являлися нові споруди, водночас зростав його вплив на духовне життя.

Розділ 2

*Успенський собор
Києво-Печерської
лаври. Одна з
найбільших святинь
українського народу,
неодноразово
руйнувався і щоразу
відновлювався.
Висаджений
в повітря 1941 р.
Знову постав із попелу
у 2000 р.*

Поміркуйте!

Чому Києво-Печерський монастир вважають провідним осередком літописання та мистецтва часів Київської Русі?

Світочі

I

– Згадаймо, браття, пророчі слова учня Господа нашого Ісуса Христа – Андрія Первозваного. «Бачите ось ці гори? – казав він, вказуючи правицею на величні гори над Дніпром. – На них зійде Божа благодать, буде тут город великий з багатьма церквами». Чи не до нас звернені ці слова? – урочисто мовив настоятель Києво-Печерського монастиря Феодосій і заклав перший камінь нового храму.

Немолодий уже настоятель працював на будівництві разом з іншими ченцями. Передавав важке каміння в молоді руки й не відчував ваги: так, ніби гортав тонкі гладенькі пергаментні аркуші. «Що то Божа воля, – дивувався, – де й сила взялася». Феодосій давно мріяв про кам'яний храм. Проте лише тоді збагнув, що стане цей храм його найкращим творінням. Збагнув, побачивши храмову чудотворну ікону Богоматері, привезену до Києва візантійськими майстрами-будівничими.

Дивовижний спокій огорнув душу, а в пам'яті зринув стертий роками образ матері. Згадалося, як колись 17-літнім юнаком, після кількох невдалих спроб (батьки перешкоджали його намірам), дістався-таки благословенної Київської землі та став ченцем. Та відчуття провини ятрило душу – залишив домівку самовільно, всупереч материній волі. І ось, коли муки сумління стали нестерпними, з'явилася вона – його мати. Стояла на високому Дніпровому березі й терпляче чекала. Ні сліз, ні нарікань, як бувало не раз раніше, – вона зрозуміла його. Пригорнула до себе й тихенько прошепотіла: «Хай береже тебе Бог, синку».

Відтоді сплигло багато років. Феодосій самовіддано служив Богу. Не злічити його повчань і проповідей – урочистих та буденних, викарбуваних у серці й записаних на пергаменті. Він невтомно облаштував монастир: будував нові споруди, залучав на потреби монастиря навіть кошти великого князя, заснував іконописну майстерню. І так само невтомно впорядковував монастирське життя. Запровадив новий монастирський закон, суворо дотримуватися якого мали всі ченці. Але чи часто згадував матір? Мов спалах сяйнув у душі, коли побачив чудодійну ікону. Пригадалася материна молитва, і перший камінь ліг з його рук у підмурівок нового храму – церкви Успіння Пресвятої Діви Марії.

II

Малярі-греки, запрошені для розписування Успенського собору, були приголомшені його стриманою та якоюсь суворою красою. Лише одна баня вінчала нову церкву, не видно ніяких веж і галерей. Зовні храм не тинькували, але теплий рожевий колір цегляних стін створював враження майже домашнього затишку. Так майстерно руські будівничі клали плінфу – пласку, дуже міцну цеглу червоного кольору.

*Іконописець Аліпій пише ікону.
Гравюра Л. Тарасевича початку 18 ст.*

– Кажуть, сам настоятель працював на будівництві, – перемовлялися чужинці. – Втомився від труду земного, захворів, надірвавшись брилами, і більше не встав Феодосій Печерський. Не побачив свого останнього творіння.

«Неправда!» – мало не скрикнув печерський чернець Аліпій, але згадав повчання мудрого Феодосія й промовчав. Бо мусив наполегливо вчитися в цих заморських майстрів, аби завершити оздоблення храму, перший камінь якого колись заклав настоятель Феодосій. Усі в монастирі знали, яким має бути собор Успіння Пресвятої Діви Марії – храм у всій його величі побачив Феодосій і заповів той образ братчикам. Аліпій пильно придивлявся до споруди: все так, як розповідав Феодосій, – щиро, просто й натхненно, наче материна молитва. Думка – мов спалах! Де й поділася Аліпієва несміливість. Він упевнено взяв пензлі й почав малювати.

Слава про Аліпія – іконописця печерського – швидко полинула Руссю. Купці, бояри, князі мріяли мати ікони, намальовані його рукою. Бо віри-

ли, що зцілюють вони і душу, і тіло – адже вилікував Аліпій своїми фарбами хворого на тяжку хворобу! Сам же маляр не шукав ні слави, ні багатства: ніколи не підписував своїх творінь, ніколи не брав за них гроші. Малював, бо того прагнула його душа. Коли ж прийшли до митця посланці від великого князя київського й пообіцяли багато золота за ікону для свого володаря, Аліпій мовив:

– Беріть усе, що маю, золото ж віддайте князеві – не платимо ж бо солов'ю за солодкі пісні, а ручаєві за цілющу воду.

III

Серед Аліпіївих ікон, що в Успенському соборі, ченця Нестора найбільше приваблювала одна: щось незбагненно рідне бачив у погляді променистих очей. Ішов до ікони за порадою – здавалося, справді чув мудрий, розважливий голос.

– Велика, щедра й родюча наша матінка-земля! Добрі, мудрі, працьовиті й хоробрі люди живуть на ній. Та раз по раз шарпають її тіло захланні орди напасників, – схиливши голову, шепоче Нестор. – Сказано ж учителями нашими, що слово – найбільша сила. Де ж знайти те слово, яке захистило б святу землю Руську?

Очі з ікони променилися любов'ю. У кого ж були такі очі? І раптом згадалось мамине: «Прислухайся до свого серця, синку. Воно не зрадить, бо з ним розмовляє Господь». Думка була ясною, як спалах. Тоді взяв перо Нестор і написав: «Повість минулих літ, або звідки почалася Руська земля...» Цими словами розпочався літопис, який нині так і називають

– «Повість минулих літ». Судилася Несторовій повісті дивовижна доля: стала вона першокнигою для всіх, хто вивчає історію нашої землі. Протягом багатьох років, не знаючи відпочинку, працював Нестор, старанно записуючи події від найдавніших часів до 1113 року. Користувався багатьма книгами – і чужоземними, і руськими, бо боявся припуститися помилки. Проте не був Нестор лише старанним переписувачем. Він – і вдумливий учений-історик, який непокоївся долею рідної землі, і мудрець, якому боліла душа, що немає у світі справедливості, і поет-пісняр, якого зворушувала краса природи й чари слова. Саме тому «Повість минулих літ» не лише розповідає про минуле, а й навчає його любити в ім'я майбутнього.

*Нестор Літописець.
Гравюра Л. Тарасевича
початку 18 ст.*

?

Хто такий Феодосій Печерський? Складіть на основі тексту оповіді невеличке повідомлення: «Аліпій – найвидатніший іконописець Київської Русі». Чому Нестор – чернець Києво-Печерського монастиря – увійшов в історію під ім'ям Нестора Літописця? Чому героїв оповідання названо світочами?

ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви, скільки книжок було в княжій Русі-Україні? Щоб відповісти на це запитання, треба мати на увазі, що осередками книжності були за тих часів передусім церкви й монастирі. Встановлено, що до середини 13 ст. на нашій землі існувало близько 10 тис. церков. Знаючи число книжок, потрібних для служби в кожному храмі, а також урахувавши нецерковну літературу, вчені дійшли висновку, що по всій країні мало бути 130–140 тис. книжок.

Сторінки «Ізборника» 1073 р. з мініатюрою, на якій зображено сім'ю сина Ярослава Мудрого – Святослава.

У монастирях зберіганням книг опікувався окремий служитель. Ченці мали збиратися у відповідний час у бібліотеці, де їм вида-

валися книжки до вечора, а після того, як ударять у дзвін, усі мали повертати їх до книгозбірні. Той, хто затримував книжку, підлягав покаранню. Адже книга була не тільки духовним скарбом, а й неабиякою матеріальною цінністю. Щоби виготовити велику рукописну книгу, треба було чимало праці та матеріалів – шкіри, золота, фарб. Наприклад, на виготовлення 294 аркушів пергаменту для Остромирова Євангелія використали шкури з череди телят у 60 голів. Розчинене або листове золото використовувалося для тла в мініатюрах, заставках та ініціалах. Дорогими були й фарби, розчинені на яєчному жовтку. Оправа книжки робилася з дощочок і обтягувалася шкірою. Були обкладинки і з дорогих матеріалів – срібла, золота, коштовного каміння.

Про що свідчить поширення в Русі-Україні книжок?

Перевірте себе!

1. Чому пам'ятки літератури, будівництва, малярства і музики називають нетлінним багатством і найкрасномовнішими свідченнями величі народу?
2. Розкажіть про нетлінні цінності княжих часів.
3. Про які історичні постаті ви дізналися?
4. Що цікавого ви дізналися про книги та бібліотеки княжої України?

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА

Князь Ольгерд.

Замок великих князів литовських у Трокаях (Литва).

Воєводство – певна територія, область, якою керував воєвода.

Намісник – призначений володарем держави урядовець, який від його імені керував певною територією.

Чому держава, у складі якої опинилися українські землі, називалася Литовсько-Руською?

Від середини 14 ст. землі Галицько-Волинської держави, спустошені навалом монголо-татарських орд, поступово потрапляли під владу Великого князівства Литовського. Це відбувалося доволі мирно. Українське населення сприймало литовських лицарів як визволителів, а руські полки виступали проти ненависного ворога – Золотої Орди – спільно з литовськими.

Більшість українських земель увійшла до складу Литви за литовського князя Ольгерда, про якого казали, що він воює не стільки силою, скільки мудрістю.

Першою була приєднана Волинь. Землі Київщини, Переяславщини й частина Чернігово-Сіверщини опинилися під владою Великого князівства Литовського після перемоги Ольгерда 1362 р. над військом Золотої Орди біля річки Сині Води. Це означало ліквідацію золотоординського ярма в Україні.

В українських землях Ольгерд посадив князями своїх синів і племінників.

На початку свого панування литовські князі не втручалися в порядки, що існували в українських князівствах. Язичники-литвини приймали християнство; руська мова, тобто давньоукраїнська, руські звичаї, закони швидко поширювалися в Литві. Отож, історики слушно називають ту державу Литовсько-Руською.

Однак з другої половини 15 ст. великі литовські князі почали нехтувати давніми правами українців. Одне за одним втрачали самостійність українські князівства, що раніше існували у складі Литовської держави. Натомість з'являлися литовські **воєводства** з **намісниками**-чужинцями. Це обурювало українців, спонукало до боротьби за збереження своєї незалежності.

Прикметною рисою тогочасних держав була міжусобна колотнеча. Не оминула вона й Великого князівства Литовського. Коли помер князь Ольгерд, великим князем литовським став його молодший син Ягайло. Обурені старші Ольгердовичі розпочали боротьбу за владу. Щоб якось посилити свій вплив, Ягайло 1385 р. уклав угоду з Польським королівством, скріпивши її шлюбом з королевою Ядвігою. За тією угодою передбачалося об'єднати Литву й Польщу в одну державу. Проте не всі литовські князі прагнули такого об'єднання, оскільки боялися остаточно втратити владу. Перешкодити задумам Ягайла заповзвся князь Вітовт. Він хотів посісти великокнязівський стіл і стати єдиновладним господарем у литовсько-руських землях. Проти князів, які не підтримували його, Вітовт пішов війною. У відвойованих землях садовив вірних собі людей. Року 1393 військо Вітовта підійшло до Києва, де княжив Володимир Ольгердович.

3 Божої ласки князь київський

Запорошене снігом місто вперше за тривалий період ординського лихоліття спало спокійно. Чи то зима-сніговиця навіяла той спокій, чи велетенські захисні вежі щойно збудованого замку, чи впевненість у силі нового господаря, який вдалими походами відкинув орди кочівників аж до моря, чи, може, просто столітня втома...

Місто спало, як дитина. Не збудив його і пізній зимовий ранок. Тож князь мав можливість безборонно роздивлятися й вивчати загадкові свої володіння. Тихо ступаючи галереєю замку, він дивився вниз – туди, де завмер у крижаних лещатах Дніпро й солодко спав Поділ. Тиша. Тільки поодинокі лапаті сніжинки й легкі сиво-прозорі стрічки диму, що тягнуться від невидимих осель у біле небо.

Уже кілька років, отримавши в уділ від батька, великого князя литовського Ольгерда, Київську землю, Володимир мешкав у місті над Дніпром. І хоча шлях до серця Русі торував він мечами й списами, долаючи опір ординців, проте відчував себе тут не воїном-переможцем, а скоріше в'язнем. Причарували його високі київські гори, могутня ріка, а найбільше – мальовничий дніпровський діл, що довірливо тулився до князівських гір. Отож, коли випадали тихі, як нині, дні, намагався Володимир збагнути таємницю своєї власної долі й долі цього міста: чому раптом він, відважний лицар із кам'яним серцем, по-дитячому розчулився, вперше побачивши київські краєвиди?

Поміркуйте!

Чому литовський князь Володимир Ольгердович не сприймався киянами як чужинець, а був для них «з Божої ласки князем київським»?

Крізь стіну тиші, ніби з іншого світу, долинув голос вірного охоронця:

– Привіз, князю, за твоїм наказом, мудруна печерського. Поговори, як маєш охоту. Тільки раджу тобі: стережися цих київських розумників. Не впускай слів солодких до свого серця, бо не встигнеш схаменутися, як криця перетвориться на віск. Де вже тоді воювати...

По тих словах запахло травами й свічками – перед Володимиром постав чернець, мудрець і лікар, який чомусь нагадував князеві вічного діда-лісовика з казки, що її чув у дитинстві.

Монети Володимира
Ольгердовича.

– Чому так тихо в місті? – запитав гостя.

– Непокіють князя тиша? Лякають змова, підступ, заколот чи зрада? – почав чернець. – Не бійся, князю. Кияни вдячні твоїй силі й дарованій тобою тиші.

– Не тим переймаюсь я сьогодні, – спинив ченця Володимир. – З дитинства, з розповідей матері – широсердної християнки – знаю, що нема на світі нічого кращого, ніж величний спів київських дзвонів. Чому ж не чути його нині?

– Ох, князю, відспівали наші дзвони останню пісню ще в ординських пожежах, – зажурено зітхнув чернець. – Давно немає вже над Дніпром міста золотoverхих храмів. Тепер Київ – пустка, місто руїн і згарищ.

– А чи залишилися в Києві майстри? Чи прийшли б вони до мене, якби я їх покликав?

– Будуй, князю. Кияни тебе підтримають. А майстрів у нас стільки, скільки дворів, бо пам'ять рук – найтривкіша, безсила перед нею війна.

Так почалося в Києві будівництво. Знову запрацювали теслі, мулярі, різьбярі, іконописці. З попелу й руїн підводилися київські храми. Незабаром над містом мнoжився луною, розлітаючись по навколишніх теренах, бентежний передзвін.

– Що подекують кияни? – цікавився Володимир у печерського ченця, якимось заїхавши на розмову.

– Кажуть, що хоча ти й литвин за народженням, проте душею русич.

М'якшало від тих слів кам'яне лицарське серце: не про війну думав князь, а піклувався про мирне життя – будував храми, зміцнював кордони, карбував власну монету. Себе ж називав «з Божої ласки князем київським».

Коли ж військо великого князя литовського Вітовта, який не бажав посилення Київського князівства, рушило 1393 р. на Київ, Володимир

Князь Вітовт.

Ольгердович, аби не руйнувати місто, без бою зрікся київського столу. Доля навек розлучила його з Києвом. І тільки смерть знову з'єднала їх: князя-чужинця й велике місто, що стало йому рідним. Поховали Володимира Ольгердовича в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, опікуном і доброчинцем якого він був.

? *За яких обставин Володимир Ольгердович став володарем Київського князівства? Що зробив Володимир Ольгердович для відбудови й піднесення спустошеної монголо-татарським лихоліттям Київської землі?*

ЖИВА ІСТОРІЯ

З-поміж пам'ятних місць Луцька найбільше вражає стародавній замок. Величний і суворий, він нагадує легендарного лицаря, адже саме лицарських часів сягає його історія. Було це шість із половиною століть тому. Володарем Волині став брат войовничого Ольгерда – Любарт. Мав цей литовський лицар, як і належить князям-воїнам, тверду вдачу: оселившись у Луцьку, він аж ніяк не збирався втрачати його. Тому й наказав зміцнити замок, будівництво якого розпочав іще син Данила Галицького Мстислав. За Любарта в Луцькому замку на три-чотири метри вивищилися стіни, ще один ярус-поверх з'явився у вежах. Власне, замок набув вигляду неприступної фортеці. Згодом він зазнавав перебудов, але загальний вигляд його не змінився. Ось чому його й досі звать Любартовим. Ім'я того князя має також і головна вежа – Надбрамна.

Князь Любарт.

Луцький замок.

люди і доли

Луцький замок береже ім'я ще одного історичного діяча. Приховане воно у назві Стирової, або Свидригайлової, вежі. Нашадок Ольгерда князь Свидригайло правив Волиню впродовж 1440–1452 рр. Саме тут, за мурами Луцького замку, знайшов цей бунтівний лицар спокій. А спочивати й справді було від чого: небагато

Князь Свидригайло.

в нашій історії знайдеться таких завзятих і невтомних вояків. Узявшись за меча замолоду, Свидригайло, здається, ніколи й не випускав його з рук, бо зброєю доводив своє право на землю, відплачував кривдникам, карав ворогів і навіть здобував собі друзів. За життя князь зазнав підступів і змов, знав він, і що таке ув'язнення, і багаті на пригоди втечі...

Та якби лише цим визначалася доля Свидригайла, навряд чи доброю була б пам'ять про нього. А був князь Свидригайло не лише полководцем, а й тямущим державцем, який прагнув здобути волю рідній землі. Протягом десяти років він очолював повстання

білорусько-української знаті проти Польщі. За свідченням літописця, «князі руські та бояри посадили князя Свидригайла на велике княжіння Руське». Так було утворено Українсько-Білоруську державу, до складу якої увійшли Київщина, Волинь, Східне Поділля та білоруські землі: Смоленщина, Вітебщина й Полоцька земля. Щоправда, повстанню Свидригайла не судилося стати переможним. Втративши союзників і снагу до боротьби, князь скорився долі та оселився в Луцьку.

Історична подія, про яку йдеться в оповіданні, змова князів, сталася 1481 р. Її спричинило погіршення становища українських земель у складі Великого князівства Литовського. Ви вже знаєте, що протягом тривалого часу в Києві правив син князя Ольгерда Володимир. Влади він зрікся, коли до міста підійшли війська князя Вітовта. Вітовт призначив у Київ свого урядовця-намісника, що означало ліквідацію Київського князівства. Владу князів у Києві було відновлено через майже п'ятдесят років. Тоді київським князем став син князя Володимира Ольгердовича Олелько Володимирович. Одначе княжим місто було недовго. Коли 1471 р. помер син Олелька князь Семен, до Києва знову призначили намісника. Змову проти влади великого князя литовського організували нащадки київського князя Володимира Ольгердовича в рік десятої роковини смерті князя Семена. Вони, зокрема, прагнули позбутися намісника й відновити в Києві князівську владу.

Змова князів

У сутінках годі було розгледіти обличчя. Проте виразно вгадувалося високе князівське походження присутніх. Ще б пак! Престолюдинів і навіть шляхтичів середньої руки нізащо не запросили б такої пізньої пори до князя Михайла на таємну раду, де вирішувалися державні справи.

– Послухайте, панове, моє слово, – звернувся до своїх спільників князь Михайло. – Десяті роковини раптової смерті мого брата, князя Семена

Поміркуйте!

Чому руські князі змушені були вдатися до змови проти великого князя литовського?

Оленьковича, пам'ять про батька – старого князя Оленька, і про діда Володимира Ольгердовича (нехай пухом їм буде благословенна київська земля!) примушують мене діяти. Сьогодні надійшла відповідь од великого князя литовського на мої клопотання щодо отчинної землі – Київського князівства. І знову, вкотре вже, відмовлено потвердити законні права на землю, якою правили мої дід, батько й старший брат. Натомість великий князь наказує не противитися його волі: або підкоритися владі київського намісника, або погодитися жити вигнанцем.

На якусь хвилину запала тиша. Присутні дивились у вічі один одному та, здавалося, прислухалися до биття власних сердець: чи не зрадять у вирішальну мить?

Мовчання порушив один із гостей:

– Певно, минулися назавжди часи, коли литовські князі запевняли: «Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо».

– О, це добре зрозумів півстоліття тому князь Свидригайло. Отож і борвся запекло проти Польщі та Литви, проти давніх ворогів і навіть кровних братів – проти всіх, хто починав зазіхати на його особисті права і права інших руських князів. І ніщо не спиняло його завзяття: хоча не раз зазнавав поразок Свидригайло, та знову брався за зброю. Хто знає, якою була б доля руських земель, якби наші батьки щиро його підтримали. Може, й не сталося б того, що маємо нині. Може, перемогли б тоді руські князі під проводом Свидригайла у вирішальній битві на річці Святій та залишилися б господарями на своїй землі.

– Не нам тепер про це розводитися. Що сталося, те сталося. Свидригайло зібрав для вирішального бою весь руський цвіт, але, певно, не судилося. Руське військо зазнало страшної поразки: 42 князі потрапили в полон, а скільки їх загинуло!

Розмова ставала гострішою. Присутні забули про обережність, жбурляли в ніч пристрасні слова.

– Від часу Свидригайла багато води збігло. Його кривдили, проте він залишався князем, мав свою землю, хоч і здобував її мечем. – Що ж діяти нам, коли від смерті князя Семена вже й князівства Київського немає? Мусимо коритися волі намісника-чужинця.

– Навіть простолюди повстав проти такої несправедливості: не відчинили кияни міської брами литовському намісникові!

– Десять років збігло, як придушили той народний спротив, але жодні клопотання й донині не поновили справедливості.

Шляхта – люди благородного (відомого) походження (князі, пани, бояри-шляхта).

Отчинна земля – земля, що передається у спадкове володіння.

- Що ж, час нагадати литовським і польським забудькам про наші права!
- Час боронити свою честь!..

Нині *Вільно* –
Вільнюс,
столиця Литви.

...Та це ж змова! Справжня князівська змова! Вершник летів, не спиняючись, уже кілька діб. Скоро Вільно – столиця Великого князівства Литовського. Щедро заплатить великий литовський князь за імена змовників! Нічні гості князя Михайла забули про обережність. Вони мають зазнати кари за свої підступні наміри! Адже йшлося про вбивство великого князя литовського й заміну його на престолі Михайлом Олельковичем.

Року 1481 змову князів було викрито. Так і не став Київ знову княжим містом.

? Про які прояви протесту українців ви дізналися з оповідання?

ДОПИТЛИВИМ

Князь Криштоф
Збараський. Портрет
1620-х рр.

Чи знаєте ви, що колись давно життя людини визначалося її походженням? За литовських часів з-поміж українців були князі, бояри-лицарі, священники, ремісники, селяни. Відтак кожен робив свою справу: одні плекали хліб, інші майстрували, комусь належало навчати, а комусь – захищати мирну працю інших. Нелегкий обов'язок воїнів з діда-прадіда виконували на нашій землі князі й бояри, тобто люди, що становили українську родову знать, або шляхту. Життя української шляхти корилося неписаним законам, що склалися впродовж віків. Шляхтич визнавався безумовно вищим за мешканця міста чи селянина самим фактом свого народження. Кара за поранення або вбивство людини шляхетського походження була суворішою, ніж за подібний учинок стосовно простої людини. Привілеї й та влада, яку мав шляхтич, залежали від знатності його роду. Отож, шляхетські родини ретельно берегли пам'ять про своє походження.

Перевірте себе!

1. Як і коли відбувався перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського?
2. Чому від середини 15 ст. українці ставали до боротьби за збереження своєї держави?
3. Які події у житті Володимира Ольгердовича вас найбільше вразили?
4. Про яку історичну подію ви дізналися з оповідання «Змова князів»? З якими змінами в житті Києва вона пов'язана?

КРАЇНА ІСТОРІЇ
ДЕРЖАВА УКРАЇНИ
ІСТОРІА НЕ
МЕГАЛЕ
СИ ІВ
ДЕР
ТОРІ
КР

ЛЕЖНО І УКРАЇН
ІВСЬКА РУСЬ ІСТОР
ІНІ ДЕРЖАВ
РУСЬН
ВА ІС
СЬКА
ЯУ
ЛЕ

РОЗДІЛ

3

ГІД ВЛАДОЮ
ПОЛЬЩІ

ПОЧАТОК ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ В УКРАЇНІ

На заході українські землі межували з Польщею. Набираючи сили й могутності, Польське королівство прагнуло збільшити свою територію й поширити владу на сусіднє Галицько-Волинське князівство. Протягом другої половини 14 ст. до Польщі відійшли Галичина й частина Волині.

Щоправда, надалі польським можновладцям доводилося зважати на нову силу – силу великого князя литовського, під владою якого на той час перебували інші землі України.

Майже два століття Польща й Литва змагалися за панування на українських землях. Роком, що визначив подальшу долю України, став 1569. Тоді в польському місті Любліні було укладено угоду про об'єднання (унію) Польської та Литовсько-Руської держав в одну – Річ Посполиту. Відтоді українські землі опинилися під владою Польщі.

Спочатку така зміна мало позначилася на українському житті. Проте з часом відмінності у вірі та мові, звичаях і традиціях, притаманні полякам й українцям, ставали дедалі відчутнішими.

Обидва народи вірили в Ісуса Христа, проте українці сповідували православ'я, а поляки – католицизм. Католицька церква була чужою для українців: мовою її відправ служила незрозуміла українцям латинська. Тим часом поляки прагнули поширити вплив своєї церкви на загарбані українські землі. З цією метою католицьке духовництво за підтримки

Герб Речі Посполитої.

Грамота Берестейської унії.

Життя українських земель протягом 16 ст. було пов'язане з князівським родом Острозьких, адже саме ця старовинна шляхетська родина володіла їх більшою частиною. Особливої слави зажили князі Костянтин Іванович Острозький та його син Василь, який після смерті батька прибрав ім'я Костянтин. **Василь (Костянтин) Острозький** (1526–1608) уславився культурно-освітньою діяльністю. Він підтримував православну церкву, опікувався книгодрукуванням та освітою. У своєму маєтку згуртував найосвіченіших українців. Знаходили прихисток у князівському замку й освічені вигнанці з інших країв. Так Острог перетворився на провідний осередок духовного життя тогочасної України.

Василь (Костянтин) Острозький.

Острозька академія

Мурована Вежа Острозького замку впадала в очі здалеку. Кам'яне громаддя, оточене глибоким ровом і крутосхилим валом, служило надійним захистом для родинного гнізда князів Острозьких. Безпечно почувалися за мурами замку й численні книжники – вчені-любомудри, друкарі, поети, які приходили звідусіль на гостинне запрошення господаря. І саме туди, за Острозьку браму, до волинського осередку наук, прямував із далекої чужини грек Никифор.

– Сьогодні, Федоре, відпочинемо, – підбадьорив він свого супутника та учня. – Немає в цій краї володаря щирішого за старого князя Острозького.

– А може, даремно ми відмовилися від пропозиції польського *канцлера* викладати в Замоїській академії? – спитав учителя Федір. – Як на мене, слово канцлера важить більше, ніж обіцянки руського князя.

– Що нам канцлер Речі Посполитої, коли йдемо до людини, багатство якої вдвічі перевищує прибутки всієї Польщі, – заперечив Никифор. – Незабаром, Федоре, ти побачиш не просто князя, а некоронованого короля руського. Проте запрошення в Острог не тільки вигідне, а й почесне. Адже йдемо до палкого прихильника православної віри, який не зрікся своїх переконань навіть задля польської корони.

Поміркуйте!

Чому в середині 16 ст. освічені українці змагалися за розвиток власної освіти?

Мурована вежа Острозького замку.

Канцлер – вищий урядовець при дворі польського короля.

Герб Костянтина
Острозького
(з Біблії 1581 р.).

Сторінка Острозької
Біблії. 1581 р.

Невдовзі колишній викладач грецьких наук одного з європейських університетів та його учень прибули до Острога. Почесних гостей провели до палацу, де їх зустрів князь Костянтин.

Вітальна промова господаря замку була пристрасною та доброзичливою. Князь оповідав про давню велич Київської Русі, яку можуть відродити освіта і ревне служіння батьківській вірі.

– Чи не є занпащений Київ болісним докором нам, українським князям, які за незначні привілеї зреклися пам'яті й віри?! Чи не ми винні, що вже повновладно господарюють на наших землях чужинці та зайди?! – стурбовано завершив Костянтин.

– Радо пристаємо, князю, до твоєї вельми шляхетної справи, – мовив гість. – Нехай із Острога по всій вашій землі розіллються повноводі ріки мудрості.

– Почали ми, Никифоре, з підготовки до друку Святого Письма. Зібралися в Острозі вчені мужі, щоби здійснити цей величний задум. Тривалою та копіткою була праця. Одначе й славний кінець маємо. Ось де, поглянь, – князь обережно розгорнув велику книгу, – перша повна церковнослов'янська друкована Біблія – не як річ земна, але як дарунок небесний.

– Гарна робота, – погодився грек. – Де ж знайшли такого вправного друкаря?

– Дав притулок утікачеві з Московського царства Іванові Федоровичу. З ним і видрукували спочатку «Буквар», повторивши Львівське видання, а трохи згодом – ось цю Біблію.

– Про що ж тепер клопочешся, князю? – запитав Никифор.

– Тішить мене, що, переклавши Біблію, не розійшлися від мене книжники, а навпаки, заповзялися тут, в Острозі, кожен до своєї справи: навчають дітей Божому слову, мовам, музиці, пишуть вірші та вчені трактати. Тож маю в Острозі не тільки друкарню, а й академію. Проте мрію, друже, щоб не поступалася Острозька академія європейським університетам. Волю, щоб викладалися – граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика й астрономія, та так, щоб ніхто нам не закидав із пихою та гонором, що зі слов'янських мов,

бачте, жодна не може бути вченою. От і запросив тебе, знаного професора, на допомогу в цій справі.

Довго ще радилися князь і гість, як подолати наступ чужої латиномовної церкви й науки, за високу вченість якої українцям доводиться платити надто дорого – мусять зрікатися власної мови й роду свого. Багато сперечалися, та в одному були несхитні: Острозька академія й надалі лишатиметься оборонницею батьківської віри та споконвічних традицій.

? *Розкажіть про князя Василя (Костянтина) Острозького за планом: а) некоронований король руський; б) палкий прихильник православної віри; в) засновник першого українського вищого навчального закладу. Розкажіть про Острозьку академію – перший вищий навчальний заклад України. Які науки вивчали в ній? Що свідчить про те, що Острог у 16 ст. був не тільки центром освіти, а й осередком книгодрукування?*

ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви, що перші українські друкарні з'явилися наприкінці 15 ст. у Кракові, тодішній столиці Польського королівства, до складу якого входила частина українських земель? Їхнім власником був Швайпольд Фіоль. Року 1491 Фіоль видрукував кілька книжок для православних українців. Оформлені вони були так, як західноукраїнські рукописні книжки, у післямових вжито тогочасну українську літературну мову. Цікаво, що в роботі над тими книжками брав участь авторитетний європейський вчений королівський лікар Юрій Дрогобич. Цей обдарований українець, родом із галицького міста Дрогобича, вторував собі шлях до науки, здобувши освіту спершу в Краківському університеті, а потім у славетному Болонському, що в Італії, був навіть його ректором – першим з-поміж українців, яким випадало там учитися. Із появою книгодрукування пов'язаний розвиток мистецтва гравюри, адже саме в техніці гравірування виконувалися ілюстрації до друкованих книжок. Слово «гравюра» походить від французького слова *гравюр*, що означає різьблення, а точніше відбиток на папері з дошки, на якій було вирізано (вигравіювано) малюнок.

Наступником Фіоля у друкарській справі на східнослов'янських землях був білорус Георгій Скорина. Білоруські та українські землі впродовж тривалого часу входили до складу Великого князівства Литовського. Отож, зв'язки між ними були живими й постійними, а видруковані білоруським майстром книжки служили й українцям. У 70-х рр. 16 ст.

Юрій Дрогобич.

«Часослов» – книга, надрукована Швайпольдом Фіолем 1491 р. у Кракові.

Початкові сторінки
«Апостола»,
надрукованого 1574 р.
у Львові
Іваном Федоровичем.

Орнамент,
що прикрашає останній
аркуш «Апостола»,
1574 р., із зображенням
гербів Львова
та самого друкаря
Федоровича.

постала друкарня у Львові. Заклав її Іван Федорович. 14 лютого 1574 р. у львівській друкарні Федоровича побачила світ церковна книга «Апостол». Того ж року вийшов «Буквар» – перший на нашій землі друкований підручник. Незабаром Іван Федорович переїхав на запрошення князя Острозького до Острога, де 1581 р. видрукував (коштом князя) славнозвісну Біблію. Дотепер ученим відомо п'ять книжок, видрукованих Федоровичем в Острозі.

люди і доли

Надгробний пам'ятник
Костянтину
Острозькому
в Успенському соборі
Києво-Печерській
лаври. 16 ст.

Своїм становищем і тією владою, яку мав, Василь (Костянтин) Острозький завдячував батькові – Костянтину Івановичу Острозькому. Йому випала доля не менш яскрава, ніж синові. Але якщо молодший Острозький увійшов в українську історію передусім як культурний діяч, то старший відомий як полководець. Не злічити походів і битв, у яких брав участь князь Костянтин. Обіймаючи посаду головнокомандувача Великого князівства Литовського, він зажив слави звитяжного лицаря. Особливо гучні перемоги здобув, обороняючи південні кордони Великого князівства Литовського, тобто українські землі. Хоча доба монгольської навали минула, степ загрожував життю українців новими кочівниками – татарськими ордами. Немов смерч, налітали вони на українські міста й села, грабували й руйнували їх, а мешканців забирали в полон. Мудрий князь Острозький віднайшов ефективні засоби боротьби проти нападників. Мандрівник-чужинець залишив таке свідчення: «Костянтин безліч

разів розбивав ординців, при цьому він не виступав їм назустріч, коли вони ватагою йшли грабувати, а переслідував обтяжених здобиччю. Тільки-но вони діставалися місця, де, як їм здавалося, можна, нічого не остерігаючись, відпочити (а це місце було йому відоме), він наказував нападати. І зненацька, з першим промінням сонця нападав і вчиняв їм цілковитий розгром».

Перевірте себе!

1. Які українські землі першими опинилися під владою польського короля та коли це сталося? 2. Розкажіть про зміни, що відбулися в Україні після Люблінської унії. 3. Що ви дізналися про духовне життя українців за тих часів? 4. Чим пояснити особливе значення Острога для долі України, зокрема в 16 ст.? 5. Про яких історичних осіб ви довідалися? Чия доля справила на вас найбільше враження?

ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Українська шляхта, яка протягом кількох століть зі зброєю в руках боронила рідну землю від зазіхань ворога, поступово втрачала свою силу. Беззахисною опинилася Україна перед страшною небезпекою, що загрожувала з півдня. Тут, у Причорноморських степах, у так званому Дикому Полі, після розпаду Золотої Орди почувалися господарями татари. Їхня держава – Кримське ханство – розташовувалася на Кримському півострові. Звідти на українські землі щороку, а то й кілька разів на рік, татари здійснювали свої грабіжницькі набіги. Шукаючи порятунку, мешканці українських міст і сіл змушені були самі брати до рук зброю. Військова вправність особливо ставала в пригоді населенню порубіжних територій, передусім Канівщини й Черкащини. Сюди з посиленням польської сваволі сходилися втікачі з усіх куточків України. Постійна боротьба проти нападників перетворила хлібороба й ремісника на вмілого воїна – *козака*.

На вільних степових землях козаки закладали свої господарства – зимівники, що їх через загрозу на-

*Козак на варті.
З картини художника
Сергія Васильківського.*

*Козак –
вільна, озброєна
людина.*

падів кочівників змушені були захищати оружно. Особливо приваблювали козаків багаті на рибу й дичину, а до того ж родючі землі за Дніпровими порогами. Власне, тому українських козаків називали запорізькими.

Перші відомості про українських козаків у писемних джерелах датуються кінцем 15 ст. З козаками пов'язана нова звияжна доба в історії нашої Батьківщини.

Татарські набіги на українські землі особливо посилювалися, коли Кримське ханство потрапило в залежність від Туреччини – Османської імперії – наймогутнішої тогочасної держави. Сталося це року 1478. Туреччина, утвердившись на Чорному морі, оволоділа гирлами Дунаю, Дністра, Дніпра й Дону, турки побудували мережу потужних фортець і використовували їх як своєрідні військові бази для загарбання північних територій. Ударною силою Туреччини в походах на українські землі були татарські орди. Ось чому, коли говорять про лиха тих часів, згадують не лише татар, а й турків. Тим паче, що саме до Туреччини потрапляли українці, захоплені татарами в полон. Для живого товару, як називали полонених татарські людолови, створювалися спеціальні невольницькі ринки, де покупцями були здебільшого турецькі можновладці.

Козацькими шляхами

– Агей, хлопче, годі там ховатися! – долинуло зверху.

Хлопець причаївся на дні байраку. Хто знає, що це за люди, хоч і говорять рідною мовою. Чимало в степу різних пройдисвітів: може, і ці пильнують утікачів, щоби потім вигідно продати в турецьку неволю. Ні! Краще поберегтися.

Не встиг хлопець так подумати, як міцна рука вхопила його за чуприну. «Таки не врятувався, – майнуло в голові. – Що ж тепер робити?» Але думка урвалася, бо перед очима постали двоє незнайомих.

То були кремезні, широкі в плечах, засмагли вершники. Сильні руки в обох були спотворені свіжими рубцями; в одного синій рубець навскіс перетинав обличчя. Обидва мали густі вуса, гострий погляд і трохи суворий вигляд. Та найбільше здивували хлопця довгі пасма волосся на поголених головах. «Справжнісінькі тобі оселедці», – подумки посміхнувся він.

Поміркуйте!

Чому козаків називають степовими оборонцями? З ким їм доводилося воювати?

Байрак – яр, порослий чагарником або лісом.

Вбрання теж було незвичайне: біла українська сорочка поєднувалася з яскравими шароварами, що їх радше побачиш на туркові, проте на шиях в обох – великі срібні хрести. Кожен мав рушницю й шаблю.

«Не просто так ці озброєні люди на баских конях гасають степом, – зажурився хлопець. – Ех, пропадай, воле!»

За якусь хвилину хлопця витягли зі схованки. Зіщулившись, він затято мовчав, хоч у запитанні не було ні погрози, ні ворожості.

– Хто ж ти такий будеш? – запитав один із незнайомців.

– Певно, у малого з ляку мову відібрало, – пожартував інший.

– Хоч як звати, скажи. Чи ти який вовкулака без'язикий? – знову поцікавився перший.

Та хлопець не озивався.

– Міцний горішок. Може, візьмемо з собою? – перемовлялися степовики, розпалюючи багаття.

– От що, хлопче. Видно, що не один день ти в степу: раз досі не пропав – добру кебету маєш. Посидь тут, доглянь вогнище та навари нам каші, поки ми гайнемо в степ перевірити, чи все спокійно.

– Там у торбинці все знайдеш, – крізь кінське тупотіння прокричав котрийсь.

«Може, втекти?» – подумав хлопець, коли вершники зникли за обрієм. Одне голод утримав його біля багаття. Так хотілося каші, бо давно вже

Вовкулака – обернена на вовка людина, перевертень. За давніх часів вірили, що перевертня-вовкулаку можна впізнати по задніх ногах: коліна в нього були зігнуті вперед, як у людини, а не так, як у вовка.

*Козаки в степу.
Картина художника
С. Васильківського.*

не їв людської страви: відколи ординці спалили його рідне село, вбили тата, а маму й сестру забрали в полон, він тиняється без притулку, ховаючись від найменшого шурхоту.

За якусь годину зі степу вже гримів знайомий голос:

– Еге, брате, цей хлопчина – справжній джура! Спробуймо, що наварив наш кашовар.

Степовики розташувалися біля багаття, запросили до себе й малого. Йому над усе кортіло дізнатися, хто ці люди, але не наважувався запитати. Дивувався лише, коли чув у розмові знайомі назви сіл, річок: «Певно, з наших місць». Пообідавши, степовики стиха заспівали.

Джури – хлопчики-підлітки, які приставали до козацького товариства й оволодівали військовим мистецтвом.

*Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!..
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Поміж козаками.*

«Та це ж козаки! – зрадив хлопець. – Це ж вони рятують невільників, коли їх женуть степом татари». Він згадав, як тато оповідав про мужніх і сміливих вояків, які живуть за порогами Дніпра й воюють у Дикому Полі проти турецьких і татарських орд. Спогад засмутив хлопця. «Шкода, що не було їх поблизу того страшного дня», – жалкував він, поглядаючи на козацьку зброю.

– Чого засумував, джуро? Час вирушати. Як відчуваєш у собі силу й спритність, кмітливість і слухняність, як зможеш перепливти проти течії Дніпро, то приставай до нас. А минулим не журися. Знайдеш собі серед козаків побратима, що стане тобі вірнішим за рідного брата, допоможе в бою й розрадить у тузі. За матінку ж буде рідна земля: натрусиш її в чоботи – від ворожої кулі врятує.

І почалося в хлопчини нове життя, сповнене тривоги і випробувань, – життя козацького джури.

Опишіть зовнішній вигляд козака. Як ставали джурами? Що ви дізналися про козацьке життя?

ДОПИТЛИВИМ

Чи доводилося вам чути легенди й перекази про козака Мамая? Протягом століть в Україні вірили в його дивочинну силу. Чорновусого лицаря-оборонця малювали на дверях, стінах, полотні, посуді, шафах, скринях. Багато таких зображень зберегло-

ся дотепер. Проте історія справжнього імені народно-го улюбленця не збереглася. Легенди ж пояснюють це наймення по-різному.

Старі кобзарі співали, що був колись татарський хан Мамай, з яким, може, й довелося битися нашому козакові. Тоді говорили «піти на мамая», вирушаючи в небезпечний похід. А може, повелося те ім'я від невеличкої річки Мамай-Сурки, що текла на Запорозжі. Ще мамаями називали в давнину кам'яних баб на курганах.

Кобзар – народний мандрівний співець, котрий співав народних пісень і грав на кобзі (лірі чи бандурі).

Козак Мамай.

Розгляньте народну картину «Козак Мамай». Чому поряд із козаком зображували спис, шаблю, коня, бандуру?

Чому народ своїх оборонців-козаків наділяв надприродною силою?

Усі знали, що Мамая куля не брала. Одне те, що мав надзвичайну силу, а друге, що був характерником-чарівником. З води міг сухим виходити, коли треба, вмів на людей і сон насилати, й туман напускати...

Ще розповідали, що був Мамай найпершим з-поміж бандуристів. І хоча багато ходило кобзарів по українській землі, та всі вони своїм учителем називали Мамая.

Через степи й пороги

I

Уже кілька днів коні несли їх на захід. Невпізнано змінився степ за ті тижні, що їх провів новоспечений джура з козаками. Замовкли птахи, немов у жалобі, схилилися трави – висушило й вибілило їх сонце, обтріпали вітри. Але тепер, у вечірніх променях, степ, як і раніше, здавався величним та розкішним, навіть багатшим, ніж ултку: червінню сяjala пожовкла тирса, гарячим золотом пашіли

Поміркуйте!

Чому козаків називають війнами-хліборобами?

стебла дерези, обплутані осіннім павутинням, вогнистими лелітками спалахували краплини роси на сухих велетнях-будяках. І все те дихало терпкою полиновою гіркотою, теплом і волею.

– Гарний наш степ, джуро? – гукав козак до хлопця, який майже загубився в незайманих травах. – Та ці трави не порівняти з запорізькими.

Тирса –
степова трава.

Там тирса така, що як глянеш, то ніби жито стоїть, а комиш, – як той ліс, – здаля так і біліє, так і вилискує.

А що вже пирій, ковила, мурава... Як увійдеш у них, то тільки небо й уздрієш. Підеш косити – косою не одвернеш, поженеш пасти коней, то й не побачиш їх, заженеш волів – тільки роги й видко. А як настане зима – байдужісінько: хоч який буде сніг, а трави не закріє.

Коні летіли, мов на крилах. Та степ, здавалося, не мав кінця-краю. Аж раптом, ніби з-під землі, виріс дубовий гай. – Тепер можна й перепочити, – перемовилися козаки. – Завтра, джуро, побачиш Дніпро.

II

Подорож Дніпром назавжди запам'яталася хлопцеві. Разом із козаками він мав подолати Дніпрові пороги, щоб опинитися на Запорожжі. Там його обіцяли прилаштувати на зиму в одному з козацьких зимівників.

III

Каюк, або чайка, – так називалися козацькі човни, на яких вирушали в морський похід. Прикметною ознакою каюків (чайок, або дубів, як їх іще називали) було те, що вони мали суцільне дно, яке робилося зі стовбурів верби чи липи.

– На цьому човні, що каюком зветься, ми й рушимо Дніпром, – старший із козаків кілька разів обійшов човен, пильно обдивляючись дно. – Бачив ти, джуро, козаків у степу. А тепер пізнаєш нашого брата на воді. Запам'ятовуй і цю науку, хлопче, бо не козак той, хто не вмів долати пороги.

– А страшні ті пороги? – допитувався хлопець.

– Страшні не страшні, а от коли станеться так, що човен наш розіб'ється об скелі, то раджу тобі схопитися однією рукою за уламок деревини, а другою намагатися захистити себе від ударів об каміння і

так пливти за течією доти, доки не натрапиш більш певного порятунку.

– Не лякай хлопця, брате. Сідаймо краще на місця, щоб усе добре сідало, а все зле тікало, та й рушаймо.

Човен розітнув Дніпрову гладінь і, легко погойдуючись, поплив за течією. Проте дуже швидко течія стала бурхливішою, звідкілясь здалеку залунало глухе ревіння. Незабаром, щоб почути один одного, мандрівникам доводилося кричати.

– Ще мить, джуро, і ми опинимося на Кодацькому порозі.

Коли вода почала клекотіти, мов окріп у казані, хлопець заплющив очі: «Ох і відчайдушні ці козаки», – тільки й встиг подумати він, як почув гучний регіт.

– Гарний козак! Минулося, джуро.

Коли хлопчина прийшов до тями, козаки розповіли йому, що порогів на Дніпрі дев'ять. Перший – Кодацький. А ще є Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовницький, Будило, Лишний та Вільний. Крім порогів, річищем Дніпра розкидані скелі – забори, котрі, на відміну від порогів, не перетинали цілком ріку. А ще де-не-де стриміли над водою поодинокі камені.

– А який поріг найнебезпечніший – Кодацький? – запитав джура, у якого ще й досі гуло у вухах.

– Ні, джуро. Той, найнебезпечніший, ще попереду. Козаки звать його Дідом, а селяни – Ненаситцем.

– Чому ж так?

– Ненаситець, бо ніяк не може «нажертися»: скільки люду згубив, а все йому мало.

– Є на Дідові одне місце, що зветься Пеклом. Козаки кажуть: «Втрапив у Пекло, буде тобі й холодно, й тепло». Там дуже стережися, козаче, а то раків годуватимеш на дні.

IV

Щедрою на випробування виявилася перша зустріч хлопця з Дніпром. Бо не тільки пороги перевіряли його на сміливість і вправність. Був ще й несподіваний вітер, що здіймав над Дніпром не хвилі, а справжні гори, трапилася й гроза з блискавками-вогневицями, під час якої навіть бувалим

*Кодацький поріг
на Дніпрі.
Так виглядав він
у середині 19 ст.*

козакам серце хололо з жаху. Одначе ж полюбив джура Дніпро. «Колись я з тобою ще позмагаюся», – вирішив хлопець і непомітно кинув у воду пощерблену срібну монетку – чи не єдиний скарб, що залишився з дому.

V

Високі могили – земляні насипи над похованнями, що здавна здіймалися серед степу. Козаки використовували їх для спостереження за навколишньою місцевістю.

– Не відставай, джуро, – крізь кінське тупотіння гукав хтось із козаків. – Тримайся високої могили, що онде мріє на обрії. За могилою малий помітив ясно-зелену смугу молодої пшениці, а далі – чималий садок, серед якого біліло кілька хат.

«Це, певно, і є зимівник», – подумав хлопець і підігнав коня.

– То що, Петре, приймеш нашого козака презимувати? Натерпівся він у степу, не жалував його й Дніпро. Але хлопець добрий і кмітливий. Допоможе тобі в господарстві.

Запорожці вдарили по руках, скочили на коней і зникли в степу.

Малий відчув, як сльози образи заросили йому обличчя. Невже не вийде з нього козака? А казали: джура.

– Дивак ти, хлопче. Усе ж минулося, а ти плачеш. Та й не назавжди залишили тебе твої друзі. Ось побачиш, через місяць будуть у нас, – лагідно, зовсім як батько, втішав хлопця господар.

– Я хочу бути козаком, – схлипуючи, тільки й вимовив хлопчик.

– Ну то й будеш ним. Чи ти думаєш, що ми тут, у зимівниках, – не козаки? Так, оремо цілину й вирощуємо хліб, плекаємо сади, розводимо бджіл, доглядаємо худобу, але коли трапиться лиха година, ми всі

Козацький зимівник.

як один ідемо в похід. Бо козак не тільки воїн, а й невсипущий працівник. Люди народжуються, хлопче, не для війни, а для миру. Гріх був би великий, маючи таку землю, як оцей чорнозем, байдуже топтати її. Земля любить людські руки. Цього діди-прадіди вчили нас, цього мушу навчити й тебе. А небезпек тут, у запорізькому степу, не менше, ніж у поході: так і чигають степові орди, тож шаблі наші ніколи пилом не припадають, а мушкети не іржавіють. Дивись, лишень.

Господар скинув свиту. У кількох місцях на спині й руках сорочка була у засохлих плямах крові.

– Місяць назад наскочили зі степу татари. Зимівник ми з синами врятували, та тільки рани щось довго не гояться. Може, в отруті вимочував свою шаблю ординець.

Хлопець підвів заплакані очі, ще раз глянув на натруджені руки господаря.

– Навчитися шанувати землю, синку, – це теж козацька наука, може, найголовніша, – говорив козак-хлібороб. – Адже тільки любов до рідної землі робить козаків непереможними лицарями.

? *Що ви дізналися про Дніпрові пороги й запорізький степ? Що таке козацький зимівник? Як ви розумієте вислів з оповідання: «Навчитися шанувати землю, – це теж козацька наука, може, найголовніша. Адже тільки любов до рідної землі робить козаків непереможними лицарями»?*

люди і долі

Слави видатного козакознавця зажив український історик **Дмитро Яворницький** (1855–1940). Залюблений у козацьку історію ще зі студентських літ, він наполегливо, впродовж цілого життя досліджував її, не оминаючи ні величного, ні буденного. Власне, Дмитрові Яворницькому завдячуємо тим, що знаємо про козацький побут і звичаї не лише в загальних рисах, а в усьому розмаїтті деталей і подробиць. На

Музейні експонати Дніпропетровського історичного музею ім. Дмитра Яворницького.

Дмитро Яворницький.

безліч питань про те, що любили наші пращури-козаки і що ненавиділи, яких пісень співали і в яку одягу вбиралися, знайдемо відповідь на сторінках численних книжок Яворницького, найґрунтовнішою з яких є «Історія запорізьких козаків». А ще маємо змогу побачити чимало з речей козацького вжитку, зібраних ученим під час його щорічних археологічних експедицій. Дмитро Іванович був організатором Катеринославського історико-краєзнавчого музею (нині Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.І. Яворницького) – закладу, що може називатися першим козацьким музеєм, – адже колекція його налічувала близько 75 тис. експонатів козацької історії.

Наукова діяльність Дмитра Яворницького набула розголосу не тільки з-поміж учених. Нею завжди цікавилися ті, кому небайдужа наша минувшина. Недарма Яворницького називають «батьком українського козацтва», – це є виявом всенародного визнання.

Перевірте себе!

1. Чим зумовлене виникнення козацтва? Хто такі козаки? 2. Чому хибним є уявлення про козаків тільки як про воїнів? 3. Розкажіть про Дніпрові пороги. Спробуйте пояснити козацьке прислів'я: «Втрапив у Пекло, буде тобі й холодно, й тепло». 4. Про якого вченого, видатного козакознавця ви довідалися?

УТВОРЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Слово *січ* походить від *засіка* (укріплення), а те – від *сікти*, рубати.

Залога – озброєна група людей, яка когось або щось охороняє. Охорона, варта.

Життя в степу було сповнене численних небезпек. Найбільша з них – постійна загроза нападу татарських орд. Захищаючись, козаки будували земляні укріплення та укріплення з січених дерев'яних колод – *січі*. Попервах невеликі Січі існували, напевно, в багатьох місцях, і лише згодом утворилась одна головна – Запорізька Січ. Ймовірно, першою Січчю була та, що її звели 1556 р. на острові Мала Хортиця козаки під проводом українського православного князя-гетьмана Дмитра Вишневецького.

Запорізька Січ часто змінювала своє розташування. Це й не дивно за умов постійної війни! Проте завжди для своєї твердині козаки обирали укріплені

самою природою місця – здебільшого річкові острови, яких було чимало в нижній частині течії Дніпра.

На Січі постійно перебувала козацька *залога*, більшість же запорожців мешкали в зимівниках і за відповідним сигналом приходили на Січ, щоби взяти участь у походах або радах. Раді належала вся влада. Право голосу на ній мав кожен запорожець. Рада виносила ухвали про війну та мир, військові походи, приймала чужоземних посланців або відправляла козаків до інших держав, карала винних тощо. Зазвичай рада збиралася кілька разів на рік: у перший день нового року, у день Покрови Пресвятої Богородиці, на другий-третій день після Великодня. Але могли збиратись і надзвичайні ради. На те було достатньо бажання першого-ліпшого запорожця в будь-якому місці й коли завгодно.

На раді обирали козацьку старшину – кошового отамана (або *гетьмана*), суддю, писаря, осавула, обозного. Козацькими старшинами ставали найзаслуженіші, найгідніші козаки, які показали себе в битвах чи походах. Обрані на посаду, вони отримували відзнаки, що символізували їхню владу. Такі відзнаки козацької влади називалися *клейнодами*.

Козацька рада на Січі.
З малюнка 17 ст.

Гетьман – головний, старший, командувач військами.

Клейноди – в перекладі з німецької означає коштовність.

Козацькі клейноди:

1. пернач;
2. булава;
3. корогва-прапор;
4. бунчук;
5. литаври.

Найдавніша козацька печатка. 1595 р.
Подана в натуральний розмір – 27 мм.

Литаври – ударний музичний інструмент, різновид барабана. Використовувалися для скликання козаків на ради.

Серед них були короґва, бунчук, булава та печатка з гербом, згодом за клейноди мали також перначі, литаври, палиці тощо. Булава була символом гетьманської влади. Коли запорожці обирали гетьмана, то йому вручалася булава; якщо його скидали, то відбирали й булаву. Символом влади судді була військова печатка, символом влади військового писаря – срібний каламар (чорнильниця), символом влади довбиша – литаври. Тільки один клейнод, головна короґва Січі, – прапор, уважався символом усього козацького війська, а тому не був належністю когось із старшини на час їх обрання. Клейноди були святинєю Січі, втрата їх вважалася великою ганьбою.

Дмитро Вишневецький.

Дмитро Вишневецький походив із давнього українського православного князівського роду. За призначенням польського короля очолював шляхетські вартові загони на прикордонних українських землях. Полководницький хист і відчайдушна хоробрість Вишневецького привернула на його бік козаків. Під орудою князя-гетьмана вони здійснили чимало переможних походів проти турецько-татарських нападників. У свій останній похід Дмитро Вишневецький повів запорожців року 1563. Під час одного з боїв він потрапив у полон і невдовзі був страчений. Про обставини лицарської смерті Дмитра Вишневецького вже за тих часів почали складати легенди. Чимало з них потрапили до тогочасних письмових джерел. Пам'ять про Дмитра Вишневецького живе і в уснопоетичних творах, де він діє під іменем козака Байди.

Поміркуйте!

Чому Дмитра Вишневецького вважають першим козацьким гетьманом?

Поклик серця

Густа ніч заколисала турецьку столицю. Жоден звук не порушував гарячої млосної тиші. Аж раптом – лемент у султанському палаці! Вартові, приготувавши зброю, миттю кинулися до порушника спокою. Крізь шум і біганину долинали їхні перегуки.

– Що там таке?

– Третю добу кляне султана й нас разом із ним козак, гаком за ребро підвішений.

– То він досі живий?!

– Ти ж чуєш. І де сила береться: три дні висить, а вмирати, видно, не збирається. Ох і народ ті козаки!

– Що ж він там кричить?

– Посилає прокляття на наші голови, віщує козацьку помсту.

– Ти знаєш, хто він такий?

– Ватажок козаків, князь Дмитро Вишневецький. Давно мріяв султан здобути його голову.

– Він справді небезпечний?

– Ще й який! І до нього дошкуляли нам козаки в пониззі Дніпра. Та поки вони діяли нарізно, ще якимось можна було їх подолати. А цей український князь об'єднав усі козацькі загони, побудував на острові серед Дніпра неприступну фортецю, так що важко стало ханським військам ходити на північ.

– Цікаво, яка та фортеця? Невже комусь під силу звести таке укріплення, якого не змогли б здолати наші воїни?

– Цей князь зміг. Знайшов вигідну місцину: острів – суцільна скеля, навколо Дніпро реве порогами. Тямуца голова. Недаремно султан пропонував йому життя і службу.

– І він не погодився?

– Відмовив самому султанові. Тепер висить на гаку, спливає кров'ю й пече нас гнівним словом, від якого й небо може впасти.

...Довго ходили чутки про лицарську загибель Дмитра Вишневецького. Казали, що після його смерті султанові слуги вийняли й з'їли серце мужнього козака, аби сповнитись його відвагою та витривалістю. Але не могло козацьке серце прислужитися ворогам рідної землі, задля якої воно стільки літ горіло звитягою. Не знало те серце спокою, доки стогнала Україна від ударів турецьких і татарських орд. Мов дзвін, билосся воно тривогою, згуртовуючи козацтво на захист Батьківщини.

І сам князь Дмитро Вишневецький на поклик свого серця із завзяттям збирав козацькі ватаги під свій родовий прапор, а потім повів їх у переможні бої проти ворога, довівши всьому світові, що є сила в цієї розшматованої байдужими чужинцями землі, а сила та – козацтво.

*Замок-фортеця
Дмитра Вишневецького
на острові
Мала Хортиця.
Сучасна реконструкція.*

Козаки ж, ставши раз під прапор Дмитра Вишневецького, вже ніколи не зраджували його. Бо ніколи не забували будівничого Січі, який жив у їхній пам'яті під ім'ям славнозвісного Байди. І хоча зруйнувало військо татарського хана першу фортецю, споруджену Дмитром Вишневецьким, проте козаки будували нові, захищаючи Україну з півдня.

?

Прочитавши оповідання і текст під назвою «Жива історія», розкажіть про Дмитра Вишневецького за планом: а) під родовим прапором; б) неприступна фортеця серед Дніпра; в) лицарська смерть. Поясніть назву оповідання «Поклик серця». Знайдіть у тексті оповідання легенду й перекажіть її.

ЖИВА ІСТОРІЯ

Землі за Дніпровими порогами, що їх вважають колискою українського козацтва, протягом 20 ст. невпізнанно змінилися. Внаслідок спорудження Дніпрогесу було затоплено пороги. Рукотворне Каховське море поглинуло численні дрібні річки – притоки Дніпра у його нижній частині – та острови, на яких козаки зводили свої Січі. До нашого часу пощастило дожити островам, з якими пов'язана історія першої Січі-фортеці, спорудженої Дмитром-Байдою Вишневецьким. Це острови Хортиця та Мала Хортиця.

Хортиця – найбільший острів на Дніпрі (нині у межах міста Запоріжжя). Завдовжки він понад 12 км, завширшки – 2,5 км. Він є першим островом за порогами.

Козацькі хрести на Хортиці.

Козаки надзвичайно любили Хортицю. Проте, що острів є козацьким, свідчать численні хортицькі назви. Береги Хортиці порізані балками, між якими височать стрімкі скелі. Перекази пов'язують із козаками скелю Думну біля лівого берега й Музичну балку. На скелі Думній збиралися запорожці для обговорення важливих питань. Музична балка збирала козаків на пісні й танці. Між Хортицею та правим берегом Дніпра є невеличкий острів, що його звать Малою Хортицею або Хортичкою. Саме тут князь Дмитро Вишневецький спорудив замок-фортецю, що його вважають першою Запорізькою Січчю. Залишки козацького укріплення

було знайдено на Малій Хортиці під час археологічних розкопок.

Нині Хортиця з прилеглими островами і скелями є національним заповідником. На його території діє Музей історії запорізького козацтва.

Османська імперія, розширюючи свої межі, загрожувала війною багатьом країнам. Мало кому з європейських полководців було під силу здолати вишколене турецьке військо. Власне, тому переможні походи козацтва проти турків і татар не залишилися непоміченими. Європейські

володарі прагнули залучити козаків до себе на службу. У 1594 р. до за-
порожців прибуло посольство від австрійського імператора. Очолював
його Еріх Лясота. Його переговори з козацькою старшиною тривали уп-
родовж місяця, і австрійський офіцер, перебуваючи на Січі, докладно но-
тував усе побачене у «Щоденнику».

Знані в Європі

– Який усе-таки дивний край, – подумав австрій-
ський посол і занотував до щоденника:

«Кількох найбільш знатних козаків було вислано
нам назустріч, щоби привітати від імені всього то-
вариства, а коли ми наблизилися до острова, загри-
міли постріли з важких гармат».

Посол перестав записувати й знову замислився. Тут,
на Січі, він із важливим дорученням перебуває вже кілька днів. Вражен-
ня – найнесподіваніші. Але що найдужче здивувало?

Посол пригадав, як наближався до Січі, як придивлявся до плавнів,
гадаючи, де саме сховалося грізне укріплення. Проте як не напружував
зір, козацьку засіку побачив лише зблизька. Бо ж головним будівничим
для козаків була природа. Для спорудження укріплень січовики обирали
розкидані за Дніпровими порогами острови, оточені густими плавнями
та невеликими, але глибокими річками. Ворогові, який не знав місце-
вості, важко було помітити збудовані на них укріплення.

Крім природних перешкод, на непроханих гостей чатували високі зем-
ляні вали, глибокі рови, гострий частокіл, вежі з гарматами. Таке поєд-
нання, як переконався посол, робило Січ справді неприступною.

Однак, якби не військова майстерність й організованість козаків, то
не вартими уваги були б оті дотепно збудовані фортеці. Перебуваючи на

Поміркуйте!

*Чому володарі
інших держав
намагалися
залучити козаків
на військову
службу до себе?*

*Січ – столиця
запорізьких земель.
З малюнка 17 ст.*

Січі, посол мав змогу в тому переконатися. Хоч і знали в Європі, що не було більшої небезпеки для турецьких і татарських орд, ніж козацьке військо, але не відали, як те військо організоване.

Усередині Січ була так само бездоганно облаштована, як і ззовні. У центрі містився майдан, на якому височіла церква та збиралося козацтво на свої ради. Навколо майдану рівними рядами розташовувалися приміщення канцелярії, майстерень, де лагодили й виготовляли зброю, козацькі курені – великі дерев'яні хати, де мешкали січовики.

Життя січовиків було цілком підпорядковане умовам війни навіть тоді, коли ворог був далеко. Власне, цим пояснив один козак відсутність жінок на Січі, що так вразило посла. Козаки самі собі були кравцями, шевцями, кухарями.

Кожній справі на Січі – чи то сніданку, чи відвідинам церкви, чи заняттям ремеслами, чи навіть відпочинку – відводився певний час.

Обов'язковими були щоденні військові вправи. Посол спостерігав за ними. У цих герцях на конях, фехтуванні на шаблях, змаганнях куренів у доланні рівчаків та інших природних перешкод вдосконалювалася вояцька вправність козаків, зростала їхня сила.

Дивним здалося послові, що в тих заняттях брали участь джури – хлопчики-підлітки, яких було чимало на Січі. Вони жили в куренях, виконували найрізноманітніші доручення своїх наставників, училися в січовій школі. Найобдарованіші з них співали в церковному хорі, а згодом могли продовжувати освіту в Києві чи деінде.

Дуже поважали на Січі літніх козаків. Усім відомо, що козак здебільшого гинув у бою. Тож ті, яким щастило дожити до глибокої старості, були носіями мудрості та великого життєвого й вояцького досвіду. Тому слово сивих запорожців було законом для молоді.

Враження нанизувались одне на одне і зміцнювали висновок посла про те, що немає для його держави кращого союзника в боротьбі проти турецьких завойовників, ніж запорізькі козаки. Бо яке ж ще військо знає ворога так досконально, яке ще військо може само себе обслуговувати, виготовляючи і зброю, і хліб?!

З такими переконаннями та глибокою повагою до запорожців і повернувся посол до Європи.

Поясніть слова з оповідання про те, що головним будівничим для козаків була природа. Складіть усне оповідання від першої особи про життя й побут січовиків. Про яке історичне джерело відомостей про Запорізьку Січ ідеться в оповіданні?

Перевірте себе!

1. Коли й де виникла перша Запорізька Січ? 2. Хто такий Дмитро Вишневецький? 3. Розкажіть про захисні укріплення Запорізької Січі. 4. Що розташовувалося за мурами січової фортеці? 5. Розкажіть про життя джур на Січі. 6. Що таке клейноди?

ТУРЕЦЬКА НЕВОЛЯ

Сміливі виступи козаків завдавали відчутних ударів степовим нападникам. Проте напади турецько-татарських загонів на землі України не припинялися. Жорстокі заїди грабували, а потім підпалювали міста й села, перетворюючи їх на пустку. Чоловіків, жінок, дітей захоплювали в полон, а тих, які чинили опір чи були старими або немічними, вбивали.

Гіркою була подальша доля бранців. Вони втрачали все: дім, сім'ю, Батьківщину, навіть власне ім'я. Їх таврували як худобу, давали принизливі прізвиська, примушували відмовлятися від своєї віри. Чимало бранців потрапляли на невільничі ринки Криму й Туреччини, де їх продавали в рабство.

Ставши рабами, невільники були приречені: найчастіше їх чекала виснажлива праця на землі та будівництві. Полоненим же козакам судилося довіку веслувати на турецьких галерах-*каторгах*.

Каторга – змінене турецьке слово *кадирга*, тобто галера – великий морський корабель. На турецькі галери-каторги потрапляли, в основному поневолені козаки. Через нелюдські страждання, яких вони тут зазнавали, в українській мові це слово стало означати тяжке ув'язнення, виснажливу працю.

«Ординці ведуть полонених». З малюнка 15 ст.

Думи – особливий вид народних пісень, що напівпроспівуються-напівпромовляються під музичний супровід бандури, кобзи або ліри.

Хлопчиків здавали до султанського війська, де з них виховували бездумно відданих захисників султанського престолу – яничарів.

Поневіряння невольників із глибоким співчуттям оспівано в українських історичних піснях та думах.

Оспіваний у народнопоетичних творах **Самійло Кішка** є історичною постаттю. Письмові джерела засвідчують, зокрема, що року 1599 його було обрано гетьманом. Відомо, що Самійло Кішка брав участь у багатьох походах козаків. В одній із битв з турками (найпевніше, у вересні 1620 р.) він потрапив до турецької неволі. Протягом семи років поневірявся на галері, проте й на мить не полишав надії визволитися. Коли випала слушна нагода, підняв повстання на галері та разом із товаришами повернувся додому. Пам'ять про той сміливий виступ увічнена народною творчістю.

Дорога додому

– Тримайте, браття, ключі та швидше відмикайте кайдани, але не скидайте їх, доки не дочекаємося ночі, – наказував посивілий на турецькій каторзі запорізький отаман Самійло Кішка.

Не гаячи ні хвилини, невольники відмикали кайдани, передавали ключі один одному, тихо перемовлялися.

– Невже справдиться задумане?

– Ану ж поталанить. Коли б тільки встигнути все зробити до повернення турків.

– А що ключник – Лях-Бутурлак?

– Спить, мов дитина.

Невдовзі всі кайдани було відімкнено, а ключі знову лежали під головою ключника, який спав, нічого не відаючи.

Самійло Кішка обвів поглядом галеру. Ніщо не видавалося підозрілим: невольники, як і завжди, сидять біля весел, у жодного похмуре обличчя не проясніло надією. Впевнившись, що все гаразд, отаман сів на своє місце, наклав ненависні кайдани, тричі обкрутив себе ланцюгами й замислився.

Невеселі то були думи. Скільки літ змарновано в неволі! Чи посміхнеться доля цього разу, чи доведеться накласти головою, якщо змову розкриють?

Поміркуйте!

Чому Самійло Кішка став героєм народнопоетичних творів?

– Ех, каторго, каторго, – зітхнув отаман. – Скільком козакам ти навів зав'язала очі!

Самійло Кішка поглянув на побратимів. Змучені, виснажені, попечені сонцем і турецькими нагаями, вдень і вночі прикуті до мокрої лави, деякі з них десятки років відбували кару, не маючи надії на порятунок. Хіба що наскочать козацькі чайки і захоплять галеру. Та щось обминають запорожці саме цей корабель. Певно, різними шляхами їх водить доля.

Так думав Кішка, перебираючи в пам'яті довгі дні свого невольництва. Багато разів пропонували йому турки «потурчитися»: перейняв би їхню віру та звичаї, не знав би такої муки. Але не міг Самійло зрадити свою віру й Батьківщину. Посивів на галері, сподіваючись, що колись усе ж пощастить скинути кайдани. І ось сьогодні випала щаслива нагода: якщо не помітять турецькі вояки, що кайдани відімкнено, то, можливо, галерники й порятуються.

Сонце поволі пливло над морем, долаючи щоденний шлях. День збігав, як ніколи, довго. Думки про волю робили очікування нестерпним. Та нарешті згас останній промінь, вогнистою доріжкою сонце скотилося в морську глибину, зійшов місяць.

Поверталися втомлені спекою й розвагами турки. Нічого незвичайного не помітили на галері, спокійно розійшлися спати...

Тож щасливо закінчилася багаторічна дорога Самійла Кішки додому. Бо незабаром січове товариство вітало славного отамана:

*Здоров, – кажуть, –
здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорізький!
Не загинув сси в неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, по волі!*

? За яких обставин Самійло Кішка визволився з неволі?

ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви про роль кобзарів у вирятванні невольників? Народні співці без перешкод потрапляли в міста Криму й Туреччини. Кобзарів ніхто не зачіпав. Кордони були відкриті для них, і український спів можна було почути і в Кафі, і в Стамбулі. Отож, кобзарі були єдиними, хто «єднав» бранців із Батьківщиною, приносив вісті про невольників в Україну. Вони ж створювали думи про полонеників, бо були безпосередніми очевидцями їхніх страхітливих мук. Про турецьку неволю розповідається в думках «Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Втеча невольників», «Смерть козака в Азові» та ще кількох, які збереглися до наших днів.

Роксолана.

Доля української полонянки **Роксолани**, яка стала дружиною турецького султана Сулеймана Пишного, зворушує та бентежить уяву понад чотири століття. Сучасників Роксолани вражали її краса й розум, музичні здібності та надзвичайної сили характер. Потрапивши до Туреччини, вона швидко опанувала тамтешню мову. Крім того, знала і європейські, про що, зокрема, свідчать спогади дипломатів, з якими Роксолана безпосередньо спілкувалася. Відомо також, що вона листувалася з польським королем. Усупереч традиціям, Роксолана мала велику владу й зажила шанобливого ставлення нащадків. У столиці Туреччини Стамбулі ще й досі одна з історичних частин міста має її ім'я. Там, на місці колишнього базару, де продавали невольників, за наказом Роксолани збудували притулок і лікарню. Неподалік зберігається її кам'яна гробниця – поряд з усипальницею султана. З такими почестями не поховали жодну жінку за всю історію тієї землі. Отож не дивно, що Роксолана стала героїнею багатьох мистецьких творів.

Поміркуйте!

Чому для багатьох поколінь українців Роксолана стала втіленням нескореності й сили духу?

Прекрасна султана

Нелегкі часи були в Україні. Одна за одною сунули з півдня чорні хмари. Не рясним дощем плакали вони, напуваючи спрагли ниви, а густо сіяли по українській землі ворожі стріли, що сходили кривавими слізьми.

Багатьом ті хмари навек затулили сонце: татари мали наказ убивати старих і немовлят. Гинули й ті,

які оружно захищали свою Батьківщину.

Та приходило з тими хмарами до тисяч українських хлопців і дівчат, жінок і чоловіків горе, гірше від смерті, бо татари брали в українських землях численний ясир.

Ясир – так називали турки «живий товар» – людей-бранців.

Різною була подальша доля бранців.

Із маленьких хлопчиків виховували яничарів – жорстоких і нещадних воїнів, які, не знаючи свого роду, не пам'ятаючи материнської ласки, ніби не мали й серця.

Дужі козаки потрапляли невольниками-веслярами на турецькі галери, де все життя були прикуті до весла: то їхніми спільними зусиллями рухалися важкі каторги.

Дівчата ж, як зірвані квіти, безіменними полонянками в'яли та сохли по гаремах, клянучи ту хвилину, коли з'явилися на світ.

І не пісня котилася Дніпровими берегами, а сумне зітхання змученої землі:

*Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькій діти,
Котрі молодії –
У полон забрано;
Як заняли, то й погнали
До пана, до хана.*

Рогатин – нині місто Івано-Франківської області.

Одного недільного ранку впало лихо й на містечко Рогатин. Мужньо захищали рогатинці свої домівки. Та надто нерівні були сили, тож до вечора місто запалало полум'ям, а тих його мешканців, які залишилися живими, закутих і зв'язаних, гнали на південь.

Потрапила до татарського полону і Настя Лісовська – дочка рогатинського священика.

Як же змарніло й подорослішало її чарівне личко! Густі вії ховали погляд, здається, назавжди прикутий до червоної заграви над рідною хатою, до батька, що впав, підтятий татарською шаблею, до мами, яка ледь ворушила губами, переборюючи смерть: «Не забувай свою землю, доню».

«Не забувай свою землю...» А та земля вже губилася десь за обрієм, і тільки терпкий запах полину нагадував про неї.

Незчулася Настя, як збігло кілька тижнів. Багато горя побачила вона за ті дні. Не всі захоплені в полон

Кафа – давня назва Феодосії.

рогатинці дійшли до Кафи – міста, на широкому майдані якого розташувався велелюдний базар, де торгували невільникми. З того торговища потрапила Настя Лісовська до палацу самого султана Туреччини Сулеймана.

Коли ж це було? Скільки минуло відтоді літ? Дружина султана Хуррем здригнулася: здавалося, ніби знову почула мамин голос. «Доню!» – гукала, як колись у дитинстві, неня. Хвилину прислухалася до власної пам'яті, а потім поринула у свої щоденні клопоти. А їх у великої султани – без ліку. Бо ж вона – перша порадниця і найближчий друг турецького султана – володаря найбільшої й найміцнішої держави. Ніяка інша жінка в цій землі не мала такої влади й шани. Здобувати ж їх нелегко було безіменній полонянці (всіх бранок з України тут звали роксоланами, таке ймення мала й вона), а здобувши – важко втримати. Хоч який ширий з нею султан, хоч як шанує її рідкісну красу, проникливий розум, залюбленість у мистецтво слова та музики, проте багато його підлеглих – її люті вороги, що бажають смерті їй та її дітям.

Тож мусить про все знати велика султана.

У палаці турецького султана. Турецька мініатюра 16 ст.

Жодна справа в султанському палаці не вирішувалася без волі Хассеки Хуррем – Прекрасної Султани, як називав її Сулейман. Чи то приїздили послани з далеких країв, чи то вирішували – бути миру або ж війні, чи йшлося про будівництво нового храму. Скрізь встигала невсипуща султана. Недарма подейкували в палаці, що вона – всесильна чарівниця. Ось цей служник, що прибув до неї з листом від польського короля, теж якось дивно відводив очі, наче боявся перестріти її погляд.

Султана відійшла од вікна і звернулася до Хасана.

– Про що говорить король?

Слуга докладно переповів слова короля, а тоді простягнув листа.

– Можеш іти, – владно мовила Хуррем і раптом зовсім несподівано лагідно й просто спитала: – Ти боїшся мене, Хасане?

Той знітився, здається, ще нижче опустив голову.

– Чи жива твоя матір?

– Так, – беззвучно вимовив Хасан.

– Віддай їй ось це, – султана швидким рухом підійшла до вікна, звідкись витягла тонко мережаний рушник, вишитий хрещатим барвінком і мальвами, – так вишивала моя ненька...

Коли Хасан пішов, султана зовсім опанувала своїм настроєм і почала писати лист-відповідь королю. Вона просила короля, щоб він, коли матиме якусь справу до султана, звертався до неї: «Я буду цим цікавитися і говоритиму в десять разів більше для добра і на користь Вашої величності...»

Сорок один рік владарювала Роксолана в палаці турецького султана. Чи згадувала вона Батьківщину? Напевно... Кажуть, поки була вона живою, всемогутній і владний Сулейман забороняв нападати на Україну.

Далеко від рідної землі померла славетна жінка на ім'я Роксолана, проте її душа – у це вірить багато поколінь українців – з останнім словом «мамо» повернулася до рідної України.

Як потрапила Настя Лісовська до палацу турецького султана? Чим вражала вона сучасників?

люди і доли

За доби татарсько-турецького лихоліття в неволю потрапили тисячі українських жінок. У більшості випадків вони не мали жодної надії на визволення. Проте українські полонянки

не були бездіяльними. Народна пам'ять береже приклади виняткового героїзму жінок – не задля свого порятунку, а заради свободи інших. До нашого часу збереглися перекази про мужню Марусю Богуславку. Багато літ перебувала вона в неволі. Потурчилася, стала дружиною паші – знатного турка, але не забула рідної землі. Одного разу

*То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, –
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невільників,
На волю випускає...*

Полетіли соколами на Батьківщину визволені бранці. Всім, кого б не зустріли, розповідали про свою рятувальницю – Марусю з Богуслава. Із тих розповідей народилася дума.

Що ж до долі Марусі Богуславки, то вона, як це не прикро, невідома. І хоча історики й переконані, що героїня народної думи – справжня історична постать, одначе документальних свідчень, які підтверджували б це, досі не знайдено.

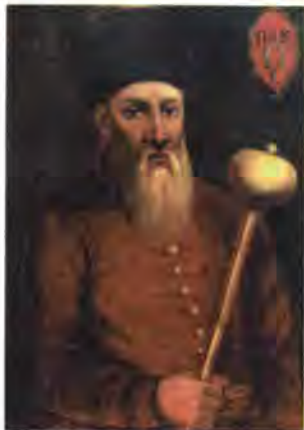
Перевірте себе!

1. Якою була доля полонених українців? **2.** Про яких історичних осіб довідалися? Чому їх можна назвати легендарними постатями? **3.** Розкажіть про роль кобзарів у вирятванні невільників. **4.** У книжці «Героїчний епос українського народу» прочитайте одну з невільницьких дум. Які обставини життя полонених українців у ній відтворено?

ДОБА ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ

На початку 17 ст. козацькі виступи проти Туреччини були особливо вдалимими. Саме тому історики називали ті часи добою героїчних походів. Гучну славу здобули козаки своїми морськими походами. Руйнуючи турецькі фортеці й порти, знищуючи ворожий флот, визволяючи велику кількість бранців, козацтво гартувало власні сили, набувало вищої волярської майстерності й згуртованості.

Гетьман Петро
Конашевич-
Сагайдачний.

Братства – спілки-організації українських міщан при православних церквах, що утворилися для захисту своєї віри, мови, освіти.

Поміркуйте!

Чому гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний зажив слави морського полководця?

Блискучі перемоги великою мірою були зумовлені мудрим керівництвом гетьмана *Петра Конашевича-Сагайдачного*. Він прагнув піднести вагу козацтва в житті України. Для цього насамперед домігся чіткої організації козацького війська, зміцнивши його суворою дисципліною. Сагайдачному належала провідна роль у втіленні ідеї активної боротьби проти турецько-татарських нападників. Талановитий козацький полководець ставив за мету не лише захищатися від спустошливих набігів завойовників, а й перенести руйнівні воєнні дії на їхню територію. Це давало змогу істотно послаблювати військову могутність Османської імперії, а також забезпечувало господарство українських прикордонних земель від неминучих під час воєнних дій руйнувань. Крім того, нападаючи безпосередньо на турецькі міста й фортеці, козаки визволяли сотні, а часом і тисячі полонених, адже у визволенні з турецько-татарської неволі християнського люду вони вбачали головну мету своїх морських походів.

Щоб закріпити за козаками славу захисників православної віри й забезпечити козацтву широку підтримку церкви, Сагайдачний з усім Військом Запорізьким записався до Київського *братства*. Гетьман сприяв призначенню кількох найвищих православних церковних достойників, зокрема київського митрополита, чим набагато послабив польський вплив в українських землях.

Слава на морі

Стогне Дніпро, перетятий важкими ланцюгами й кутими брамами, кидає могутні хвилі, аби здолати ті перепони. Та піддані турецького султана лаштують нові, обплутуючи залізним павутинням річку. Бо ж несуть її води до турецьких берегів легкі козацькі чайки, що завдають володареві Чорного моря болючих ударів: руйнують фортеці, нищать галери, визволяють тисячі турецьких бранців. Отож, розставили турки у Дніпрових водах металеві сіті, сподіваючись на гарне полювання. Адже

знають достеменно, що планують запорожці на чолі з гетьманом Сагайдачним і цього разу вирушити в море.

Козаки й справді лаштувалися до морського походу. Січ перетворилася на величезну корабельню, де кожен мав роботу: одні обрубували гілля зі стовбурів лип і верб, інші видовбували середину, ще якісь закріплювали дубові ребра, а на них нашивали дубові дошки. Частина січовиків готувала зброю на козацькі човни, хтось порядкував біля вітрил і захисних лаштунків – в'язанок очерету, якими обкладали готове судно. Ті в'язанки мали утримувати його на воді та захищати від ворожих куль і ядер.

Козацька чайка.

Будівництво козацького флоту посувалося швидко: за півмісяця шістдесят січовиків повністю споряджали корабель до походу.

У призначений день 1616 р. легкокрилі чайки були готові відлетіти до турецьких берегів. Цього разу козаки для нападу обрали місто Кафу. Лиху славу мало те місто серед українців: у ньому розташовувався найбільший невільницький ринок Криму. Для багатьох бранців саме з того міста починалася довга дорога неволі.

Очерет і темна ніч захищали козаків. Але як обминути залізні ланцюги? – Не хвилюйся, джуро, є в запорожців хитрість на турецькі сітки, – пояснював новакові бувалий козак.

Уночі понад Дніпром зчинилася страшенна гуркотнява: то гупали в залізні ворота, з брязкотом рвали металеві перешкоди стовбури десятків могутніх дерев, що їх козаки пустили течією перед себе. Турки, вирішивши, що то довгоочікуваний козацький флот, почали стріляти в темряву.

Коли ж стрілянина вщухла, запорожці, що ховались у плавнях, у цілковитій безпеці рушили далі.

Багато козаків уперше брали участь у морському поході. Тож дивувалися вони, як їхні маленькі суденця зможуть переважати добре озброєні важкі турецькі галери-каторги. Але не раз і не двічі протягом походу на Кафу мали змогу переконатися недосвідчені козаки, що марно зажив слави морського полководця гетьман Сагайдачний. Зрозуміли вони, що все – навіть невеликі, зате рухливі й вертляві чайки – має свої переваги. Адже козацькі човни, що ледь здіймалися над хвилями, були непомітними на морі й тому могли зненацька підпливати до ворожих кораблів, швидко оточувати й захоплювати їх.

Обмірковуючи кожну майбутню битву, гетьман Сагайдачний використовував знання й досвід багатьох поколінь запорожців. Хіба ж не розум-

но починати битву на заході сонця, та ще й так, щоб останні промені були за спиною козаків?! Сонце сліпило очі ворогові, а сонячні відблиски на воді служили чи не найкращим маскуванням серед морської рівнини.

Досвідчені козаки передавали знання, здобуті в боях, тим, які, можливо, вирушать під козацьким прапором у наступний похід. Так зростала й множилася морська слава гетьмана Сагайдачного, збагачуючи військовий досвід козацтва, підносячи його віру у власні сили.

Про яку історичну подію ви довідалися? До яких заходів удавалися турки, аби перешкодити козацьким морським походам? Розкажіть, як козаки готувалися до морського походу. Про які козацькі способи ведення бою ви дізналися?

Прагнучи ще більшого багатства і влади, Османська імперія зазіхала на землі багатьох європейських народів. Щоб уторувати собі шлях до панування в Європі, турецький султан вирішив підкорити Річ Посполиту – одну з найбільших тогочасних європейських держав. Вирішальна битва мала відбутися року 1621 на українському Подністров'ї поблизу фортеці Хотин. У тій війні найактивнішу участь взяли українські козаки на чолі з гетьманом Сагайдачним. Бойові дії козаків під Хотином були настільки вдалим, що навіть польські воєначальники визнавали: саме козацтву не лише Річ Посполита, а й уся Європа має завдячувати перемогою над турецькими завойовниками. Очевидець, вірменський книжник, писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3–4 дні. Перемога сталася лише завдяки Богові та запорізьким козакам». Перемога козацько-польського війська під Хотином справила велике враження на західноєвропейських володарів. Про звитягу козаків, котрі «під час того походу творили справжні дива», захоплено писали історики й поети. «Дивна то і несказанна мужність. Які ж серця і силу дав Господь козакам у боротьбі проти ворогів усього християнства», – так казала про переможців Європа.

На війні чого тільки не трапляється...

I

Поміркуйте!

Чому війну під Хотином уважають подією, котра уславила українських козаків як захисників Європи?

Мовчазний і суворий, осавул Петро Безсмертенко подивився на захід. Там був польський табір і саме туди, тільки-но сутінки огорнуть землю, він поведе свій загін, щоб з'єднатися з польським і разом рушити в розташування турецького султана. Нічні виступи козаків під час війни під Хотином особливо дошкуляли турецькій армії, бо, хоч і траплялися майже щодоби, були несподіваними й раптовими.

Тепер, коли збіг місяць виснажливих боїв, було очевидним, що саме наступальні дії козацьких полків розтрощили міць величезного султанського війська. Щоправда, запальний і марнославний Осман II іще не визнав себе переможеним і щодня вдавався до шалених атак, спрямовуючи найпотужніший удар проти козацьких укріплень. Тому несолодко козакам удень, немає спокою і вночі, бо тож війна.

– Агов, пане осавуло, чи швидко рушимо?

– А що так нетерпеливишся, гармаше? – Безсмертенко посміхнувся у вуса: гарний хлопчина, добрий козак буде.

– Кортить обкурити султанських слонів і верблюдів.

– Хіба ж худоба винна... – зареготало товариство.

– Винна чи ні – не в тім річ. Хоче, певно, наш гармаш на слоні до нареченої приїхати, – глузував хтось із бувальців.

– Які там слони, гармаше. Забарився ти, друже: поїли їх турки, бо ж не сподівалися так довго битися. Кажуть, султан перед першою битвою нахвалявся, що й рісочки в рота не візьме, доки не здобуде перемоги. Врізав би дуба бідолаха, якби тримав слово. А якби знав Осман, що голод спіткає його військо під Хотиним, то, може, обачніше повівся б і зі слонами та верблюдами: пощо було тварин у битву вести, невже нас, козаків, намірявся ними налякати? Пропав провіант нізащо, – жартували козаки.

– Тихіше, скалозуби! Не в корчмі ж гуляєте, – grimнув осавул, так само поглядаючи на обрій.

Знав Петро, що не всім козакам до вподоби його суворість. Чув навіть, як позаочі просторікували, буцімто й душу свою він запродав нечистому, бо ж, бачте, несхитний, зовсім

Турецьке військо в поході. Картина 18 ст.

*Хотинська фортеця,
неподалік якої
розгорталися події
Хотинської війни.*

не знає страху, в денних битвах попереду, та й з нічними виступами не розминається, життям легковажить, а кулі, немов заворожені, минають його. Тому й прозвали його Безсмертенком. Та йому байдуже, нехай і баняком назвуть, аби в піч не саджали.

Сонце зморено кидало червонясті промені, проте ховатися за обрій не квапилося. Петро знав, що вирушати треба, коли сонце опуститься нижче мурів Хотинської фортеці, тому й озирнувся до неї. Сутінки вже кошлатилися біля міцних мурів, від чого ті видавалися ще похмурнішими. Навіть візерунки з червоної цегли, що ними будівничі думали оздобити фортечні стіни, о цій порі виглядали якось зловісно – ніби зморшки на спотвореному чи то згоїнами, чи то люттям обличчі вояка. «Ось де сила, – подумав Петро. – Видно, сам Господь допомагав зводити ці мури й вежі, коли стоять незрушно протягом століть. І ніяка людська марнота не зачіпає їх...» Але що це? Сонце, ховаючись за мури, щедро сипнуло останнім промінням – і над чорною фортецею заяснів золтаво-червоний вінок. Такий вінок із сонячних променів Петро раніше бачив лише раз: над чорнявою Марисиною голівкою, коли дівчина перед заходом сонця з оберемком рути й любистку стрілася йому на василинівському шляху.

II

«Час рушати!» – гукнув Петро, й козацький загін зник у вибалку. На поляків чекали недовго. Із першими зірками почули вояків пана Любомирського.

– Вояцька доля – химерна штука, – чулося крізь ніч. – Здається, все просто: по цей бік – свої, по той – вороги. А знаєте, панове, що мені колись було... Бився я найманцем у Чехії. І от під час бою за Білу Гору заношу меча над нещасним противником, коли щось ніби сипнуло мене.

Закляк я з мечем над головою та й кричу: «Скидай, лютий враже, шолома!» А той не знати чого й скинув. На якусь мить я нічого не бачив, крім волошкового погляду його очей. Та й того досить, бо погляд такий мав лише я сам та мій рідний брат. «От і стрілися», – прошепотів я, накриваючи його собою. Певно, довіку не забудемо тієї зустрічі.

– Чого лиш, пане Анжею, на війні не трапляється. Хвалить Господа, що від гріха вас урятував.

– Панове лицарство, – озвався до польських вояків Петро. – Чинитимемо, як умовлялися? Хто з-поміж вас старший?

– Рейтар Анжей Потоцький, – відрубав ставний офіцер.

– Андрію? – вихопилося в Петра. – От не чекав. І правду кажуть, що на війні чого тільки не трапляється...

III

Похід тієї ночі був тяжким. Петрові каменем стискали серце спогади. З Андрієм, колишнім друзякою, весь час були поруч, проте мовчали. Бо тінню стояла між ними Марися. Хотів Петро одружитися з нею, але запізнився: першим заслав сватів до дівчини Андрій, чи той – Анжей. Він був поляком, а в наші землі потрапив, одержавши в спадок невеличкий маєток поблизу Петрової родинної садиби. Був дотепний, мав легку вдачу, отож не дивно, що сусіди хутко заприятелювали. І треба ж було закохатися їм обом в одну дівчину. Щоправда, іншої такої красуні, як дочка василинівського священика, не знайшлося б у всьому Поділлі. І ось красуня на ім'я Марися подала рушники Анжею. Петро, коли довідався, почорнів на виду. А потім ударив лихом об землю та й подався на Січ. У походах і битвах минуло кілька літ. Поволі гоїлася душа. Призвичаївся Петро й до нового прізвища, яким прозивали його запорожці. Побачив і своєї землі, і чужої, побував біля турецьких берегів, аж тут – війна під Хотином. Хто знав, що саме ця війна зведе його з минулим.

Тієї ночі осавул Петро Безсмертенко вів у похід дві тисячі козаків; рейтар Анжей Потоцький – двісті піхотинців із полку Любомирського. Швидко й майже без шуму козаки знешкодили турецьку варту й підійшли до мосту через Дністер, що його за наказом гетьмана Сагайдачного мусили захопити та знищити. Петро разом із хлопцем-гармашем порядкував уже на мосту, лаштуючи вибухівку. Ось-ось мав спалахнути вогонь. Та раптом – тривога! У турецькому таборі помітили непрощених гостей. За наказом султана до них летіли турецькі кіннотники. Зав'язалася кривава січа. Бліднув край неба, а бій іще тривав. Поруділа від крові до схід сонця вода в Дністрі, та врешті козацько-польські заго-

ни прорвалися з оточення. Петро приглядався до своїх бійців, ніби обмацував їх поглядом – чи цілі кістки, чи неглибокі рани. А де ж Анжей? Доки не розвиднілося, треба було повернутися до мосту. Може, рейтар іще живий, спливає кров'ю. А коли мертвий, то мусить поховати його Петро, адже віднини вони – бойові побратими. Та й Марися має знати, що трапилось із коханим.

На березі Дністра неподалік мосту нишпорили турецькі вояки, приглядаючись до загиблих. Петро зачався за кушем і чекав, коли ті відійдуть. Анжея помітив здалеку: той лежав долілиць із розкинутими руками, з плеча стриміла стріла. «Марисю, голубко, коротким було твоє щастя», – подумав Петро. Та коли потягнув стрілу, Анжей тихо застогнав. «Тримайся, брате», – прошепотів козак і потяг пораненого до річки. Там, у байраку, Анжей опритомнів, і друзі, забувши колишню кривду, завели розмову. Часу в них було небагато – поки впаде ніч, а потім мусять пробитися до своїх, бо завтра – знову бій.

Про які особливості перебігу бойових дій у Хотинській війні ви довідалися з оповідання? Як під Хотином козаки втілювали ідею наступальної, активної боротьби проти турецьких нападників? Чому гетьмана Сагайдачного поляки вважають своїм національним героєм? Як ви розумієте назву оповідання? Чи можна говорити про війни лише як про втілення зла? Як ви ставитеся до думки, що існують справедливі війни?

люди і доли

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний належить до тих людей, які ще за життя здобувають славу і прихильне ставлення своїх сучасників. Усі мали Сагайдачного за визначного лицаря, тому так болісно сприйняли в Україні звістку про його смерть: гетьман помер у квітні 1622 р. від рани, яку дістав під Хотином. А невдовзі в друкарні Києво-Печерської лаври вийшла книжка з віршами, що їх виголошували на похороні Сагайдачного. Прикметно, що головна ідея тих віршів,

Герб
Війська Запорізького.

Гетьман Конашевич-
Сагайдачний на коні.

Здобуття Кафи
запорозьцями.

всупереч сумній події, у зв'язку з якою вони були створені, життєствердна. Слава Сагайдачного така велика, що не владний над нею час, і доки гра-тимуть водами Дніпро й Дністер, на думку автора, вона житиме в пам'яті людській. У книжці віршів привертають увагу ілюстрації. Їх три. На одній зображено козака з мушкетом і шаблею – герб Війська Запорізького. Друга є портретом самого гетьмана Конашевича. Третя ілюстрація теж унікальна. На ній зображено здобуття запорожцями Кафи 1616 р. – це було перше зображення воєнної події в українських друкованих книжках.

Перевірте себе!

1. Чому початок 17 ст. називають добою героїчних походів? З ім'ям якого гетьмана її пов'язують? 2. Спробуйте витлумачити назву козацького корабля. Чим відрізнялися козацькі чайки від турецьких галер? 3. Як використовував гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний у морських походах досвід попередніх поколінь запорожців? 4. Чому війна під Хотином була взірцем українсько-польського братерства? Що ви дізналися про участь у ній українського козацтва?

КОЛИ МОВЧАЛИ ГАРМАТИ

Хоч як часто впродовж 14–16 ст. нашим предкам доводилося братися за зброю, війна не стлумила в них прагнення творити. І за доби князів-лицарів, і за козацьких часів на нашій землі було чимало талановитих людей. Про деяких із них ви вже довідалися: це і Юрій Дрогобич, і князь Василь (Костянтин) Острозький, і мандрівні співці-кобзарі, імена яких не збереглися до нашого часу... Прикро, але ми й справді знаємо про цих звитяжців духу менше, ніж про родовитих лицарів чи овіяних славою козацьких ватажків. А от залишене ними у спадок наступним поколінням – скарбниця знань і досвіду, без яких важко уявити наше сьогодення. Приміром, унікальні львівські споруди, що є символом міста, – Братська Успенська церква з вежею (дзвіницею) Корнякта постали саме за тих часів.

Мало хто знає, що сучасний шкільний урок має далеких «попередників» – уроки в українських школах, закладених православними братствами. Ці школи називають братськими. Перший такий заклад

Що ви дізналися з попередніх тем про розвиток книгодрукування в українських землях?

Братська Успенська церква з вежею (дзвіницею) Корнякта у Львові.

Чому Острозьку школу називали академією, тобто вважали вищим навчальним закладом?

з'явився у Львові 1586 р., згодом їх в Україні було близько тридцяти. У братських школах дітей навчали рідною мовою. Крім початкової грамоти, у школах опановували арифметику, іноземні мови. Мережа братських шкіл зробила освіту досяжною для багатьох українців, адже двері до них були розчиненими як для дітей із заможних родин, так і для бідних. Про письменність населення України тих часів залишилися численні свідчення чужинців.

Кінця 16 – початку 17 ст. сягає історія українських вищих навчальних закладів. Першим таким закладом, як ви довідалися, вважають Острозьку академію, створену українським православним князем Василем (Костянтином) Острозьким. Острозька академія діяла недовго, проте її досвід успадкувала Київська колегія, яка протягом тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом не лише в Україні, а й в усій православній Європі.

Із тогочасними школами та колегіями-академіями пов'язане зародження українського театру. З-поміж різноманітних предметів у них викладалися правила складання віршів, а також закони декламації (виголошування). Школярі писали вірші й промови, а

*Різдво Богородиці.
З іконостаса
Братської
Успенської церкви
у Львові.
Художник Микола
Петрахович. 1638 р.*

потім виголошували їх один перед одним. Так було оприлюднено вірші, написані на смерть гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Отже, учнівські декламації й були першими виставами.

Усі, хто мав можливість бачити храми в різних народів, зауважували, що чи не найкращими за внутрішнім оздобленням є українські православні церкви. Особливої урочистості нашим храмам надає внутрішня стіна з іконами – іконостас. Неперевершеними майстрами іконопису тих часів були Федір Сенькович та Микола Петрахович. Обидва митці були родом із західноукраїнських земель, а майстерності вчилися вдома й у найславетніших європейських майстрів. Ось чому в їхніх іконах поєднуються українські малярські традиції та досягнення митців Європи.

Року 1561 з'явився перший переклад Святого Письма живою, зрозумілою народові, українською мовою. Та велика книга зветься Пересопницьким Євангелієм, оскільки була переписана ченцем Пречистенського монастиря у містечку Пересопниці. Їй судилася багата на випробування доля, одначе переживши їх, книга вціліла і нині є національною святинєю, на якій присягають на вірність українському народові наші президенти.

Про кого з героїв дум ви довідалися? Якими рисами їх наділили кобзарі-піснетворці?

Печатка Львівського Успенського братства до 1595 р. із зображенням вежі Корнякта.

Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561 рр.

На ті часи припав розквіт української пісенної творчості. Думи та історичні пісні, створені народними співцями, втілювали ідею любові до рідної землі та визволення її від завойовників, утверджували віру в неминущість перемоги добра над злом. Упродовж віків ці уснопоетичні твори не лише виховували борців за волю України, а й навчали поетичній майстерності. Великий поет України Тарас Шевченко писав:

*Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
Ось де, люди, наша слава,
Слава України.*

*Митрополит
Петро Могила.*

Навчальний заклад, що його зовемо Києво-Могилянською академією, постав року 1632. Життя йому дали дві київські школи – школа Київського братства, яка діяла на Подолі від 1615 р., та Лаврська школа, заснована 1631 р. тодішнім настоятелем Києво-Печерської лаври **Петром Могилою**. Власне, Петрові Могилі належала ініціатива злиття двох шкіл в одну та створення на цьому підмурку школи вищого типу, або колегії. Невдовзі Київську колегію стали називати академією, бо вона надавала вищу освіту та була подібною до європейських університетів. А ще до її назви долучилося прізвище Петра Могили – адже йому вона завдячувала своїм життям. Року 1992 славетну Києво-Могилянську академію було відроджено. Як і триста років тому, вона плекає для України вчених, дипломатів, митців.

На ниві освіти

Київ заблищав розкішними банями церков здалеку. І хоч як вершник поспішав, проте на мить спинився, щоб помилуватися чарівним краєвидом. Тонке золоте мереживо над предковічними горами завжди заворожувало. Гетьман Сагайдачний 1620 р. їхав до Києва. Минулися часи занепаду. Тепер, як і за Ярослава Мудрого, місто ставало осередком освіти й культури. Щороку зводилися нові церкви, при яких закладали школи, широкою річкою пливли з Європи книжки. А віднедавна зусиллями освічених городян

Поміркуйте!

*Чому гетьман
Петро Конашевич-
Сагайдачний
підтримував науку
та освіту?*

створено в Києві братство, яке опікуватиметься книжною наукою. Завдяки київській шляхтянці Гальшці Гулевичівні, яка подарувала братству власний маєток на Подолі, братчики мають свою школу. Навчатимуть у ній, як колись в Острозькій академії, найважливішим наукам.

Та хоч як тішили гетьмана такі зміни, тривога не полишала його. Адже надто непевний був час. Тому й поклав він собі записатися разом з усім Військом Запорізьким до Київського братства, підтримуючи православну церкву й освіту військовою силою та чималим коштом. Ця справа й привела його до Києва.

Зустрівшись із ректором Київської братської школи, гетьман поцікавився й успіхами свого колишнього вихованця – хлопчика-підлітка, якого минулого року забрав із Січі й відвіз на навчання до Києва.

– Навчають тут великої мудрості, й не так, як у січовій школі, – розповідав колишній джура. – На Січі ми самі обирали собі отаманів, вирішували шкільні справи на радах, як і дорослі козаки. А тут старшого призначає вчитель. Навчаємося грецької, латинської та старослов'янської мов, вчимося складати й виголошувати вірші, обчислювати календар, рахувати, співати й малювати. Щоби краще засвоювались чужі для нас мови, клас ділять на три групи: перша користується латиною, друга – грецькою, третя – церковнослов'янською. Отак і спілкуємося. Учні, які навчаються краще від інших, займають перші лави. Проте на першій лаві важко втриматися: одна помилка – і ти знову пасеш задніх.

– А ти ж на якій лаві сидиш? – поцікавився гетьман.

Хлопець не без гордощів відповів, що на першій, і продовжив далі:

– Помешкання наше називається бурсою. Бурсацький побут – простий і невибагливий. Живемо тим, чого навчилися в школі. Одні бурсаки служать при церквах як дзвонарі й послугачі. Інші допомагають під час богослужіння, у хорі або церковному оркестрі. Є й такі, що ходять по оселях заможних міщан, читають книги, декламують вірші.

– Бачу, що в науці ти справжній козак, – похвалив гетьман хлопця. – І не слухай тих, хто каже, що козак – то лише воїн. Мудрі голови потрібні Україні не менше, ніж гострі шаблі.

Саме тому й заохочував гетьман Сагайдачний освітянські справи щедрими дарунками. Київська братська школа згодом перетворилася на сла-

Студенти Києво-Могилянської академії та її головний корпус. Гравюра Г. Щирського. 1698 р.

ветну Києво-Могилянську академію, що виховала для України та сусідніх слов'янських країн багатьох учених, письменників, державних діячів.

Освіченість українців викликала чималий подив іноземців. «Всі вони, за малими винятками, навіть їхні жінки й дочки, вміють читати та знають порядок відправ і церковний спів, – писав один із мандрівників. – Крім того, священники вчать сиріт і не дозволяють, щоби вони тинялися неуками по вулицях».

?

Що таке братство? Чому за умов польського панування українці змушені були для захисту мови, віри, освіти гуртуватись у братства? Чому гетьман Сагайдачний вирішив підтримати братства військовою силою і грошима?

люди і доли

Портрет Петра Могили на фресці церкви Спаса на Берестові в Києві, відбудованій митрополитом у 40-х рр. 17 ст.

Доля до Петра Могили була щедрою й ласкавою. Походив він із давнього знатного роду молдавських господарів (володарів). На початку 17 ст. турки змусили його родину залишити рідну землю. Проте вигнання для Могили не було нещасливим. Закінчивши Львівську братську школу, він учився, напевно, в одному з європейських університетів. Потім служив у польському війську, брав участь у війні під Хотиним. У 1625 р. постригся в ченці Києво-Печерського монастиря, а через кілька років очолив його.

Високоосвічений Петро Могила ревно й невтомно дбав про розвиток освіти в Україні. Зокрема, він упродовж двадцяти років керував видавничою справою в монастирській друкарні. При монастирі заснував шко-

«Требник» Петра Могили, (богослужбова книга, видана друкарнею Києво-Печерської лаври в 1646 р.).

лу. У 1632 р. вона об'єдналася з братською школою. Так з'явилася Київська академія, яка ще за життя її засновника стала називатися Києво-Могилянською.

На схилі життя, відчуваючи наближення смерті, Петро Могила склав духовницю, в якій передусім подбав про долю заснованої ним академії, залишивши їй усе, що мав: бібліотеку з 2131 книги, будинки й двори на Подолі, худобу й майно із власного хутора, навіть хатне начиння і митрополиче вбрання, оздоблене коштовностями, а також тканини – на одяг бідним студентам. Наприкінці духовниці Могила просив берегти академію як «єдине його надбання».

Самовіддане його служіння Батьківщині стало взірцем для багатьох поколінь українців. Видатного вченого і церковного діяча Петра Могили церква визнала святим.

Герб Петра Могили.

Перевірте себе!

1. Чим знаменувалося духовне життя українців протягом 14–16 ст.? 2. Що ви дізналися про братські школи? 3. Складіть план розповіді про Києво-Могилянську академію. 4. Що ви дізналися про Петра Могилу?

ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЬЩІ

Загартоване в битвах козацтво, збройна допомога якого не один раз ставала в пригоді польському королю, жадало для себе нових прав. Проте замість очікуваних привілеїв козаки відчували брутальний наступ на свої здобутки. Польська влада докладала зусиль, аби зменшити кількість козаків. До того ж козакам дозволялося жити лише на певній території, визначеній польським урядом. Усілякі утиски церковного життя, судочинства, освіти, мови поширювалися на все українське населення. Православні церкви перетворювалися на католицькі костьоли; не приймалися до суду скарги й заяви, писані українською мовою. Це не могло не викликати обурення й протестів. У 30-х рр. 17 ст. одне за одним спалахували протипольські **повстання**. Гуртуючись навколо козацьких ватажків Тараса Трясила,

Козацький сторожовий пост.

Повстання – збройний виступ великої кількості людей.

Показання –
перехід селян і
міщан у козацтво.

Чим були зумовлені
повстання 30-х рр.
17 ст?

Івана Сулими, Павла Бута (Павлюка), Дмитра Гуні, мешканці міст і сіл зі зброєю в руках ішли виборювати собі волю. І хоча польська влада жорстоко придушила ті повстання, але так і не спромоглася упокорити волелюбний дух українського народу. **Показання** населення, численні втечі на вільні запорізькі землі свідчили, що українці готові вибухнути велетенською війною проти польського панування.

Перша сторінка книги
Боплана «Опис України».

Гійом Левассер де Боплан – за походженням француз, військовий інженер, був архітектором і картографом. Як найманець польського короля протягом сімнадцяти років перебував в Україні. Керував спорудженням кількох фортець, зокрема Кодацької. Подорожуючи українськими землями, Боплан збирав матеріали для великої карти України і карт окремих регіонів. Такі карти й справді ним були розроблені. Цікаво, що до своїх карт Боплан підготував докладні пояснення. Вони й становлять зміст книги «Опис України»

Поміркуйте!

Чому військова
майстерність
козаків непокоїла
польських
можновладців?

Очима чужоземця

Багато чужинців відвідувало Україну. Різні шляхи приводили їх до козацького краю. Одні подорожували, інші йшли війною, а були й такі, що потрапляли на береги Дніпра, виконуючи різноманітні службові доручення.

– Чи сподівалися ви коли-небудь, що доля закине вас на Дніпро?

– Був час, коли я й назви такої не чув.

Так перемовляли, спостерігаючи за будівництвом фортеці над Кодацьким порогом, два офіцери-французи – найманці польського короля. Проте один із них, інженер, не дуже уважно провадив розмову, його думка була зосереджена на чомусь іншому. Помітивши неувважність співрозмовника, інженерів приятель спробував пожартувати:

– Вигадуєте пристрій, який зробив би вашу фортецю неприступною для козаків? Поспішайте: польський король оголосив винагороду тому, хто здолає запорожців. Якщо ж пощастить вам, Боплане, то станете найбагатшою людиною у світі, бо ж і за будівництво цієї фортеці вам добре платять.

Фрагмент карти
України з книги
Боплана
«Опис України».

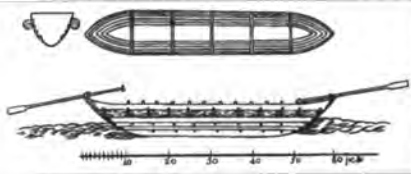
Одначе й на такий жарт інженер не відповів. Балакучому ж офіцерові кортіло потеревенити, а тому він вирішив зачепити інженера за живе:

– А їх, запорожців, не так уже й легко буде перемогти. Бо не лише відчайдушність і сміливість притаманні цим людям, а й глибокі знання сучасної військової техніки. Скажімо, чи чули ви, що козаки мають підводний флот?

Запитання влучило в ціль. Про техніку інженер Боплан міг говорити годинами. Тож охоче розповів своєму приятелеві все, що встиг дізнатися про зброю січовиків. А оскільки запитання стосувалося флоту, то й почав інженер саме з нього.

Він розповів передусім про те, що море для козака – головне випробування: справжнім козаком вважався той січовик, який побував на морі; джуру, який брав участь у морському поході, одразу ж записували до козацького війська.

– Невеличкі, легкі козацькі човни-чайки, – вів далі Боплан, – чудово пристосовані для боїв проти турків. Що ж до підводного флоту, то я ка-

Креслення чайки з книги Г. де Боплана.

зав би про вміння триматися під водою.

Тут козаки, справді, вдаються до здавна узвичаєних поміж ними хитрощів: тримаючи в роті довгу порожнисту очеретину, вони тривалий час можуть перебувати під водою непоміченими.

Захопившись, інженер почав розповідати про іншу зброю козаків:

– Великої сили козацтву надає артилерія. Кажуть, що на Січі постійно є п'ятдесят гармат, що їх запорожці переховують у плавнях.

– А хто ж виготовляє ті гармати? – поцікавився співрозмовник Боплана. – Адже серед козаків немає інженерів.

Козацькі шаблі 17 ст.

– У тому-то й річ, що козаки – майстри на всячину. Вони власну зброю виробляють самі, дбаючи не тільки про технічну досконалість, а й про її зовнішній вигляд. Їхні рушниці, пістолі, шаблі – неперевершені витвори мистецтва.

– Подейкують, що козаки воюють не лише рушницями та списами, а й лопатами?

– Так, – продовжував Боплан, – про запорожців кажуть, що немає у світі війська, яке вміло б краще будувати шанці, ніж вони. Та чи не найбільший винахід козаків – польовий табір, який вони використовують для оборони серед степу. Влаштується такий табір дуже швидко – ставляться колом вози, з'єднуються ланцюгами, а навколо них викопують рів. Такий козацький табір може тижнями тримати облогу.

– Ви не марнуєте часу, інженере. Король був би вам вельми вдячний за таку вичерпну інформацію. Здається, поляки збираються воювати з козаками, власне, тому й розпочали будівництво Кодацької фортеці.

– Що ж, коли розпочнеться війна, то козацьке військо не поступиться польському.

Інженер Боплан пробув в Україні сімнадцять років. Повернувшись додому, до Франції, він написав книгу «Опис України», в якій докладно розповів своїм землякам про побачене в козацькій землі. Для багатьох європейців ця книга стала провідником до незнаного краю, викликала захоплення мужніми запорожцями, їхнім завзяттям у боротьбі за волю.

?

Розкажіть про військову вправність козаків за планом: а) море для козака – головне випробування; б) козацька артилерія; в) польовий козацький табір-фортеця. Яка книга є важливим джерелом знань про військову майстерність козаків? Чому вона мала надзвичайну популярність у Європі?

Лицар волі

Чорною марою вимальовувалася на тлі нічного неба Кодацька фортеця. Темні бійниці, немов заплющені очі казкового велетня, лише зрідка освітлювалися тьмяними відблисками зі сторожових веж. То польські вояки стоять на варті. Пильнують, щоби ніхто з поневолених українців не проскочив на Січ. Та й запорожці – небажані гості в загарбаних польською шляхтою землях: нагадують своїм нещасним братам, що на світі існує воля.

А тим часом степом і річкою наближаються до Кодака загони січовиків. Здійснив свій намір Сулима – піти походом проти Польщі, аби зруйнувати ненависне укріплення. Гуркоче Кодацький поріг, а Сулими в тому гуркоті вчувається вирування козацької ради.

– Веди нас, Іване!.. – тисячоголосо реве сивий Дніпро.

– Віддячимо польській шляхті за кривди й утиски, – хлюпочуть хвилі.

І вже бачить Сулима широкий січовий майдан, який за кожним ударом церковного дзвона стає дедалі велелюднішим: козаки збираються на раду.

Із металевим гуком розбиваються об поріг потужні Дніпрові хвилі, а Сулима чує закличне гримотіння литавр, що сповіщає про початок ради.

І не прибережний очерет гойдається на вітрі – то тріпочуть козацькі корогви...

Рада розпочалася. Коло запорожців вислухало промову Івана Сулими про кривди, що чинить їм та всій Україні польське панство, про нестерпну образу, яка лиховісним привидом здіймається над Кодацьким порогом.

Рішення ради було одностайним. З усіх боків лунали схвальні вигуки, які благословляли Сулиму на отаманування. Але перш ніж поклали перед ним книгу Святого Письма, на якій він мусив заприсягнути товариству на вірність, двічі відмовлявся Іван за старовинним козацьким звичаєм. Коли ж полетіли вгору шапки й почувлося погрозливе: «То що, нехтуєш нашою довірою?!», він погодився.

Тепер веде Сулима запорожців на Кодак.

Привид фортеці спав, заколисаний одноманітним плескотом Дніпра. На сторожових вежах подекуди спалахували смолоскипи, проте їхнє мерехтливе світло не розвіювало нічної п'їтьми.

Козаки, заздалегідь спланувавши облогу, швидко оточили вороже укріплення...

На ранок Кодак чорнів згарищем.

– Добре погуляли, батьку! – вітало сивого гетьмана січове товариство.

Поміркуйте!

Чому будівництво фортеці Кодак викликало невдоволення козаків?

Козацький морський прапор-корогва. 18 ст.

Запорожці ще не забули вдалих походів Івана Сулими на турецькі міста, а тут – нова перемога. Не помилилися, обираючи його собі за ватажка. Бо ж вірно служить йому примхлива доля. Полонив він її своїм військовим хистом, кмітливістю й винахідливістю, будучи невільником на турецькій галері. Того разу під час бою зчинилася на галері метушня. Сулима, скориставшись нагодою, розбив свої кайдани. Дочекавшись ночі, він звільнився, відібрав ключі в галерного ключника і звільнив од кайданів своїх товаришів. Коли варта оговталася, було запізно: всі невільники скинули кайдани й ладні були битися за волю. Сулима скерував галеру до італійських берегів, звідки, віддавши полонених турків, вирушив до Січі. На згадку про ту щасливу пригоду в Івана залишився медальйон папи римського, яким той нагородив запорізького лицаря волі.

Чутки про зруйнування Кодака швидко розлетілися по Україні. «Справді, все, що людиною збудовано, людина й зруйнує», – гомоніли українці, гуртуючись навколо таких лицарів, як Іван Сулима, котрі задля волі здолають і нездоланні мури.

Про кого йдеться в оповіданні? Що ви дізналися про долю цієї історичної особи?

ДОПИТЛИВИМ

А чи знаєте ви, що козаки під час повстань виявляли себе не тільки сміливими й мужніми вояками, а й талановитими людьми? Так, приміром, козацький ватажок Дмитро Гуня, який брав участь у повстаннях 1637–1638 рр., мав винятковий хист будівничого. Споруджені ним козацькі фортеці-табори неодноразово рятували запорожців від загибелі. Про один такий табір, збудований під час повстання проти Польщі у 1638 р., самі поляки говорили як про фантастичний витвір, що подивував би багатьох інженерів. Сучасник так писав про цю споруду козацького військового архітектора: «Не один інженер дивувався праці й винахідливості простого селянина, дивлячись на розташування їхніх валів, шанців, батарей, заслонів. Якби коронне військо пододало їхні перекопи та ями, зломило грудьми дубові палі й частоколи, перейшло вали й привалки, то ще більшої сили й відваги треба було б на те, щоби здобути їх, подолавши всі перешкоди всередині табору».

Перевірте себе!

1. Чим закінчилися збройні виступи козаків проти Польщі 30-х рр. 17 ст.?
2. Підготуйте коротку розповідь на тему: «Козацька рада на Січі».
3. Що ви дізналися з оповідань про Кодацьку фортецю?
4. Хто такий Гійом Левассер де Боплан? Як його доля пов'язана з історією України?
5. Поясніть назву оповідання «Лицар волі».

РОЗДІЛ

4

КРАЇНЬСЬКА
ДЕРЖАВА -
ГЕТЬМАНЩИНА

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА

Повстання 30-х рр. 17 ст. розхитували могутність Польщі, послаблювали її владу на українських землях. Незважаючи на розмах і значну підтримку населення, та жертвна боротьба не досягла мети: українці й надалі лишалися на власній землі поневоленими та безправними.

Польські ж можновладці вдавалися до нових обмежень, заборон, різноманітних каральних заходів, спрямованих проти козаків і мирного населення. Відтак руйнувалося господарство, під загрозою знищення опинилися православна віра, українська мова, мистецтво, самобутні традиції та звичаї. Тому, коли 1648 р. знову розгорілося нове повстання

*Бій козацького війська
на чолі з Максимом
Кривоносом
проти польської армії.
Картина
М. Самокиша, 1934 р.*

Так виглядали
гетьман, полковник,
сотник
в українській козацькій
державі Гетьманщині.

Ікона Покрови
Пресвятої Богородиці
з портретом гетьмана
Богдана Хмельницького.
Кінець 17 ст.

Герб гетьмана Богдана
Хмельницького
на першій сторінці
списку козаків 1649 р.

проти панування Польщі, його підтримали не лише селяни й міська біднота, а й духовництво, заможне міщанство, дрібна українська шляхта. Завдяки цьому повстання швидко перетворилося на всенародну війну, яка тривала десять років.

Очолив Національно-визвольну війну **Богдан Хмельницький**. Перша битва між козацьким і польським військами сталася в урочищі Жовті Води біля однойменної річки. У вирішальному бою 1648 р. польська армія зазнала нищівної поразки. Подальші переможні Корсунська й Пилявецька битви закріпили успіх українського війська: на початок листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено з-під польської влади.

На визволених землях упроваджувалися козацькі порядки, що означало утвердження Української козацької держави. Називалася та держава Військом Запорізьким. Вища влада в ній належала гетьманові, проте найважливіші ухвали виносилися на загальній військовій раді. Керувати державними справами гетьманові допомагала генеральна старшина. До її складу входили генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів.

Територія Війська Запорізького поділялася на полки й сотні, управління в яких здійснювали полковники й сотники. Центрами полків і сотень були

найважливіші міста або містечка. Столицею козацької держави за часів Хмельницького було місто Чигирин.

Мудра політика, військовий талант і великий авторитет Богдана Хмельницького сприяли визнанню Української держави багатьма іншими державами.

Іван Богун.
Художник
Ян Мадесвський.

Полковник **Іван Богун** зажив слави видатного полководця, був майстром суходільних боїв і захисту міст, які вмів перетворювати на неприступні фортеці. Брав участь у всіх вирішальних битвах Національно-визвольної війни, завжди виявляючи хоробрість і полководницьку винахідливість. Богун ніколи не виявляв жорстокості до переможених, навіть вороги називали його «лицарською людиною». Виняткову роль відіграв Іван Богун під час Берестецької битви – однієї з найбільших битв Національно-визвольної війни. Вона відбувалася з 18 до 30 червня 1651 р. Козацька армія діяла спільно із союзниками – татарськими військами. У перші дні події розгорталися на користь козаків. Та під час вирішального бою 20 червня, коли перемога була майже на боці Хмельницького, татарські війська несподівано відступили. Не знаючи про змову хана з польським королем, Хмельницький особисто вирушив наздоганяти татарське військо та був ув'язнений. Козаки, залишившись без гетьмана, протягом десяти днів тримали оборону. Становище ускладнювали сильні зливи, відсутність харчів і питної води. Від цілковитої поразки козацьку армію врятували рішучі дії полковника Івана Богуна. Хоч і з великими втратами, але він вивів козацькі полки з оточення.

Поміркуйте!

Чому пам'ять про Берестецьку битву закарбувалась у виразі «Поле Берестецьке – домовина козацька»?

Перша шабля Хмельницького

Світ побілів од дощу. Не було неба. Не було землі. Тільки злива білим муrom скрізь, куди сягає око.

Рясний дощ притлумив відчуття небезпеки, і вершник спинився. Добре хоч на мить забути про війну, побути, як у дитинстві, наодинці з дощем, підставляючи теплим струминкам і обличчя, і душу.

Вершник стягнув важку мокру шапку, заплющив очі. Думкою полинув у широкі запорізькі степи.

Чомусь згадав, як п'яно пахне богун-зілля. І затужив за ним серед отих боліт, річок, потічків, струмочків та білої зливи, що аж курилася вогким димом. Так раптом захотілося, щоб у лісистому волинському краї опинився його степовий побратим. Не сподіваючись на диво, все ж таки зупинився, озирнувся навкруги, силкуючись роздивитися бодай травину. Але шукаючи очима зілля, крізь завісу дощу за кілька кроків від себе він

Сцена
Берестецької битви,
змальована з
зображення
на надгробку польського
короля 1672 р.

На малюнку видно
козаків, вишикуваних
у три лави:
перші – стріляють,
другі – готуються до
пострілу,
треті – ладнують
рушниці.

побачив дві постаті, почув холодний брязкіт зброї. «Вкотре врятувала мені життя богун-трава, – причаївшись у мокрих хащах, подумав вершник, – так, як і того разу, під Вінницею».

Дощ не вщухав, і споглади не полишали. Кілька років тому йому випало захищати Вінницю. Тоді саме доходила краю зима. Пастка для поляків була готова: за його наказом козаки на місці переправи прорубали в річці ополонки, а щоб не помітили вороги козацьких хитрощів, притрусили їх сіном і соломомою, – здаля впадав у вічі «в'їжджений» шлях. Для переконливості сам увесь час крутився на тім шляху – і мало не втрапив в ополонку, але чомусь раптом стишив ходу коня, бо здалося, що війнуло запахом богун-зілля. І зупинив його перед самою ополонкою той духмяний запах степу... Вершник струсив із плечей чіпку втому та зник за дощовою запоною.

Незбаром полковник Богун був у козацькому таборі.

Козаки хвилювалися. Дощ лопотів по чубатих головах, кремезних плечах, дужих руках, вибілював сорочки й засмагу, та не міг змити тривогу з козацьких душ.

– Військо без гетьмана, як бджоли без матки! Ходімо за батьком Хмельницьким, без нього все одно – погибель! – чулося крізь дощ.

– Як же ми здобудемо нашого гетьмана, коли тримає його в полоні зрадливий хан!

– Щось і Богун мовчить. Певно, іржа побила його шаблю, а голими руками не повоюєш.

Козацький хрест із поля
під Берестечком.

– Ех, поле Берестецьке, домовино козацька! Старшині до нас байдуже, виряджають посольства до короля польського, радяться з ним про мир і власні привілеї. Хіба за таке ми три роки кров лили-проливали?!

– Видно, взяла смерть в облогу табір козацький. Як не допоможуть полякам їхні гармати, так прислужаться голод і зрада. Скільки-то ми ще протримаємося без хліба?!

Пекли серце ті гіркі слова. А ще колола очі страшна правда: як не поталанить вивести українську армію з оточення, то загине навіки козацька слава. І зволікати не можна й дня! У тому Іван Богун пересвідчився, об'їжджаючи напередодні місцевість. Адже бачив на власні очі, як лагодять поляки через річку Пляшівку гаті, щоб затопити козацький табір. І небо допомагає ворогові, виливаючи такими дощами, як сьогодні, силу-силенну води! Відтак із твердим наміром домогтися свого вирушив Богун до гетьманського намету на раду.

Наказний гетьман – особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана.

У ніч проти 30 червня 1651 р. старшинська рада обрала полковника Івана Богуна наказним гетьманом та ухвалила – вивратися з оточення.

Вранішній туман надійно приховував зміни в розташуванні української армії. Під захистом кількатисячного загону кінноти, яким керував особисто Іван Богун, трьома переправами, намощеними з возів, кожухів, обрубаних кущів і хмизу, відходили основні козацькі сили. «Якби ж то хоча б кілька годин протримати поляків в омані! Якщо ж не повірять польський король козацьким хитрощам, збагне, чому наші послі погодилися раптом на ганебний мир, – бути битві!» – наказний гетьман міцно стискав зброю.

...Коли туман розвіявся, поляки побачили спорожнілий козацький табір.

– Не інакше як Богунова справа, – перемовлялися польські вояки після переможного бою проти тих козаків, які не встигли вийти з оточення. – Лисячу вдачу має той полковник. Знову вислизнув... Хто ж тепер упіймає лиса за хвоста?

Врятовані козацькі полки поверталися додому. Лив дощ і кожен знав: загояться рани, будуть нові перемоги. Бо попереду, як завжди, перша шабля Хмельницького – відважний полковник Іван Богун.

Що ви дізналися про битву під Берестечком? Які обставини ускладнювали становище в ній козацької армії? Яку історичну постать називали першою шаблею Хмельницького? Які риси вдачі цієї людини підкреслює така назва? Знайдіть у тексті оповідання приклади військової винахідливості полковника Богуна.

ЖИВА ІСТОРІЯ

Багато літ тому відгули під Берестечком гармати. Та землі й болота на місці битви зберігають сліди давніх подій, кістки загиблих, їхню зброю та особисті речі. Велику кількість таких пам'яток зібрано в музеї-заповіднику «Козацькі могили», розташованому біля села Пляшевої на Рівненщині.

*Предмети
козацького побуту.
Експонати
музею-заповідника,
створеного на місці
Берестецької битви.*

Порахуйте, скільки
літ минуло від
Берестецької битви.

Археологічні дослідження на місці Берестецької битви розпочалися влітку 1970 р. Серед знахідок – чимало унікальних. Наприклад, ніде, крім місця Берестецької битви, не зберігся до наших днів козацький порох. Консервувальні властивості торфу зберегли для нас козацькі речі з дерева і шкіри. Цікавою є, зокрема, колекція дерев'яних ложок. Держаки деяких прикрашені різьбленням. Усупереч поширеній думці, нібито козак тримав ложку за халявою чобота, внаслідок розкопок з'ясовано: він носив її на поясі у шкіряному футлярі.

На місці Берестецької битви було знайдено й першу в Україні пару козацьких чобіт 17 ст. За наступних років їх розкопано понад 200. Багато чобіт навіть зберегли запах дьогтю, яким їх змащували козаки.

*Вшанування героїв
Берестецької битви
в Георгіївській церкві
при музеї-заповідникові
«Козацькі могили».*

Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса.
Середина 17 ст.

Гетьман **Богдан Хмельницький** очолив відроджену Українську державу, маючи за плечима великий досвід козацького старшини, дипломата й полководця. Він народився 27 грудня 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича. Здобув добру освіту: володів українською, польською, латинською, турецькою й татарською мовами. Вже 1620 р. бився проти турків. Брав участь у козацьких повстаннях 30-х рр. Від середини 40-х рр. активно готував повстання проти Польщі. Богдана Хмельницького визнавали керівником козацької держави багато іноземних володарів, про що свідчать їхні листи. «Ваша світлість», «світлий і вельможний», «найсвітліший» – зверталися родовиті чужинці до Хмельницького.

Поміркуйте!

Чим можна пояснити сумніви Богдана Хмельницького під час подій у Переяславі в січні 1654 р.?

Неспокій на вершині слави

Під високе склепіння переяславської церкви лине злагоджений спів хористів. Він кличе присутніх поринути в блакитний спокій. Але душа Богдана Хмельницького, мов заворожена, прикипіла до полохливого блимання свічок. Гарячі спалахи обпікають її та беруть, уражену, в полон химерного плетива тривоги. Мить – і вже несуть душу гетьмана крилаті коні-сумніви над засніженою землею України.

Крізь сріблясту паморозь раптом вириває Київ. Кілька років тому він зустрічав Богдана таким величним передзвоном, якого давно не чули київські гори. Здавалось, співали не церкви – співало небо й прадавні схили, й закутий кригою Дніпро. Кияни радо вітали переможця. Гаряче було від їхніх палких вигуків – тануло зимове тло, зігрите полум'ям козацьких корогов, а також шаленим виром згадок про Жовті Води, Корсунь і Пиллявці та п'янким відчуттям здобутої в тих битвах волі. Того року, надихнувшись перемогами, казав він польським послам: «Виб'ю з лядської неволі весь народ руський... За кордон війною не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю всього на Україні – досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. А схоче хто з нами хліб їсти, хай буде слухняний Війську Запорізькому».

Лядський – польський. Звіддавна українці називали поляків ляхами.

Тримайся, душе! Лякливі коні несуть тебе ще далі:
до травневого початку бурі, туди, – на славу Січ,
звідки рушили козацькі загони в наступ за волю.
Там, під могутнім дубом, який через чари рідної
землі став тобі за брата, ти присягала бути вірною
неньці Україні, як його коріння – матері-землі.

*В'їзд
Богдана Хмельницького
до Києва
у грудні 1648 р.
Художник М. Івасюк,
1912 р.*

Чи ж сюди, до Переяслава, пролягав довгий шлях Національно-визвольної війни?..

Гетьман Хмельницький зосередив увагу на службі. Незабаром має відбутися урочиста церемонія: гетьман і старшина присягатимуть на вірність московському цареві, московські ж послы від імені царя складатимуть обітницю про непорушність козацьких прав.

Але не так сталося, як гадалося. Перш ніж давати слово, козаки зажадали почути обітницю послів від імені царя.

У церкві запала тиша. Московські послы не квапилися з обітницею.

– Царське слово не годиться брати під сумнів, – докоряв козакам голова посольства боярин Бутурлін.

Вогнисті метелики нестримно тріпочуть крильцями, враз більшають, перетворюючись на стрімких коней, котрі ось-ось підхоплять зневірену душу. Як важко чинити опір їхнім міцним крилам! Гетьман вийшов із церкви. Порадившись зі старшиною, Хмельницький повернувся, повторив вимогу козацтва, адже звикли козаки під час переговорів з поляками

*Іллінська церква,
(1656) в Суботіві
на Черкащині,
збудована коштом
Богдана Хмельницького.
Саме в ній гетьмана
було поховано.*

чути присягу від імені короля. Проте у відповідь прозвучали гострі слова, що назавжди закарбувалися в серці гетьмана:

– Самодержець не присягає своїм підданим.

І все-таки козацька старшина на чолі з Богданом Хмельницьким присягнула московському цареві. Бо український народ, втомлений кількарічною виснажливою війною проти Польщі, конче потребував миру. Прагнули його занедбані ниви й спустошені міста. Угода ж із Москвою про військову допомогу давала можливість швидше довести війну до переможного кінця. Щоправда, сумніви не полишали гетьмана: чи не втратить козацтво через події в Переяславі свою державу?

– Порадь мені, брате, як знайти спокій, – зверталася гетьманова душа до велетня-дуба, певно, відчуваючи, що одурить цар козаків, швидко позбавить їх привілеїв та й самої волі. Одначе дуб лише шурхотів листям.

Мовчить він і тепер – свідок великих перемог і болючих поразок. Проте переказують, що часом у його верховітті б'ються в тривозі крила – то непокоїться Богданова душа, котра, за легендою, знайшла тут собі притулок. Тоді крізь шум листя чується зворушлива сповідь. Бринять срібноспівом слова про славу великого полководця й творця Української козацької держави, стоголосо відлунюють та враз затихають на високій ноті, так, неначе обривається струна. І тільки вітер, гойдаючись на гіллі, ледь чутно перегукується з крилатим велетнем.

Виснажлива й довготривала війна проти Польщі змушувала Богдана Хмельницького шукати союзників. Військову допомогу козацькій армії надавали залежні від Туреччини татарські війська, проте в кількох битвах у вирішальний момент вони зрадили козаків. Тому гетьман звернувся за допомогою до московського царя. Той довго зволікав із відповіддю, вичікуючи, яка з держав, Польща чи козацька Україна, швидше знесилиться. І врешті згодився. До України було відряджене велике посольство на чолі з Василем Бутурліним. Зустріч із царськими послами відбулася в Переяславі в січні 1654 р. Для продовження переговорів невдовзі до Москви вирушили українські послы. У царській столиці в березні того самого року було підписано українсько-московський договір. Цей документ передбачав установаження рівноправних і взаємовигідних відносин між обома державами, незалежність України майже не зазнавала обмежень. Проте цар не збирався виконувати договірні умови й дуже швидко порушив їх. Нова угода 1659 р. поклала край незалежності України.

?

За текстом оповідання й малюнком розкажіть про в'їзд гетьмана у грудні 1648 р. до Києва після перших переможних битв. Знайдіть у тексті слова Хмельницького про мету Національно-визвольної війни. Розкажіть про перебіг подій у Переяславі в січні 1654 р.

ЖИВА ІСТОРІЯ

Національно-визвольна війна охопила майже всю територію України. Місця, де побував Богдан Хмельницький, овіяні легендами й переказами. У багатьох із них оповідається про предковічного велетня-дуба – свідка буремних подій. Найлегендар-

Козацький дуб.

нішим з-поміж дубів – побратимів українського гетьмана – був, поза сумнівом, хортицький дуб. За переказами, саме під цим дубом спочивав Богдан Хмельницький із військом дорогою до переможних Жовтих Вод. Можливо, це й пояснює велику любов до дерева мешканців Запоріжжя та гостей міста. На жаль, захоплення красою та величчю дуба не врятувало його. Запорізький дуб тяжко захворів у 30-х рр. 20 ст., коли після спорудження греблі Дніпрогесу змінився рівень підземних вод і його коріння було підтоплено. Та ще багато літ дуб через осінь рясно вкривався жолудями. І тільки нещодавно сімсотлітній велетень загинув.

ДОПИТЛИВИМ

А чи знаєте ви, що славнозвісний монумент на честь Богдана Хмельницького, що височіє на Софійському майдані в Києві, постав 1888 р.? Створив його видатний скульптор Михайло Микешин. Доля монумента була непростою, як і життєвий шлях українського гетьмана: адже від творчого задуму до його втілення минуло тридцять років.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві.

Перевірте себе!

1. Коли розпочалася Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування? Хто її очолив?
2. На основі текстів підручника складіть план розповіді «Богдан Хмельницький – великий син українського народу». Підготуйте усне повідомлення за планом.
3. Чого досягли повстанці за перший рік війни?
4. Як називалась Українська козацька держава? Хто нею керував?
5. Про які події ви довідалися з оповідання «Неспокій на вершині слави»?

РУІНА

*Богдан Хмельницький з полками.
Народна картина 17 ст.
У центрі – постать Б. Хмельницького.
Полки позначено булавами.*

Укладена Богданом Хмельницьким угода з московським царем свідчила, що на українських землях утворилася держава, на яку мусили зважати сусіди. Проте зміцнення Війська Запорізького непокоїло сусідніх володарів. Польща, Московія, Туреччина почали вдаватися до ворожих дій за спиною українського уряду.

Наступ на незалежність Української держави значно посилювався після смерті гетьмана Хмельницького. Підкупам, заколотам, змовами чужинці прагнули внести розбрат поміж козацькою старшиною й загострити боротьбу за гетьманську булаву. Це врешті-решт призвело до жорстокої братовбивчої війни, яка розколола козацьку Україну на Лівобережну й Правобережну Гетьманщину, кожен зі своїм гетьманом.

Той поділ остаточно закріпила угода в селі Андрусові, підписана 1667 р. між Польщею та Московією. За Андрусівським договором Лівобережна Україна відходила до Московії, а Правобережна – до Польщі. Запоріжжя мало перебувати під опікою обох держав. Поділивши між собою Україну, Польща та Московія не збиралися захищати інтереси українського народу.

Особливо складною була ситуація на Правобережжі, мешканці якого, крім усього, зазнавали грабіжницьких нападів турків і татар. Руйнівні воєнні дії знищили сотні сіл, містечок, міст і призвели до повного запустіння великих територій. Той складний період історії України дістав назву Руїна.

*Бій Івана Богуна з польським
воєначальником.
Картина М. Самокиша.*

Після смерті Богдана Хмельницького 1657 р. гетьманом було обрано **Івана Виговського**. Коротке гетьманування його було складним і тривожним. Невдовзі після обрання гетьманом Виговський приймав послів від московського царя, які вимагали покори та обмеження гетьманської влади. Зрозумівши згубність військового союзу козацької України з Московією, гетьман уклав угоду з Польщею. У відповідь цар рушив на Україну війною. Вирішальна битва сталася 28–29 червня 1659 р. під Конотопом. Царська армія зазнала нищівної поразки. Однак не всі козацькі полковники підтримували Виговського. Розгорілася боротьба за владу. Врешті, Іван Виговський зрікся гетьманської булави, але це не поклато край чварам і розбрату.

Іван Виговський.

Полиновий присмак перемоги

Десь на заході дотлівало сонце. Червленою барвою світилося небо над Конотопом. Згасав день, та не вщухала битва. Смертоносним градом сипали гармати, тонко голосили кулі, лиховісно дзвеніла криця. Від зорі до зорі тривали криваві жнива. Гетьман Виговський на мить спинився, витер спітніле чоло. Раптом зовсім поряд важко гупнуло ядро. Нажаханий кінь несамовито смикнув вуздечку, проте замість стрибка хитнувся й упав, залитий кров'ю. «І цього разу я ще не твій, смерте», – тільки й устиг подумати гетьман, швидко схопившись на ноги.

– Не вбережеш, гетьмане, голови – з ким святкуватимемо перемогу? – гукали до Виговського козаки.

«А й справді, з ким?» – майнула думка в козацького ватажка, і він полетів услід за козацькими лавами.

Під стінами Конотопа ще кипів бій, та несподіванок уже статися не могло: тієї вечірньої пори українська кіннота наздоганяла рештки московської армії, прагнучи доконати непроханих гостей. Виговський радів, що пощастило здійснити задуми.

Битва під Конотопом розпочалася зранку 29 червня 1659 р. Очолований гетьманом загін козаків підійшов до Соснівської переправи. Саме тут розпочався бій, яким козаки задумали ввести в оману московитів. Командувачі московської армії вирішили, що там, біля переправи, зібралися всі козацькі сили. Величезне військо московитів вийшло з Конотопа

Поміркуйте!

Що спонукало гетьмана Івана Виговського розпочати війну проти Московії?

Розділ 4

*Конотопська битва.
Картина
сучасного художника.*

й почало наступати. Коли ж основна частина московської кінноти перетнула річку, несподівано почалася «повинь». То за гетьмановим наказом козаки загнали річку та зруйнували мости. Багністі береги відрізали московітам шлях для відступу. Саме тоді з усіх боків ударило українське військо: із засідок вихоплювалися загони козаків, на швидких конях летіла кіннота. Охоплена кільцем московська армія на очах танула в козацькому вогні.

– Гарний бенкет влаштували московітам! Немарно минулася наука гетьмана Богдана для пана Івана, – перегукувалися козаки.

Згадка про Хмельницького боляче вколола гетьманове серце. Адже не сподівався Богдан, ідучи на спілку з Москвою, що так швидко друзі стануть ворогами. Щоправда, про справжню вартість царського слова він таки дізнався. Не минуло й двох років після урочистої присяги в Переяславі, як цар за спиною гетьмана уклав союз із Польщею! Лютував тоді Хмельницький, погрожував розірвати угоду й помститися цареві, та смерть увірвала Богданові наміри. Тож тепер він, Виговський, перейнявши гетьманську булаву, мусив довершити справу свого великого попередника.

Новим свідченням царської «забудькуватості» були вимоги, що їх привіз до Чигирина одразу після Богданової смерті московський посол. Гірше отрути пекли царські слова: «Щоби кількість козаків становила тільки 12 тисяч; щоб усі податки надходили цареві; щоб над кожним полком стояв полковник-московітин і старшина була московська; щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими; щоб київський митрополит залежав від московського патріарха...».

Так ось яка вона, царська ласка! І звернувся тоді Виговський до європейських володарів. У палкому маніфесті перед усім світом звинувачував український гетьман московського царя не тільки в порушенні обіцянок, а й у тому, що «задумав зовсім знищити Білу Русь, Україну з усім Військом Запорізьким, почав сіяти усобицю, підтримувати бунти проти гетьмана й наступати на Україну оружною рукою».

– А що, панове товариство, – звертався Виговський до козаків, – господарюватимемо тепер самі у своїй хаті?

Ніч жалобною завісою затулила закривавлене Крунич-поле неподалік Конотопа. Багатьом лицарям стало воно домовиною. Гетьману ж Виговському назавжди запала в душу його полинова гіркота. Бо не стало для козаків це поле звитяги полем єдності. Незабаром спалахнула жорстока братовбивча війна, яка, зрештою, призвела до поділу України.

Герб
Івана Виговського.

?

Про яку історичну подію ви дізналися з оповідання? Коли вона сталася? Розкажіть про перебіг Конотопської битви. Які вимоги привіз посол московського царя одразу по смерті Хмельницького до Чигирина? Про що це свідчило?

люди і долі

Гетьман Іван Виговський мав великий досвід державного діяча. В уряді Хмельницького він був генеральним писарем і найближчим сподвижником гетьмана. Щоправда, початок Національно-визвольної війни Виговський зустрів на польському боці. Як офіцер він бився із загонами повстанців під час Жовтоводської битви. Козаки завдали тоді війську короля нищівної поразки. І хоча Виговського оминули козацькі шаблі, проте спіткало інше лихо: він потрапив до татарського полону. Тричі тікав, тричі його ловили ординці, та, напевно, стратили б, якби не Богдан Хмельницький, який викупив його з неволі. Відтоді Іван перебував при гетьманові, присягнувши бути вірним йому до смерті. Гетьман високо цінував його відданість. Та стократ більше важили для Хмельницького знання й досвід Виговського. Здобувши освіту в Києво-Могилянській академії, Виговський бездоганно володів кількома мовами, зокрема й латиною, мав хист дипломата. Отож не дивно, що молодий шляхтич незабаром очолив Генеральну військову канцелярію та керував нею аж до смерті Хмельницького. Був утаємничений у найсекретніші

Генеральний писар – один з найвищих урядовців в Українській козацькій державі, який відав державною документацією та листуванням, а також розвідкою, керував дипломатичними зносинами з іншими державами.

справи, складав і підписував гетьманські універсали, відповідав на листи іноземним володарям, керував козацькою розвідкою. Як писав один із сучасників, жоден полковник не знав, що думав гетьман, це знав тільки Виговський. Природно, що саме Виговському випало бути наступником Хмельницького на гетьманстві.

Гетьман
Петро Дорошенко.

Гетьман Правобережної Гетьманщини **Петро Дорошенко** над усе прагнув вибороти Україні волю та об'єднати її під однією гетьманською булавою. Розуміючи, що ні Московія, ні Польща не допустять, щоб Українська держава зміцніла й утвердилася, він вирішив скористатися військовою допомогою Туреччини. Та втручання у внутрішні справи України султана перетворилося на нове лихо: турецькі й татарські війська сприйняли його як дозвіл безкарно плюндрувати українські землі. Зіткнувшись із зухвалими нападами ординців, мешканці Правобережжя відмовилися визнавати владу Дорошенка. Гетьман змушений був віддати булаву.

Поміркуйте!

Чому гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка називали сонцем Руїни?

Сонце Руїни

«Геть самотній», – картав себе Петро Дорошенко, повертаючись після жалобної відправи в церкві до гетьманської садиби. Він уже звик до втрат: протягом кількох останніх років ледь не щодня хтось полишав його. Та смерть митрополита Йосипа Тукальського – найщирішого Дорошенкового приятеля й порадника, боляче вразила і знесилила гетьмана.

Як боротися, коли не лишилося жодного з учорашніх прихильників, а саме гетьманське ім'я сприймається українцями майже як прокляття? І не виправдаєш себе, затаврувавши відступників звичайним «зрада!» Адже не може бути зрадником увесь народ...

«Що ж, один маю шлях, – думав гетьман Правобережжя, згадуючи розмови з митрополитом, – схилити голову перед матір'ю-Україною та щиро покаятися...»

Наступного дня Чигирин дізнався про наміри Петра Дорошенка зректися булави. А незабаром до гетьманської столиці прибув загін із п'ятисот запорожців на чолі з Іваном Сірком. Кошовий отаман мав прийняти від Дорошенка булаву та інші клейноди. 10 жовтня 1675 р. чигиринські козаки, міщани, старшина й духівництво зібралися на великому майдані,

– Бачить Бог, що не бажав Дорошенко лиха Україні, – гомоніли люди.
– У недобру годину дістав булаву...
– А що звернувся по допомогу до турецького султана, то лише тому, що сподіватися на підтримку більше не було звідки.

– Що й казати: від добра добра не шукають. Чигиринці розуміли гетьмана, бє пам'ятали затяту впертість, з якою він домагався об'єднання України під однією булавою. Не забули й того, як прагнув Дорошенко видерти з чіпких рук сусідів українські землі. Знали, що в жодного з гетьманів не було стільки ворогів, як у нього. Його намір об'єднати Україну лякав сусідні держави. Отож і доводилося воювати проти всіх. Та ці війни й змагання з відступниками спустошували й знекровлювали українські землі. А укладена Дорошенком спілка з Туреччиною, яку султан тлумачив як право безкарно пюндрувати Правобережжя, перетворила життя українців на пекло. І залишився Петро Дорошенко сам-один зі своєю великою любов'ю до Батьківщини.

*Облога турками
Чигирини 1677 р.
Малюнок із літопису
Самійла Величка.*

Над майданом голосили дзвони і тривожно гули литаври. Гетьман Дорошенко, а з ним і всі чигиринці схилили голови перед Святим Письмом і визнали себе винними перед запорожцями в тому, що уклали спілку з Туреччиною та Кримським ханством. Потім Петро Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор.

– Закотилося наше сонечко, – журилися чигиринські козаки. – Не став його вогонь благодатним для України, бо що може зродитися на випаленій руїні?

Сонце стояло на вечірньому прузі. Згасав ще один день. Чигирин, заколисаний смутком, немов сирота, німотно плакав над своїм безталанням. Тихому надвечір'ю й зажуреному місту звиряв колишній гетьман свої думи, жаль і відчай: «Коли Божою волею був я примушений взяти це печальне керівництво і держав його близько десяти років, ні в чому іншому був мій замір, а тільки в тому, щоб помножити вольності Запорізького Війська та захвати безпеку і цілість Отчизни... Тому не тільки з християнами, а й з бусурманськими народами намагався поводитися прихильно та згідно, щоб Україну бачити в бажаному мирі».

Ніч насувалася невпинно й невідворотно. Ще мить – і сонце закотилося десь за обрій.

Про який період в історії України йдеться в оповіданні? Чому Петро Дорошенко втратив усіх своїх прихильників і змушений був зректися булави? Чому Дорошенко не зміг здійснити своїх задумів?

люди і долі

Один із найяскравіших діячів часів Руїни – кошовий отаман **Іван Сірко**. Був він запеклим ворогом турецько-татарських завойовників, провів проти них понад шістьдесят битв і жодного разу не зазнав поразки. Запорожці не менше 15 разів обирали його своїм керманичем, а народ складав про нього пісні й легенди. Українці подекували, що Сірко із зав'язаними очима дорогу в степу знаходив; ідучи в похід, стріляв з лука, а повертаючись – неодмінно підбирав свою-таки стрілу. А ще вірили, що жив легендарний кошовий двісті десять років. Тричі зазірала Сіркові смерть у вічі, – оповідали тоді, – й тричі його рятувала жива вода. А коли надійшла пора прощатися козакам із батьком Сірком, то землю на його могилу насипали шапками, щоразу низько вклонючись кошовому отаманові.

Картина І. Рєпіна «Запорожці тишуть листа турецькому султанові». Саме з ім'ям Сірка в народних переказах пов'язано написання того легендарного листа.

Перевірте себе!

1. Яка подія остаточно закріпила поділ козацької України на Лівобережну й Правобережну Гетьманщину? 2. Що таке Руїна? 3. Розкажіть про Івана Виговського. 4. Підготуйте вибіркового переказ оповідання «Сонце Руїни»: Петро Дорошенко – продовжувач справи гетьмана Богдана Хмельницького. 5. Чому Івана Сірка називають легендарним кошовим?

ДЛЯ КОРИСТІ МАТЕРІ-УКРАЇНИ...

Долю Лівобережної Гетьманщини другої половини 17 – початку 18 ст. визначав невідступний наступ московського царату на незалежність України. Московські воєводи-намісники, що призначалися в Україну, мало зважали на прагнення гетьманів зберігати давні козацькі права.

Від 1659 р. між кожним новообраним гетьманом і царем укладалися статті-угоди. І щоразу в них дедалі більше обмежувалися державні права України: зростала чисельність царських військ, що перебували в Гетьманщині та утримувалися коштом українців; гетьманам заборонялося підтримувати відносини з іншими державами, а водночас вони мусили, за наказом царя, споряджати козацькі полки на війни у складі московської армії, а також для виснажливих будівельних робіт на користь Московії.

Так крок за кроком Лівобережна Гетьманщина з вільної держави перетворювалася на залежну область держави «його царської величності».

Нову спробу здобути волю й відновити державну самостійність Україна здійснила за гетьманування Івана Мазепи (1687–1709). Щоби визволити Укра-

Грамота гетьмана
Івана Мазепи з його
підписом та печаткою.
Початок 18 ст.

Печатка гетьмана
Івана Мазепи.

Полтавська битва.
Гравюра
початку 18 ст.

Зображення герба
Мазепи на ілюстрації
І. Щирського
до книжки 1689 р.

Конституція – слово, що в перекладі з латинської мови означає **упорядкування, установлення** – основний закон про державний устрій та взаємовідносини громадян і держави.

їну, гетьман Мазепа вирішив скористатися з війни між Московією і Швецією та виступити на боці шведського короля Карла XII. Той обіцяв цілковиту свободу Україні.

Проте у вирішальній битві під Полтавою 1709 р. шведсько-українське військо зазнало поразки. Отож, намірам Мазепи здійснитись не судилося. Гетьман змушений був покинути рідну землю. На чужині того ж року він і помер.

У вигнання пішли й спільники Мазепи. 5 квітня 1710 р. вони обрали гетьманом Пилипа Орлика. Після обрання нового гетьмана було оприлюднено й угоду-договір між ним, старшиною та козацтвом. Той документ мав назву «Пакти й Конституція прав та вольностей Війська Запорізького». Це була одна з перших у світі конституцій. Конституція Пилипа Орлика проголошувала незалежність України від Московії та Польщі, визначала її територію, відносини з іншими державами, внутрішній устрій. Отож головну мету свого гетьманування Пилип Орлик вбачав у втіленні проголошеного документа.

Гетьман
Іван Мазепа.

Про освіченість **Івана Мазепи**, його залюбленість у красу говорили в багатьох європейських столицях. Козацький гетьман свого часу здобув гарну освіту. Спершу навчався в Києво-Могилянській академії, а згодом поглиблював знання, подорожуючи Німеччиною, Італією, Нідерландами. Іван Мазепа володів десятима мовами. Ставши гетьманом, особливо піклувався про духовне життя. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книгодрукування гетьман вкладав величезні гроші з державної скарбниці та власні. Коштом Мазепи було, зокрема, споруджено до десятка нових храмів, піднято з руїн чимало церков княжої доби, розбудовано Києво-Могилянську академію й закладено новий навчальний заклад – Чернігівський колегіум.

Храм гетьмана Мазепи

Козацька столиця, надійно захищена міцними фортечними мурами, вражала ошатними будинками старшини. З усього було видно, що гетьман Іван Мазепа, коштом якого чимало збудовано в Батурині, шанував красу й добробут. Та коли французький посол під'їхав до гетьманського палацу, розташованого неподалік столиці, то надзвичайно був подивований: перед ним

Поміркуйте!

Чому піклування гетьмана Мазепи про духовне життя українців було виявом його великої любові до України?

постала оточена чудовим парком споруда, яка не поступалася палацам європейських володарів. Довершеністю ліній вона подібна була до коштовної перлини, сповитої у м'який оксамит сонячного сяйва. Величний спокій та шляхетність відбивалися в кожній деталі. Все – навіть ритуал зустрічі, що відбувалася поважно, без зайвої метушні, – свідчило про витончений смак і добру освіту господаря.

Іван Мазепа вразив гостя бездоганною латиною. «Досконалим знанням цієї мови гетьман може суперничати з найкращими нашими богословами», – подумки відзначив чужоземний посланець.

Трохи згодом, оглядаючи палац, посол переконався, що козацький гетьман вільно володіє кількома мовами: з лікарями-німцями він спілкувався німецькою, з італійськими майстрами – італійською.

– Де ви набули такі вражаючі знання мов? – запитав гість.

Гравюра на честь Івана Мазепи. 1706 р. У центрі І. Мазепа, збоку від нього – жіночі постаті, що символізують істину, правду, науку, мистецтво. На тлі військових обладунків – герб Мазепи. Зображено також церкви, збудовані або відновлені Мазепою.

Гетьман розповів, що навчався в Києво-Могилянській академії та в одному з європейських університетів, відвідав чимало країн.

– Ходімте до моєї бібліотеки, – запропонував він послові. – Книги, як вірні друзі, багато можуть повідомити про подорожі, смаки та вподобання власників.

Французький посол побачив найкраще в Україні зібрання книг багатьма мовами світу. Проте не ошатні палітурки привернули його увагу. В око впало порожнє місце на одній з полиць.

Розділ 4

*Вознесенський собор
у Переяславі,
збудований коштом
І. Мазепи.
Акварель Т. Шевченка.*

*Богоявленський собор
Братського монастиря
на Подолі в Києві.
Збудований коштом
Мазепи наприкінці 17 ст.
Зруйнований 1935 р.*

– Вам цікаво дізнатися, яка книжка тут стояла та куди вона поділася? – перехопивши погляд гостя, запитав господар.

Із відповіді посол довідався, що йшлося про книгу Святого Письма, створену понад сто років тому в Пречистенському монастирі, що в Пересопниці.

– Писано цю книжку українською мовою для використання в церкві. І хоч яка вона рідкісна та цінна (була ж бо справжньою окрасою моєї книгозбірні!), проте я дійшов висновку, що має служити вона народові, для якого й була створена, – розповідав гетьман. – Минуло вже кілька років, як подарував я її тільки-но збудованому Вознесенському соборові в Переяславі, аби жила вона серед людей повноцінним життям.

*Військово-Микільський собор
пустинно-Микільського монастиря
на Печерську в Києві.
Збудований коштом
Мазепи наприкінці 17 ст.
Зруйнований 1934 р.*

Із задоволенням згадував французький посол дні, прожиті в розкішному палаці Івана Мазепи. Перебуваючи в Україні, довідався також про споруджені його коштом церкви й монастирі в Батурині, Києві, Чернігові, Лубнах, Прилуках, Глухові й навіть далеких східних країнах, які ніби продовжували розпочату в гостинному палаці розмову про українську культуру – царину, котрою найбільше опікувався гетьман.

Адже був переконаний Іван Мазепа, що саме в такий спосіб споруджує храм, який не зруйнує ні рука варвара, ні час, бо вивершений він у людських душах, а душа народу – вічна.

?

Розкажіть про зустріч Мазепи з французьким послом. Що вразило гетьманового гостя? Чому Мазепа докладав великих зусиль, аби піднести українську науку, освіту, мистецтво, книгодрукування?

Просування шведських військ на територію України спонукали Івана Мазепу до рішучих дій. У жовтні 1708 р. між українським гетьманом і шведським королем було укладено угоду, згідно з якою Україна мала стати незалежною державою. Московський цар Петро I відповів на дії Мазепи нечуваною жорстокістю. Він наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин. Щоправда, місто було надійно укріплене, отож усі спроби швидко здобути Батурин виявилися безрезультатними. Та через зраду полкового старшини Івана Носа, який вказав на потаємний вхід, московські вояки потрапили до міста. 2 листопада 1708 р. Батурин було вщент зруйновано, а його захисників і мешканців знищено.

Крім походу на Батурин, цар Петро вдався й до інших каральних заходів. Гетьмана Мазепу, а нараз і всіх українців, що були на його боці, проголосили зрадниками та піддали церковному прокляттю. Новим гетьманом призначили Івана Скоропадського.

Із не меншою жорстокістю у травні 1709 р. царське військо знищило Запорізьку Січ: було страчено всіх полонених, розбито січову фортецю, спалено курені й військові будівлі. Потім понищено чимало запорізьких міст, сіл і хуторів. Ті запорожці, котрі врятувалися, заснували Січ на татарській території, неподалік гирла Дніпра, в Олешках.

Із думою про Україну

Не морок і ядучий дим гнав полкового старшину Івана Носа від згарища, що чорніло на місці Батурина. А переслідувала його, заповзаючи в серце й отрутою розливаючись по тілу, незборима туга, народжена Мазепиним дзвоном. У першу мить, почувши його, Іван Ніс закляк зо страху: від козацької столиці не лишилося й дещиці, жоден мешканець не вберігся у влаштованому московськими зайдами пеклі, а дерев'яна церква, прикрашена відлитим на замовлення Мазепи дзвоном, стояла неушкоджена й плакала-побивалася мідяним голосом.

Через кілька годин Іван Ніс був уже далеко від руйновища, проте моторошне голосіння дзвона наздоганяло його, примушуючи спинитися. Чи сподівався на таке, підступно відчиняючи вночі міську браму загонам ворога? Ні! Втекти, сховатися, далі, далі від пекучого болю! На-

Поміркуйте!

Чому Іван Мазепа для здобуття Україною незалежності вирішив скористатися з підтримки шведського короля?

решті, зморений, він таки зупинився; не маючи сили опиратися, підняв до неба обличчя й по-вовчому завив...

«Вовкулака! – майнула думка. – Не забарилася кара за зраду».

Їдкий дим, зруйновані міста й села, шибениці з козаками – захисниками Батурина – то вдень. Уночі ж – вовче виття. А над усім тим – сваволя московських воевод і сліпий острах.

Чи про таку Україну мріяв гетьман Мазепа?

«Не задля себе, а лише для вас усіх, для жінок і дітей ваших, для користі матері моєї Батьківщини – бідної України, всього Війська Запорізького та народу українського хочу те з допомогою Божою чинити, щоб ви від московської, так і від шведської сторони не загинули», – така присяга Івана Мазепи переконала козаків у потребі підтримати наміри гетьмана – видобутися з-під влади московського царя.

Тому й вирушили вони разом із ним на зустріч зі шведським королем, який обіцяв захищати Україну доти, доки вона назавжди не визволиться з-під Москви та не здобуде незалежності.

...Шалена злива пекельної люті та мстивості впала на українські міста й села – такою була відплата московського царя Петра I за визвольні змагання Мазепи.

А втім, надійними виявилися мури козацької столиці. Витримали б, якби не зрада полкового старшини Носа.

«Вік побиватимешся, Україно, як та чайка, через власних дітей, – ажурено думав гетьман, стурбований вовчим виттям, яке чув після зруйнування Батурина щоночі. – Може, колись, позбиравши їх докупи, ти й будеш щасливою. А поки – квилити тобі при битій дорозі...»

*Зустріч гетьмана
Івана Мазепи
із запорізькими
козаками на чолі з
кошовим отаманом
Костем Гордієнком.
Картина П. Андрусіва.*

Десь у темряві ночі чи то й справді квилула чайка, чи то лунала пісня старого гетьмана, чи то вітер сумно зітхав за літечком:

*Ой біда, біда
Чайці-небозі,
Що вивела діток
При битій дорозі...
Киги! киги!
Ой чайка в'ється,
Крилами б'ється!
Чого ж їй літати?
Чого ж їй кричати?
Киги! киги!
Як їй не кричати,
Як їй не літати?
Дітки маленькі,
Вона ж їм мати!..
Киги! киги!*

*Жито поспіло,
Діло пріспіло,
Прийдуть жєнці жати,
Діток забирати...
Киги! киги!
Ой діти, діти,
Де вас подіти?
Чи мені втопитись,
Чи з горя убитись?
Киги! киги!
Злетівши вгору,
Мушу я втопитись
У Чорному морі.
Киги!..*

? Знайдіть у тексті оповідання слова Мазепи щодо його задумів звільнитися з-під царської влади. Як ви їх розумієте? Чому цар Петро I наказав зруйнувати Батурын? Що допомогло московським військам потрапити за міські мури? Прочитайте уважно пісню «Ой біда, біда чайці-небозі», написану гетьманом Мазепою. Спробуйте пояснити плач чайки як тужіння України над своїм безталанням. Чому Мазепа картав синів України?

люди і долі

Пилип Орлик – людина надзвичайних здібностей, блискучої освіти й шляхетності – знехтував власним добробутом задля боротьби за волю України. Він кохався в поезії, знав більше десятка мов, був талановитим промовцем, неперевершеним дипломатом, надзвичайно глибоко вірив у Бога й понад усе цінував людську відданість. За гетьманування Мазепи обіймав посаду генерального писаря, був утаємничений у всі справи гетьмана, підтримував його під час повстання проти влади московського царя й пішов разом із ним у вигнання, до кінця залишаючись вірним ідеї визволення України. Перебуваючи під постійним наглядом царських нишпорок, які влаштовували на нього справжнє полювання, Орлик переїжджав з однієї європейської країни до іншої та скрізь наполегливо клопотався про залучення країн Європи до справи визволення України. Великим патріотом виховав сина Григора, який будучи французьким офіце-

Пилип Орлик.

ром-розвідником, докладав зусиль, щоб європейські володарі допомогли Україні стати незалежною державою.

Перевірте себе!

1. Про якого видатного діяча ви дізналися з оповідань? 2. З яких обставин вирішив скористатися гетьман Мазепа, аби визволитися з-під влади Москви? 3. Що свідчить про високу освіту гетьмана Мазепа? 4. Складіть план відповіді «Мазепа – борець за волю України», скористайтеся ним під час відповіді. 5. До яких дій вдався цар Петро I, дізнавшись про повстання Мазепа? 6. Хто продовжив справу Івана Мазепа на чужині? Що ви довідалися про цього історичного діяча?

ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Малоросія – так називали росіяни ту частину України, яка перебувала під владою московського царя.

Згадайте, кого називали наказним гетьманом?

Гетьман
Кирило Розумовський.

Після Полтавської битви Лівобережна Гетьманщина опинилася в міцних лещатах царської влади. По смерті Івана Скоропадського 1722 р. цар Петро I видав наказ не обирати нового гетьмана. Життям України відтепер мала управляти спеціальна установа з шістьох російських офіцерів – *Малоросійська* колегія.

Таке рішення царя спричинило обурення козацької старшини. Обраний нею наказний гетьман Павло Полуботок звернувся до царя з проханням відновити гетьманство. Цар ув'язнив його. Зазнали переслідувань й інші старшини.

Після смерті московського царя Петра I гетьманство було ненадовго відновлене. Тоді гетьманом обрали Данила Апостола (1727–1734). Після його смерті гетьманство знову скасували, а 1750 р. гетьманську булаву, востаннє в українській історії, отримав **Кирило Розумовський**. Року 1764 цариця Катерина II остаточно ліквідувала гетьманство. У своїх наказах цариця вимагала від слухняних урядовців: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб зітерти з пам'яті їх та їхню добу». Тож зазнало нищення все українське життя.

Окремим розпорядженням цариці замість полкового поділу на території Гетьманщини було створено три намісництва, що нічим не відрізнялися від російських. Козацькі полки перетворили на десять полків російської армії. А 1775 р. було зруйновано й Запорізьку Січ. За кілька років потому спеціальним указом було закріпачено всіх селян колишньої Гетьманщини.

Кріпацтво –
втрата селянами
права самовільно
залишати місця свого
мешкання,
їхня особиста
залежність від пана.

Обмеження державних прав Гетьманщини, зuboжіння козаків і селян спонукали козацьку старшину звернутися з клопотанням до царя Петра I. З-поміж тих, хто готував чолобитну з проханням поліпшити становище українців та відновити гетьманство, був і наказний гетьман **Павло Полуботок**.

Дорогу ціну заплатив він за клопотання про відновлення козацьких прав. За царським наказом його було ув'язнено й піддано жорстоким тортурам, від яких він невдовзі помер. Та ім'я Павла Полуботка не пішло в небуття. У народній пам'яті й досі живуть легенди про закатованого гетьмана. У них, зокрема, оповідається про величезні скарби, приховані Полуботком від царського ока й передані на зберігання в один з європейських банків. Щоправда, документів, які підтверджували б існування такого внеску, дослідникам виявити не пощастило.

Наказний гетьман
Павло Полуботок.

Неоціненний скарб

Виткі стрімчасті сходи, численні темні та похмурі коридори утворювали відразливу павутину лабіринту.

– Чи казав щось Полуботок про скарби? – щоразу перепитував Петро I ката, відвідуючи Петропавловську фортецю.

Той заперечно хитав головою:

– Таких тортур не витримала б жодна людина, а цей мовчить.

– Навіть залізо можна зламати, розтерти на порошок, – шаленів Петро I. – Не потерплю мовчанки! Що ж, незабаром я покажу тобі, як треба розв'язувати язика впертим і витривалим.

Холодний піт зросив чоло ката: знав добре, що означають такі погрози. Отож, втрачаючи надію на порятунок, він плутано белькотів:

Поміркуйте!

Як можна
пояснити
назву оповідання?

– Не було таких тортур, що їх я не випробував на Полуботкові після того, як ти, царю, дізнався, що не знайдено військової скарбниці...

Але цар не слухав пояснень. Вони йому були ні до чого, бо понад усе хотів дізнатися, куди сховав Полуботок скарбницю Війська Запорізького, а через цього телепня, що ледь пересуває сходишками ватяні ноги, досі не домігся свого.

– Лікарю, чи не почув ти щось про скарби крізь марення Полуботка? – запитав Петро I свого супровідника.

– Ні, царю, – тремтячим голосом відповів тюремний лікар.

Брудний потік лайливих слів покотився вузькими коридорами й відбився від важких кутих дверей. За тими дверима помирав наказний гетьман Павло Полуботок, так і не виказавши таємниці козацького скарбу.

Саме тому поспішав Петро I: життя не зрадило Полуботка, то, може, хоч смерть його буде поступлива – що, коли раптом злетить з останнім подихом потрібне слово?

Та попри всі сподівання царя гетьман тримався так, ніби попереду в нього ціле століття. І хоча зовсім безсилим були м'язи, проте очі горіли гордістю й незламністю.

Підступна хитрість ворухнулася в серці Петра I.

– Чому вкорочуєш собі віку? – улесливо запитав самодержець. – Чи мудро відмовлятися від ліків?

– Нащо мені життя, коли я не можу бути корисним Батьківщині, – відповів Полуботок і, зібравшись на сили, додав. – Але тобі, государю, теж незабаром доведеться складати звіт перед царем усіх царів за погибель нашу та всього народу.

Моторошний страх охопив Петра. Прожогом вибіг із каземату, намагаючись позбутися неприємного відчуття за його дверима. Одначе жахом пройнялася чорна царева душа: «Скоро Петро [цар] і Павло [гетьман] стануть на одній дошці перед Богом. Він розсудить їхні діла».

Невдовзі справдилося пророцтво Павла Полуботка: помер мучитель його та України, цар-імператор Петро I. Безсилим виявилися торттури проти людського духу – адже нерозгаданою лишилася таємниця зниклих скарбів гетьмана Полуботка. Тож у життєвому двобої перемогла любов до рідної землі, гордість за свій народ й висока гідність людини – той справді неоціненний скарб, що його залишив закатований гетьман своїм нащадкам.

Існує переказ про приховані Полуботком величезні скарби. Чи тільки про цей скарб ідеться в оповіданні? Що ви дізналися про долю Павла Полуботка? Що вразило найбільше?

Останньою Запорізькою Січчю, що проіснувала з 1734 р. до 1775 р., була Нова Січ. Її заснували козаки-запорожці, коли царський уряд дозволив їм повернутися з території, яка тоді входила до кримських володінь, на рідні місця. Запорізькі козаки влаштували свою нову столицю на півострові, що вдавався в дніпровські плавні Великого Лугу. Півострів омивав глибокий повноводий рукав Дніпра – річка Підпільна (саме тому Нова Січ називалася ще Підпільненською). В операції з ліквідації козацтва на Запорожжі брала участь ціла армія – сто тисяч вояків. Січ-столицю оточили десять тисяч царського війська. Зваживши на сили сторін (запорожців було у фортеці до трьох тисяч), козаки 5 червня 1775 р. склали зброю. Протягом наступних двох тижнів царські війська захопили землі всього Запорожжя. Козаків-запорожців спеціальним указом перетворили на селян. Багато старшин зазнали переслідувань. Жорстоко покарали кошового отамана **Петра Калнишевського**, якого на 25 років ув'язнили в далекому Соловецькому монастирі в кам'яному казематі.

*Кошовий отаман
Петро Калнишевський
з ікони Покрови
Пресвятої Богородиці.*

Зруйноване гніздо

Двадцять п'ять років щоночі крізь неприступні мури Соловецького монастиря приходив до Петра Калнишевського той самий сон.

Спершу звідкись прилітали тисячі птахів. Вони сонячно тріпотіли крильми, відганяючи сліпу казематську ніч, потім підхоплювали його й несли кудись далеко на прозорі плеса. Він завжди вгадував у тих плесах дніпровські заплави. Проте замість спокою те відкриття навіювало на нього непереможний жаль, адже скрізь він бачив безліч покинутих гнізд з безпорадними пташенятами. Птахи зовсім не зважали на них, байдуже кружляли над ясною гладінню, сідали на воду, збиваючи міріади веселкових бризок. Лише одна велика біла птаха відчайдушно кричала, злетівши високо в небо. І на її крик з плавнів виходив сивий-пресивий дід з одним довгим білим вусом. Калнишевський упізнавав у ньому характерника Вусатого – найшанованішу людину на Запорожжі.

Поміркуйте!

Чому за царським наказом було зруйновано Запорізьку Січ?

Соловецький монастир – заснований на початку 15 ст. на Соловецьких островах у Білому морі; царський уряд використовував його як місце для заслання та ув'язнення.

Вусатий поволі збирав пташенят, щось тихо примовляючи. Побачивши Калнишевського, характерник казав:

– Не маю часу на розмови з тобою, козаче. Поговори он з моєю гавою. Вона мудра, все розуміє.

Ікона
Покрови Пресвятої
Богородиці
із зображенням Петра
Калнишевського.

Із тими словами з дідового плеча злітала гава, сідала на руку Калнишевському, й між ними починалася незвичайна розмова рядками нечутої ним раніше пісні:

*«Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Та де ж ваші рушниці?
«Ой наші рушниці в пана у світлиці,
Самі ми в темниці».*

Позбиравши всіх пташенят, Вусатий повертався до гави й наказував їй:

*Ой полети, галко, ой полети, чорна,
Да й на Січ риби їсти.
Ой принеси, галко, ой принеси, чорна,
Від кошового вісти.*

Тієї миті Калнишевський розумів, що дід не впізнає його. Він починав голосно вигукувати, але слова не слухалися: замість зізнання, що він – кошовий Петро

Калнишевський, що вже багато літ перебуває в ув'язненні, народжувалися пісенні рядки:

*Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Да на Січ не літати,
Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Вістей не слухати.*

Тут сон завжди уривався. І починалася нескінченна порожнеча в кам'яному мішку, яка мить за миттю, рік за роком віддаляла його від того дня, коли російське військо зруйнувало Січ.

...Це сталося на Зелені свята. За наказом Катерини II стотисячна російська армія, що поверталася з війни проти Туреччини, оточила Запорізьку Січ. Не чекали козаки такої підступності, бо не раз допомагали царським військам перемагати ворога в південних степах і на морі. Тому, не втрачаючи надії якось зарадити лихові, козацька старшина на чолі з кошовим Калнишевським вирушила до російського табору вести переговори. Одначе їхні зусилля виявилися марними: російські можновладці вже визначили долю Січі.

5 червня 1775 р. в поле було вивезено боєприпаси, клейноди, прапори та архів запорізької військової канцелярії; усе інше, крім укріплень, підлягало знищенню.

Остання рада на Січі.
Картина художника
В. Коваля.

Упала й церква Святої Покрови, у якій напередодні, під час святкової відправи, трапилася прикра пригода.

Забігло за Калнишевським у церкву невеличке цуценья.

– Не на добре, браття, пес до церкви вскочив, – обізвалися козаки.

Стали виганяти цуценья – нічого не вдіють: куди кошовий, туди й воно.

– Облиште його, – звернувся до козаків характерник Вусатий. – Ніщо не допоможе – невідворотна біда.

«Чи таку долю віщував Січі-матері старий ворожбит?» – думав Петро Калнишевський, коли його, взявши під варту, везли до Петербурга.

Двадцять п'ять років живцем замуrowаний кошовий отаман шукав відповіді. Не міг збагнути химерного сну, що його бачив щоночі, аж поки одного дня не прийшов до нього – 110-літнього в'язня – гонець від імператора Олександра I з помилуванням. Але Калнишевський відмовився від волі:

– У моєї волі зламано крила, – відповів він. – Білим птахом полетіла вона колись від зруйнованого гнізда, до якого немає їй вороття, бо не повернути втрачену козацьку славу – Запорізьку Січ. Тим-то поневірятися нам довіку на чужині.

За два роки останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський помер у Соловецькому монастирі.

...Довго-довго кружляв у холодному небі великий білий птах, а потім розчинився в молочному підмар'ї, лишивши згадку про себе в тужливій пісні, що полетіла за Дніпрові пороги й ще довго бриніла над зруйнованим гніздом.

? Як відбувалося зруйнування Січі? Чому про зруйнування Січі залишилася гірка пам'ять у народних піснях, легендах і переказах?

Перевірте себе!

1. Чим завершилися спроби лівобережної старшини на чолі з Полуботком відновити гетьманство? 2. Що ви дізналися про долю Павла Полуботка? 3. До яких заходів вдалася Катерина II, аби остаточно знищити козацьку державу? 4. Розкажіть, що ви дізналися про ліквідацію царськими військами останньої Запорізької Січі. 5. Хто такий Петро Калнишевський? Розкажіть про його долю.

СЛАВЕТНІ ІМЕНА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Про яких визначних діячів козацької України ви довідалися на попередніх уроках?

Архангел Михайл.
З іконостаса церкви
Різдва Христового
в Жовкві. Художник
І. Руткович.

Буремна козацька доба народжувала не тільки лицарів-воїнів – видатних гетьманів, відважних полководців, мудрих дипломатів. Споконвіку славилася Україна й лицарями духу – поетами й музикантами, малярами та будівничими, вченими й композиторами. Щедро обдаровані рідною землею, вони ніколи не забували про неї та вдячно несли в далекі краї, куди закидала їх доля, горде ймення – українці. Серед найвідоміших митців 18 ст. – композитори Максим Березовський, Артем Ведель, Дмитро Бортнянський, архітектори Степан Ковнір та Іван Григорович-Барський, художники-іконописці Йов Кондзелевич та Іван Руткович, поет-філософ Григорій Сковорода, творець першої поеми українською народною мовою Іван Котляревський.

Один із найвідоміших українських будівничих 18 ст. Іван Григорович-Барський здобув освіту в Києво-Могилянській академії. Під час навчання він посилено вправлявся в малюванні та особливо прагнув опанувати мистецтво гравіювання. Свою архітектурну діяльність Іван Григорович-Барський розпочав наприкінці 40-х рр. 18 ст. з будівництва міського водогону в Києві. Центральною спорудою водогону, що охопив увесь Поділ, був павільйон-фонтан на майдані перед будинком міської влади – магістратом (нині Контрактова площа). Найвищий злет творчості майстра припав на кінець 60 – початок 70-х рр. Тоді він став найпопу-

лярнішим архітектором Києва. Жодне будівництво на Подолі не відбувалося без участі Івана Григоровича-Барського – тож не дивно, що й сьогоднішній Київ своєю неповторністю завдячує невтомній праці цього видатного будівничого.

Одна зі споруд
Кисво-Печерської лаври,
збудована С. Ковніром, –
Ковнірівський корпус.

Фонтан «Феліціал»
на Контрактовій площі
в Кисві. Архітектор
І. Григорович-Барський.

Покровська церква
на Подолі в Кисві.
Архітектор
І. Григорович-Барський.

Україна шанобливо згадує ім'я ще одного Григоровича-Барського – Василя, брата відомого архітектора. Василь Григорович-Барський, письменник і мандрівник, відвідав багато країн – подорожував Угорщиною, Болгарією, Австрією, Румунією, Молдовою, Італією, Грецією, Палестиною, Сирією, Аравією, Єгиптом. У своїх дорожніх записках, що містять 150 малюнків, він залишив безцінні описи життя і побуту тих народів, на землях яких побував.

Ім'я українського композитора Максима Березовського золотими літерами викарбуване на мармуровій дошці Болонської академії – поряд з іменем Вольфганга Моцарта. Болонська академія протягом століть була найвизначнішим музичним осередком. До неї приїздили музиканти з усього світу. Лише найталановитішим було під силу скласти іспит і здобути звання академіка. З-поміж них – і Максим Березовський. Проте сходження до вершин майстерності було поступовим. Розпочалося воно в Глухівській співацькій школі. Добру музичну ос-

Ікона Вознесіння.
Художник
Й. Кондзелевич.

Іван Котляревський.

віту надала Березовському й Києво-Могилянська академія.

Знищення козацького ладу, ліквідація рештків державності України, руйнування Запорізької Січі не стлумили в українців волелюбного козацького духу. Тим духом жилося не одне покоління українських митців. Йому завдячуємо й появою першого твору сучасною літературною мовою – поеми «Енеїда». Свій безсмертний твір Іван Петрович Котляревський почав писати 1794 р., коли козацтво під несамовитим тиском російського царату відходило в минуле. Проте в поемі Котляревський створив неперевершені картини боротьби, життя й побуту козаків-українців. Перед нами постають високоосвічені, волелюбні й хоробрі лицарі, про яких сказано:

*Любов к Отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там груди сильніша од гармат.*

Водночас у поемі з винятковою любов'ю описано народні традиції, обряди, вірування.

Перша сторінка літопису Самійла Величка.

За козацьких часів на українських землях, як і за княжої доби, створювали літописи. Слави найвидатнішого козацького літописця зажив **Самійло Величко**. У своєму ґрунтовному літописі він оповів про найважливіші події з історії Національно-визвольної війни та Української козацької держави, навів численні документи тих літ, свідчення очевидців, життєписи гетьманів проілюстрував портретами. Праця над літописом була копіткою й довготривалою. Боячись припуститися помилки, Самійло Величко перевіряв кожен із документів, користувався багатьма писемними джерелами, зокрема й чужоземними. Останні частини літопису зі слів автора дописували його учні, бо літописець утратив зір, роками працюючи над книгою. Тривалий час праця Величка залишалася в рукописі. Видруковано її було в 19 ст. – без закінчення й з прогалинами. Одначе й пошкоджений літопис являє собою безцінне джерело з вивчення української історії, бо витворювався він із безмежною любов'ю до рідної землі та з ретельністю, гідною великого вченого.

Чарівне перо

Як швидко за роботою промайнула ніч! Самійло Величко відклав перо, підійшов до вікна, щоб укотре помилуватися пробудженням дня. Та шкода стало тихої ночі: вона подарувала йому спокій і працю. Тому й не відчиняв вікна, аби надовше затримати зоряну полонянку. Але ранок вабив дедалі дужче. Самійло уявив, як крізь тумани променіє східний краєчок неба, народжуючи сонце, і таки не втримався – рвучко відчинив вікно.

Та що це? Замість ніжних зволжених променів до кімнати залетіло щось сиве, кошлате й страшне. Воно затулило собою ранок, сховало до широких кишень промінь світла й сіло в кутку.

– Хто ти? – запитав стурбований Величко.

– Твоя сліпота, – зареготала сива потвора. – Невже, працюючи ночами, ти сподівався, що я забарюся?

Він знав раніше, що вона неодмінно прийде. Тому й поспішав, щоб закінчити великий літопис історії України. Але чому це сталося так швидко й несподівано?! У розпачі торкнувся очей. Гарячі повіки дрібно тремтіли, але те, сиве, нікуди не відходило.

Підійшовши до столу, навпомацки знайшов перо. Пригадалось, як малим хлоп'ям уперше взяв його до рук.

«Оце, козаче, буде твій найвірніший товариш», – ховаючи посмішку у вусах, мовив запорожець і простягнув малюкові перо. Хлопчик образився, скривив губенята й зайшовся плачем: його забавка порівняно з шаблею і пістолем, подарованими старшим братам, була зовсім дитячою.

«Не годиться козакові плакати, – поважно мовив січовик. – Перо це незвичайне. У вправних руках буде воно гострішим за шаблю».

Відтоді Самійло з пером не розлучався. Скільки літ служило воно йому вірою й правдою! Не зрадило ні під час навчання в Києво-Могилянській академії, ні тоді, коли отримав посаду в гетьманській військовій канцелярії. А тієї далекої ночі, коли словами «Передмова до читальника» відімкнув таємничі двері минулого, з пером сталося й справді щось неймовірне. Здавалося, воно вело за собою не тільки руку, а й думку, спонукаючи з усіма подробицями відтворювати на сторінках «Літопису» славу історію козацтва.

Поміркуйте!

Чому можна твердити, що звичайне перо в руках Самійла Величка було гострішим за шаблю?

Рукописна сторінка літопису Самійла Величка.

– Що тепер твоя вправність, – сумно зітхнув Самійло, беручи перо. – Підступна хвороба назавжди розлучила нас.

Та тільки-но перо відчуло дотик знайомих пальців, сталося диво: враз спалахнуло яскраве світло, відганяючи геть сиву потвору.

Перо справді було чарівним! Певно, не один запорожець-характерник віддав йому свою силу.

Отож, здійснив свою мрію Самійло Величко: створив всепам'ятну книгу, де кожен рядок – свідчення звитяжної слави козацької України. А що писана та книга чарівним пером, то й силу має дивовижну: хто прочитає її, той назавжди позбудеться байдужості до минулого рідної землі.

Про яку історичну постать ви дізналися з оповідання? Чому літопис Самійла Величка є безцінним історичним джерелом? Витлумачте назву оповідання «Чарівне перо». Висловіть своє ставлення до Самійла Величка. Які риси його характеру приваблюють найбільше?

Григорій Сковорода.

Григорій Сковорода (1722–1794) був винятково обдарованою людиною. Він мав дивовижний голос, здібності композитора, складав вірші й байки, захоплювався наукою, заживши слави найбільшого філософа України. Своїм покликанням мислитель уважав працю викладача. Він був переконаний, що молодь можна навчити лише з любов'ю, добром і лише тій справі, до якої у вихованця є нахил. Але це було незрозуміло царським чиновникам, які контролювали справу освіти в українських землях. Не бажаючи зрікатися своїх переконань, лукавити, Григорій Сковорода залишив викладацьку діяльність і впродовж двадцяти п'яти років подорожував Україною, навчаючи мудрості своїх земляків – українських селян. Думки філософа були близькими народові: багато його віршів стали народними піснями, байки оповідали кобзарі, а вчені трактати, не надруковані за життя, переписувалися й поширювалися в зошитах.

Із вірою в добро

I

– Онде вони, йдуть! Казав, що зараз будуть, – прошепотів один із пасушків, і вибілені сонцем русьві голівки сховалися в густій високій траві.

За хвилику на галявині й справді з'явилися двоє, з усього видно, – друзів. Вони жваво розмовляли, весело сміялися і навіть співали.

– Дивіться лишень, як змінився наш панич, – перешіптувалися пастушки. – То все, бувало, сумний та мовчазний. А як приїхав он той пан – годі його й упізнати!

– Скажеш таке – пан. Який він тобі пан, коли й постова, й одяг у нього звичайні, геть такі, як у наших парубків. Та й сам він – наче парубок, от хоча б як мій брат, Микита. Тільки дуже вже тендітний.

– Ще б пак! Таж він письменний, із самого Києва! Тому й узяли його для нашого панича вчителем.

Тим часом панич і його молодий учитель були вже зовсім поряд: пастушки могли не тільки стежити за ними, а й прислухатися до вченої розмови. «Науки й усякої праці, друже, не цурайся, – поважно, але зовсім просто говорив учитель. – Не лише з імення, а й ділами будь Василем». «Як це?» – перепитав хлопець, не зовсім розуміючи настанову. «Василь – грецьке ім'я. У перекладі нашою мовою означає царський, божественний. Тож мусиш першим бути поміж людьми й чеснотами, і славою, і розумом».

– Ти ба! – вихопилося з трави. – А я теж Василь!

Викриті своїм товаришем, пастушки, мов перепілки, випурхнули зі сховку й розлетілися хто куди.

– О, та в нас тут цілий клас! – розсміявся вчитель. – Чого ж розбіглися? Будьмо знайомі – Григорій Сковорода.

Незабаром усі хлопчаків, зручно вмовившись серед кульбабок, рум'янку та грициків, прислухалися до гри вчительової сопілки й наввипередки вгадували, чиїм голосом вона співає.

– А хто з вас знає, як співає соловейко, коли повертається з далекої подорожі на рідну землю? – спитав учитель.

– Не певен, що скрізь однаковою буде та пісня, а в нас, у Ковряях, вона ось яка! – мовив найстарший із пастушків, беручи сопілку до своїх рук.

Усі затамували подих.

– Оце так Василь. Грав справді по-царському, – похвалив музику Сковорода, – назвемо твою пісню «З далеких мандрів».

– А вам доводилося подорожувати, пане вчителю?

– Почалася моя подорож давно, одного погожого осіннього ранку, коли батько повіз мене до Києва вчитися. Та перш ніж залишити рідну хату, мав я, за козацьким звичаєм, проорати в полі борозну. Ось і зараз перед очима та борозна на прадідівській ниві, і ніби знову чую батькові слова: «Такою ж рівною і прямою, як ця борозна, має бути і твоя

Поміркуйте!

*Чому
Григорія Сковороду
називають
Великим
Любомудром?*

*Філософія
у перекладі
з грецької означає
любов до мудрості.*

життєва стежка. Не криви душею, не розминайся з правдою, пам'ятай, що ти козацького роду».

Багато зупинок було в моїй мандрівці. І чи не найдовша – у Києво-Могилянській академії, де навчався мудрості з грецьких і латинських книжок, опановував різні мови, навчався музиці й співу, вправлявся у складанні віршів. Довелося побувати й у чужих землях, мандрувати, до чого мене спонукало бажання більше знати.

А ще трапилася затримка у царському палаці, де співав у придворній капелі. Добре, що та затримка була нетривалою, бо й пташка не співає в клітці, навіть якщо та золота.

Була зупинка, шкода, що недовга, під час якої працював викладачем у Переяславському колеґіумі.

А ось тепер примандрував я до ваших Ковраїв. Що буде в майбутньому – ніхто не знає. Та тільки вірю, що народжуємося ми для добра.

*Помешкання
Г. Сковороди
в Переяславському
колеґіумі.*

II

Від самого ранку того осіннього дня почував Григорій Савич щось непевне. Чи то сум, чи то надію... Неквапливі розмови з селянами, розповіді про далекі краї, про давні й прийдешні часи. І раптом – згадка про Ковраї. Допитливі дитячі погляди, щирі усмішки, кульбабки, грицики, рум'янок... Коли ж це було? Скільки літ минуло відтоді?

Григорій Савич упорався з копанням, подивився на сонце, що невпинно котилося на захід, і попрямував до хати. Одягнувся в чисту сорочку, знов повернувся до садка. Саме тут, над устеленою дубовим листям тільки-но викопаною ямою, і вирішив зустрічати вечірню зорю.

– Чого журитеся, Григорію Савичу? – почув поряд.

– Закінчилася, друже, моя мандрівка... – тільки й мовив у відповідь.

Вітер шурхотів пожовклим листям, гортав сторінки розкиданих під дубом зошитів Григорія Савича. «Хіба не любов усе єднає, буде, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?» У цих словах – найвища мудрість.

Того вечора Григорій Сковорода помер біля власноруч викопаної ями. Так закінчилося життя найосвіченішого для свого часу українця, поета, музиканта, названого наступними поколіннями Великим Любомудром. Але не скінчилася його наука, що зросла з несхитної віри в добро.

? *Розкажіть про перебування Григорія Сковороди в селі Ковраях. Що ще ви дізналися про життєвий шлях цієї людини? Як ви розумієте слова Григорія Сковороди: «Хіба не любов усе єднає, буде, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?»*

ДОПИТЛИВИМ

Чи можете ви собі уявити будівництво без цвяхів? Нині важко повірити, що були часи, коли з дерева і то без жодного цвяха зводили й буденні житла, й величні палаци та храми. Приклади таких споруд є в багатьох народів. На нашій землі так будували за часів Київської Русі й пізніше – за козацької доби. За взірць подібної споруди будівничої майстерності може правити, зокрема, дерев'яний собор у нинішнім Новомосковську (запорізькому місті Самарі). Цей диво-храм збудував народний майстер Яким Погребняк. Замовляючи майстрові храм, козаки просили спорудити його без цвяхів, бо вважали, що не можна вбивати цвяхи у храм Спасителя – Ісуса Христа, який був ними прибитий на хресті.

Та не лише цим знаменитий самарський собор. Його справедливо вважають шедевром козацької архітектури, бо рівного йому за красою й урочистістю не було з-посеред дерев'яних храмів у всій Україні.

Троїцький козацький собор у Новомосковську Дніпропетровської області.

ЖИВА ІСТОРІЯ

Не менше вражають уяву й муровані храми козацької доби. Величні та розкішно оздоблені, вони якнайяскравіше втілювали мрії своїх творців про майбутнє української землі. Не випадково добродійцями й замовниками тих церков і соборів були українські державці – гетьмани, полковники, заможна козацька старшина. Вкладаючи кошти у спорудження храмів, діячі української козацької дер-

Церква Всіх Святих Кисво-Печерської лаври. Збудована наприкінці 17 ст. коштом гетьмана І. Мазепи.

Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві. Збудований коштом стародубського полковника М. Миклашевського.

Свято-Преображенський собор у Великих Сорочинцях на Полтавщині. Збудований коштом гетьмана Д. Апостола.

жави прагнули не лише уславити власні імена, а й сповнити невмирущстю волелюбні поривання українців.

Чи не найбільше храмів за козацьких часів було споруджено коштом гетьмана Івана Мазепи. З-поміж дослідників ще й досі немає одностайності щодо їх кількості, адже багатьом мазепиним церквам не пощастило дожити до сьогодення. Та хай там що, а документи свідчать: гетьман підтримував коштом десятки храмів, причому одні з його ініціативи було споруджено, інші відбудовано чи добудовано. А ще чимало українських церков завдячували гетьманові внутрішнім оздобленням, книжками тощо.

Перевірте себе!

1. Про яких славетних наших предків, що жили в 18 ст., ви дізналися з тексту підручника? 2. Де здобували освіту Іван Григорович-Барський, Максим Березовський, Самійло Величко, Григорій Сковорода? Згадайте, хто ще з видатних діячів української історії навчався в цьому закладі. 3. Що ви дізналися про перший твір сучасною літературною українською мовою? 4. Розкажіть про видатного козацького літописця Самійла Величка. 5. У чому виявилася мудрість Григорія Сковороди? Відповідь побудуйте на основі фактів життя, викладених в оповіданні.

РОЗДІЛ

5

УКРАЇНА
ПРОБУДЖУЄТЬСЯ

ИЗДА ТИШ

ПОЧАТОК ВІДРОДЖЕННЯ

На початку 19 ст. Україна залишалася підневільною. Щоправда, кількість держав, які володіли українськими землями, зменшилася. Тепер Україну переділили дві імперії – Російська та Австрійська: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина й Південна Україна перебували під царською владою, а Галичина, Буковина й Закарпаття – під цісарською. І хоч у житті двох імперій було чимало відмінностей, проте ставлення володарів обох держав до нашого народу було однаковим: українців не вважали за окремий народ, що має власну історію та велику культуру, забороняли вживати українську мову, відкривати школи з українською мовою навчання.

Та найтяжчим лихом тих часів було кріпацтво. Мільйони українців народжувалися та вмирали, не маючи особистої волі. Українські селяни-кріпаки були власністю своїх панів – здебільшого чужинців або таких, що давно зреклися українських коренів. Пан мав право продати кріпака, обміняти його на іншого тощо. Звісно, за таких умов годі було й думати про власну державу. Саме тому освічені українці і в підросійській, і в підавстрійській Україні докладали зусиль для скасування кріпацтва. Не менш опікувалися вони й духовним життям. У різних українських землях діяли осередки збирачів і шанувальників усної творчості та народних звичаїв, почали друкуватися українські журнали, ставилися п'єси в мандрівних театрах. Після виходу в

Цісар – імператор, володар Австрійської імперії.

Пригадайте значення слова *кріпацтво*.

Київ.
Хреціатик. 19 ст.

Перше видання
«Кобзаря»
Тараса Шевченка.

світ «Енеїди» Котляревського розвивалася нова українська література.

Найвидатнішим явищем першої половини 19 ст. стала поява 1840 р. «Кобзаря» Тараса Шевченка. «Ся маленька книжечка відразу відкрила новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, заяснила невідомою досі в українським письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову», – визначаючи важливість тієї події, писав Іван Франко. Проте вірші Шевченка мали не тільки літературне значення. Адже ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав заклик до власного народу скинути чужоземне ярмо та здобути волю.

Палке Шевченкове слово багатьох спонукало до дії. У середовищі найосвіченіших киян – учених, письменників, учителів, студентів – визріла думка згуртуватися, щоб укупі посувати справу визволення українського народу. Так року 1846 постало Кирило-Мефодіївське товариство. Учасники товариства називали його братством, підкреслюючи в такий спосіб свій духовний зв'язок з українськими церковними братствами 16–17 ст. До кириломефодіївців належав і Тарас Шевченко.

Головна ідея Кирило-Мефодіївського товариства – рівноправність усіх слов'янських народів. Братчики мали на меті скасування кріпацтва, поширення освіти серед народу, об'єднання українських земель в одній державі – добровільному об'єднанні всіх

Пригадайте,
що ви дізналися
про братства
українських міщан
у 16–17 ст.

слов'янських народів. Столицею тієї держави мав бути Київ. Свої ідеї братчики виклали в кількох книжках, що їх і поширювали серед українців. А ще кирило-мефодіївці розвивали науку, збирали кошти на відкриття народних шкіл, працювали над створенням українських підручників.

Щоправда, товариство проіснувало недовго. У 1847 р. царський уряд викрив його, а учасників покарав ув'язненням і засланням. Найсуворіше покарали Тараса Шевченка: на десять років його було віддано в солдати в далекий Оренбурзький край із забороною писати й малювати.

Тарас Шевченко (1814–1861) на власному житті відчув усі лиха кріпацької неволі. Впродовж 24 років від народження він був кріпаком пана Павла Енгельгардта. Дев'ятилітнім, Шевченко потрапив до панського двору козачком – тобто хатнім служкою. Особисту волю Тарас Григорович здобув завдяки клопотанням друзів – художників Карла Брюллова та Івана Сошенка й письменника Василя Жуковського, які викупили його з кріпацтва. Вони ж влаштували талановитого юнака в Петербурзьку художню академію. За кілька літ, закінчивши академію, Шевченко зі званням художника й славою поета приїхав на Україну. Втім, зустріч з рідною землею була затьмареною. Адже мільйони українців і далі перебували в кріпацькому ярмі. Кріпаками лишалися й рідні Тарасові сестри та брати. Ось чому так гостро зазвучали Шевченкові вірші. Неволю особисту й неволю державну поет таврував як найбільше зло, звинувативши в ньому російський царат. Вільнодумство Шевченка було жорстко покарано царською владою.

Тарас Шевченко.
Автопортрет 1840 р.

Несподівана зустріч

Тарас Шевченко почув, що його гукають, зупинився й озирнувся круг себе, шукаючи поглядом знайомих.

– Мої вітання, дорогий друже! – добродій, давній Тарасів знайомий, щиро посміхався. – Давненько не зустрічалися, земляче.

Шевченко спробував пригадати, коли востаннє вони бачилися. Справді, давно. Ех, доле! Тепер, повер-

Поміркуйте!

Чому царський уряд так суворо покарав Тараса Шевченка?

нувшись із десятилітнього заслання, Тарасові щодня випадають такі зустрічі. Скільки теплих спогадів вони дарують!

– Не повіриш, Тарасе, з ким я тебе оце зараз познайомлю.

Тільки по цих словах Шевченко звернув увагу на чоловіка шляхетного вигляду, що стояв поруч.

– Прошу, – не вгавав балакучий земляк, – син твого колишнього пана Василь Павлович Енгельгардт.

Тарас пильно подивився на незнайомця. Це прізвище враз нагадало Шевченкові його давнє лихо – кріпацтво:

*...В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.*

Тарас Шевченко задумливо дивився на чоловіка, що стояв перед ним, потім спокійно простягнув молодшому Енгельгардту руку й мовив:

– Великі й предивні діла твої, Господи.

– Тарасе Григоровичу, – трохи ніяковіючи, мовив Енгельгардт, – я палкий шанувальник ваших віршів. Щиро радію, що нарешті вас звільнено. Сподіваюся, не збираєтесь залишати творчості?

І знову заройлися невеселі думки, огорнула серце туга.

Свій присуд Тарас Шевченко почув 30 травня 1847 р.: «Вислати рядовим... Під найпильніший нагляд, заборонивши писати й малювати». Тоді тяжке передчуття неминучої смерті, що станеться далеко від рідної землі, отруїло його молоду душу:

*І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.*

А вже 31 травня ранком випроваджено його з тюремного каземату й посаджено на віз – почалася невесела подорож. За десять діб переїхав він майже 2000 верст. Пити, їсти, відпочивати можна було тільки тоді, як перепрягали коней: дуже вже поспішали вивезти подалі від столиці небезпечного українського поета й художника.

22 червня 1847 р. опинився Шевченко в солдатській казармі. Зміряли його, записали рядовим, дали йому номер і військовий, затісний на нього, одяг. «Ти за політичну справу потрапив у солдати?» – ніби й тепер чує запитання офіцера. «Так», – відповів. «Не – «так», а «точно так, ваше благородіє!» – вдарила, мов батоном, вимога.

«Немає гірше, як неволя!» – віршам звиряв свій біль, свою тугу. «До того ж, – записав у щоденнику, – мені заборонено малювати. Одято найбагроднішу частину мого вбогого життя. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд»...

Так і не почувши відповіді, Енгельгардт вибачився й попросився. Тарас Шевченко попрямував до своєї майстерні. Дорогою пригадав той день, коли

його було викуплено з кріпацтва. Клопотаннями друзів було зібрано потрібну суму грошей – 2500 карбованців. Саме за стільки продали портрет Василя Жуковського роботи Карла Брюллова. Так Енгельгардт отримав гроші й написав відпускну. Сталося це 22 квітня 1838 р. Тарасові було тоді 24 роки. І той день став найкращим у житті. Тепер він вільний, тепер йому скрізь двері відчинені, тепер він може вчитися малювати!

Коли пошили новий одяг, Шевченко пішов із Сошенком до якоїсь установи і там зареєстрували акт визволення.

Наступного дня о 10-й годині він прийшов до Брюллова. Відтоді почав відвідувати Академію мистецтв на кошти Товариства заохочування художників. А ще писав вірші.

Під кінець 1838 р. познайомився він із дідичем з

Полтавщини Петром Мартосом, який замовив власний портрет акварельними фарбами. Одного разу, прийшовши на позування, Мартос побачив на підлозі надірваний аркуш. Піднявши його, прочитав вірші:

*Червоною гадюкою
Несе Альта вісті...*

Зацікавившись цими рядками, Мартос довідався, що в молодого художника чимало віршів – має їх повну скриньку під ліжком. Згодом, 1840 р., коштом Мартоса з'явилася в Петербурзі невеличка чепурна книжечка під назвою «Кобзар».

...«Розворушив мені спогади цей Енгельгардт», – відімкнувши майстерню, подумав Шевченко.

А далі запалив свічу, сів, розгорнув щоденника і записав: «Багато-пребагато зворушилося у мене в душі під час зустрічі з сином мого колишнього пана. Але забуття – тому, що минуло, а мир і любов – тому, що є тепер».

Відпускну
Тараса Шевченка
з кріпацької неволі.

Дідич – пан,
землевласник.

Розкажіть, що ви дізналися з оповідання про життя Тараса Шевченка? Як його було викуплено з кріпацтва? За яких обставин вийшов друком «Кобзар»?

Маркіян Шашкевич.

Слави галицьких будителів – тобто тих, хто своїми вчинками утверджував у західноукраїнських землях думку про самобутність української історії та культури, зажили **Маркіян Шашкевич**, **Іван Вагилевич** та **Яків Головацький**. Ще студентами вони записалися жити задля рідного народу. У колі тогочасної галицької молоді їх називали «Руською трійцею», підкреслюючи в такий спосіб і їхню щирю дружбу, і їхні переконання щодо поліпшення долі українського (в Галичині тоді казали руського) народу. Заповзяті хлопці невтомно записували уснопоетичні твори – бо прагнули, щоб жива народна мова галицьких українців була вживаною у навчальних закладах, державних установах, щоб нею друкувалися книжки й газети. За тих часів у краї панували німецька й польська, а освічені українці послуговувалися незрозумілою селянам церковнослов'янською.

Великою справою «Руської трійці» був вихід у світ першої друкованої книжки живою народною мовою – «Русалки Дністрової».

Галицькі будителі

Поміркуйте!

Чому Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького називають галицькими будителями?

Маркіян Шашкевич розгорнув новеньку, щойно з друку, книжку. Ось вона – їхня «Русалка Дністрова». Перша в Галичині книжка українською мовою! Чи такою уявляв її собі? Чомусь пригадалося, як колись у його гімназії карали учнів за вживання рідної мови: тому, хто забував заборону й говорив українською, тут-таки чіпляли на шию книжечку, оправлену в дошки, – мусиш носити її доти, доки на

такому самому «злочині» не зловиш свого товариша. Де вже було мріяти за тих обставин про справжню українську книжку. Та все-таки – мріяв! І полонив своєю мрією інших. Тоді з'явилися його вірні друзі-побратими – Іван Вагилевич та Яків Головацький. Усі троє обрали давні, ще княжих часів, імена. Він, Маркіян, назвався Русланом, Іван – Далибором, а Яків – Ярославом; товариство ж своє нарекли «Руською трійцею». Утрьох багато читали, писали вірші, мандрували селами, записуючи пісні й навчаючись мови з народного джерела, і вірили: настає час, коли розквітне рідна мова, коли пробудиться від сну безталанна Україна. А щоби мрія збулася, треба невтомно працювати. Бо «не тоді,

коли очі сумні, а коли руки діяльні, розцвітає надія». Ці слова стали гаслом до «Русалки Дністрової».

На наступній сторінці була передмова, або передслів'я. Маркіян мигцем переглянув його. Може, варто було б сказати більше? Згадати хоча б оту ганебну гімназійну книжечку – тавро для кожного, хто ще не забув, що він українець. Або розповісти про знатну княгиню, володарку розкішного замку, яка влаштувала для гостей у своєму парку полювання. Сталося це взимку. Звірів було замало. Тому наказала пані позашивати своїх кріпаків-галичан у шкури ведмедів, рисей і диких кабанів. Не один селянин захлинувся власною кров'ю... А хто захистить, коли навіть мову українцям відібрано: не чують її ні суди, ні уряд, бо, бач, хлопська. Коли ж у розмові зачепиш це болюче питання, то почувеш у відповідь хіба що невдоволене бурчання: «Для простолюдина достатньо молитовника...». Байдуже високим достойникам, що й молитовник українською мовою не так легко знайти. Повелось так, що в церкві українській не почувеш рідного слова: говори з Господом чужою. Не випадково його, Маркіянову, проповідь українською мовою під час відправи в соборі Св. Юра Львів сприйняв як несподіванку й мало не як дивину.

Навернулися невеселі спогади. Зажурився Маркіян: багато мав сказати читачеві, та що з того – не дозволяють цензори. Адже «Русалка Дністрова» – не перша спроба «Руської трійці» видати українську книжку. Кількома роками раніше була ще «Зоря». Складалася вона так само, як і «Русалка Дністрова», наполовину з народних пісень, наполовину – з віршів трійчан українською мовою. Але влада не дозволила надрукувати «Зорю», а Шашкевичем та його друзями зацікавилася поліція. Саме тому поклало товариство свою нову книжку друкувати не у Львові, а десь подалі: «Русалка Дністрова» побачила світ наприкінці 1836 р. аж у Будапешті. Там Яків Головацький мав знайомих, котрі посприяли виданню. «Що ж, справа рушила, думали – найскладніше позаду, – гортаючи сторінки, міркував Маркіян, –

Перша сторінка
«Русалки
Дністрової».

Цензори – урядовці, що стежать за змістом друкованих видань, театральних вистав тощо.

Собор Св. Юра
у Львові.

а скільки тієї праці тяжкої ще попереду, щоб воскресити в новій силі руську славу!»

У двері раптом постукали. Невтішна новина: львівські власті наклали арешт на ті кількасот примірників «Русалки Дністрової», що з'явилися у Львові. Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького викликано на допит.

Гідно сприйняв Маркіян новий удар долі. На допиті висловився так: «Я випробував свої сили українською мовою, бо це моя рідна мова... Тим хотів закласти наріжний камінь для її подальшого розвою».

Розкажіть, що ви дізналися про першу в Галичині книжку українською мовою. Як вона називалася? Хто підготував її до друку? Чому австрійська влада наклали арешт на те видання?

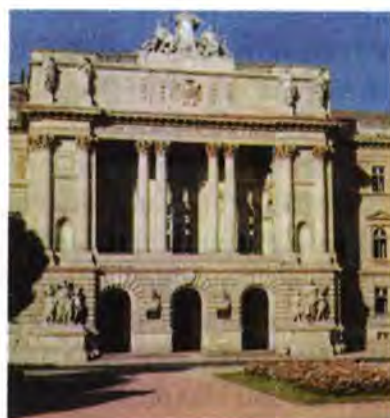
ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви, які вищі навчальні заклади України мають найдовшу історію? Крім славнозвісної Києво-Могилянської академії, про долю якої йшлося в попередніх темах, поважним віком пишаються університети Львівський, відкритий як духовна академія 1661 р., Харківський (1805 р.) та Київський (1834 р.). Щоправда, засновані за наказами володарів-чужинців, усі вони мали на меті виховувати слухняних виконавців імператорської чи цісарської волі. Та всупереч настановам ті навчальні заклади посприяли українському відродженню. Особливе значення для пробудження українського духу мав Харківський університет. Саме в Харкові виник перший гурток учених і митців, які цілеспрямовано заходилися вивчати культуру та історію українського народу.

Для становлення української науки виняткове значення мав Київський університет. Його першим ректором (тобто керівником) був видатний уче-

Національний університет ім. Т. Шевченка в Києві.

Національний університет ім. І. Франка у Львові.

ний Михайло Максимович. Іще працюючи в Московському університеті, він захопився українською історією та підготував до друку чималу збірку українських народних пісень. Книжка вийшла друком 1827 р., утвердивши моду на українську пісню в далеких російських Петербурзі та Москві. Про враження, яке справляла збірка Максимовича на українську молодь, свідчить такий факт: Яків Головацький, якому пощастило знайти рідкісну в південно-західній Україні книжку, власноруч переписав її від першої до останньої сторінки.

Михайло Максимович.
Художник Т. Шевченко.

Перевірте себе!

1. Розкажіть про становище України на початку 19 ст.
2. Чому поява «Кобзаря» Шевченка – найвидатніша подія в історії України тих часів?
3. Чому життя Тараса Шевченка склалося так, що більшу його частину він прожив на чужині?
4. Розкажіть про Кирило-Мефодіївське товариство.
5. Про що свідчить переслідування діячів «Руської трійці» з боку царської влади?

ЗРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

За вкрай несприятливих обставин в Україні, переділеній кордонами Російської та Австрійської імперій і зацькованій постійними заборонами й утисками, поступово знову наростав національно-визвольний український рух.

Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства в Наддніпрянській Україні підхопили осередки українських діячів, що їх називали громадами. Перша громада наприкінці 50-х рр. постала в Києві. Гурток об'єднав студентів Київського університету, з-поміж яких найактивнішим був Володимир Антонович – у майбутньому професор історії, вчений зі світовою славою. За кілька років громади було створено також у Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та інших містах. Громадівці організовували бібліотеки й недільні школи для селян та неосвіченої молоді, писали й видавали підручники та інші книжки навчального змісту, збирали й досліджували усну

народну творчість, відшукували документальні матеріали з української історії тощо.

Такій само діяльності присвятили себе в західно-українських землях народовці. Продовжуючи традиції «Руської трійці», вони прагнули вибороти для українців, які перебували під владою Австрійської імперії, найпростіші людські права: право обирати своїх представників до органів влади, право користуватися рідною мовою, право навчати дітей у власній школі...

Обіжник – розпорядження.

Пожвавлення українського національно-визвольного руху лякало уряди обох імперій. До жорстких утисків вдався, зокрема, російський царат. Року 1863 міністр внутрішніх справ Російської імперії видав **обіжник** про заборону друкувати книжки для народного читання українською мовою. Там було написано, що «української мови не було, немає та бути не може».

Збігло трохи більше десяти років, і з'явився ще один документ – цього разу вже царський указ. Він забороняв друк будь-яких творів і перекладів українською мовою та завезення з-за кордону українських видань. Також не дозволялося здійснювати українські театральні вистави, навіть публікувати українські тексти до нот.

В Австрійській імперії закони були дещо м'якшими, отож полум'я українського визвольного руху перекинулося на західноукраїнські землі. А втім, активну участь у ньому брали і наддніпрянці. Внаслідок цього позвавилися зв'язки між українськими землями. З'явилися політичні, культурні, наукові організації, діяльність яких мала всеукраїнське значення. Так, зокрема, 1873 р. з ініціативи наддніпрянців у Львові було створено літературне товариство ім. Тараса Шевченка, через 20 років реорганізоване в наукове. Непересічне значення для згуртування українців мала поява в Галичині перших політичних **партій**. Перша така організація постала у Львові 1890 р. Її організатором був Іван Франко.

Видання Наукового товариства ім. Тараса Шевченка.

Партія – група людей, яких об'єднує спільна мета в боротьбі за владу.

Володимир Антонович (1834–1908) зажив слави найбільшого знавця писемних історичних джерел. Це й не дивно. Адже він особисто зібрав і підготував до друку 9 томів документів з історії України. Українська історія завдячує йому ще й цілим сузір'ям талановитих учених. Викладаючи протягом 30 років у Київському університеті, Антонович залучав найбільш здібних студентів до вивчення минулого України. Він скеровував дослідження своїх учнів так, щоби жоден із періодів української історії не залишався поза увагою. У такий спосіб було нагромаджено величезний документальний матеріал, достатній для створення цілісної загальної історії України. Завдання це виконав на початку 20 ст. Михайло Грушевський – теж учень Антоновича.

Володимира Антоновича вважають також засновником української археології. Саме він започаткував на наших теренах справді наукові археологічні дослідження.

Володимир Антонович.

Жити – щоби здобути народові освіту...

Року 1893 з'їзд археологів планували провести у Вільні. У місті, підкореному на ті часи російським самодержавством, усе дихало давниною – тією легендарною добою, коли було воно столицею Великого князівства Литовського. Тамтешні археологи мали чим подивувати вчений світ: до відкриття з'їзду вони підготували чимало цікавих знахідок, що засвідчували колишню велич Литовської держави. Справжньою подією, як сподівалися віленці, мали стати розкопки могили князя Гедиміна, який володарював у Литві впродовж 1316–1341 рр. Протягом десятиків літ археологи прагнули знайти поховання того славного лицаря, проте досі нікому не таланило. І ось могилу великого князя, здається, було знайдено. Вона, як уважали віленські археологи, знаходилася на Замковій горі поблизу князівського палацу. Відчуваючи особливу відповідальність, віленські знавці старовини не наважувалися розпочинати розкопок. За загальною згодою вони вирішили залучити до тієї справи найавторитетнішого в Російській імперії археолога, українського вченого-історика, професора Київського університету Володимира Антоновича. Випала й слухна нагода, що привела Антоновича до Вільна, – археологічний з'їзд.

Поміркуйте!

Чому Володимир Антонович піднесення українського руху пов'язував із розвитком національної науки?

Першого ж дня оплесками й піднесеними вигуками з'їзд ухвалив розпочати розкопки. Призначили день, і з'їзд з усіма учасниками й почесними гостями мав бути на них присутній.

– Що скажете, пане Володимире, чи пощастить бути учасниками наукового відкриття?

Антонович якось мить зосереджено мовчав, ніби щось пригадуючи.

– Даруйте, Максиме, якщо повторюсь (згадав оце наші давні розмови, коли ви були ще студентом університету), – не люблю я кидати слова на вітер, та й наука не вельми пошановує припущення, для неї важать лише факти. Що ж до віщувань, то мушу зізнатися, що боюсь я тієї могили. Не бачив я її, тож і здається вона мені сумнівною. Ходімо зараз на Замкову гору, огляньмо поховання ретельно, аби не сталося якої халепи.

Дорогою професор і його колишній учень розмірковували про науку та про долю рідного народу.

– Наука для нас, українців, – провадив Антонович, – має виняткове значення. Адже якщо ми матимемо свою національну науку, нам легше буде простувати до свободи. Визнаючи українських учених, світ визнає й Українську державу. Саме тому я мрію, щоб українці мали свою академію наук і, власне, тому доклав стількох зусиль, аби перетворити львівське літературне товариство на наукове.

– Ваша принциповість, пане професоре, у ставленні до науки загальновідома. Для мене особисто взірцем сумлінності дослідника є ваша з Михайлом Драгомановим праця «Історичні пісні українського народу». Цікаво, яка ідея надихала вас під час роботи над тією збіркою?

– Видання українських народних пісень, здійснене протягом 1874–1875 рр., – справа всієї Київської громади. Громадівці тоді вважали, що це має бути поетична історія українського народу, розказана ним самим у піснях і думках. Передусім треба було зібрати якомога більше варіантів народних творів, установити, які з них записані справді з народних вуст, а які – оброблені й виправлені на свій копил кимось із не вельми сумлінних збирачів. Пісні надходили з усіх кінців нашої землі. Їх було дуже багато. Мені доручили з'ясувати ті історичні події, за яких постала та чи та пісня. А що ж до визнання, яке судилося тій збірці, то воно зайвий раз доводить думку про справжню вагу науки.

– Я читав схвальні відгуки на те наукове видання і німецьких, і англійських, і французьких дослідників.

*Перша сторінка
книжки
«Історичні пісні...».*

– Сумлінність і ґрунтовність наукових досліджень завжди поцінуються – мовив Антонович і зупинився, оглядаючи пагорб. – Здається, Максиме, прийшли. Бачу, що сумніви були недаремними.

Професор іще кілька разів обійшов пагорб, порпнув у різних місцях паличкою та, полегшено зітхнувши, відказав:

– Ходімо, друже, додому. Доведеться розчарувати з'їзд, зате науку вбережемо від вигадок. Бо це не могила, а смітник. А великий він тому, що замковий.

?

Що ви дізналися про Володимира Антоновича? Який факт, викладений в оповіданні, свідчить про загальне визнання Антоновича як ученого-археолога? Що ви довідалися про участь Володимира Антоновича в підготовці видання «Історичні пісні українського народу»? У чому полягала винятковість тієї збірки?

ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви, що Володимир Антонович уславився як нумізмат? Від початку 70-х рр. 19 ст. він завідував Нумізматичним музеєм при Київському університеті, тож саме до нього зверталися кияни й мешканці Київщини зі своїми монетними знахідками. Зі спогадів сучасників довідуємося, з якою увагою ставився професор Антонович до відвідувачів – чи то студентів, чи то службовців, чи то селян, докладно розповідаючи усім про вік та нумізматичну цінність кожної монети.

Антоновичеві належить перше наукове дослідження срібних монет з іменем князя Володимира, з яким він виступив на археологічному з'їзді в Києві 1874 р. За кілька років учений підготував докладну розвідку про монетні знахідки з 29 скарбів, виявлених на Київщині.

Творчий доробок **Івана Франка** (1856–1916) вражає. Його перу належить близько 4000 художніх і наукових творів. Отож, визначальною рисою вдачі Івана Франка була виняткова працездатність. А завдячував він цим своєму батькові – сільському ковалю. Власне, тому вже знаним письменником і авторитетним громадським діячем Іван Якович зауважував, що його мандрівка в життя почалася з батькової кузні. Рідним мав завдячувати Франко й тим, що розгледіли в ньому хист до науки й надали можливість здобути першокласну освіту – а було це ой як не легко для галицьких селян. Та найголовніший здобуток дитячих літ – безмежна любов до рідної землі, яка спонукала Франка нехтувати особистим спокоєм і добробутом та жити задля українського народу.

Іван Франко.

Поміркуйте!

Чому врочисте святкування сотої річниці виходу в світ «Енеїди» Котляревського та вшанування 25-літньої діяльності Івана Франка 1898 р. засвідчило зростання українського руху?

З вогнем батькової кузні

Стара кузня край дороги. Давно служить вона людям. Та не знає втоми її вогнисте серце, шумує полум'ям, розсипається іскристими зблисками. Івась любив дивитися, як вирує вогонь. Часом дослухався до власного серця, і йому здавалося, що воно – як вогонь у кузні. Торкнувшись рукою до грудей, хлопець відчував тепло та легкі удари, ніби спалахи невидимого багаття, і радів од свого відкриття. «Усередині кожної людини є маленьке вогнище. Поки воно горить, людина живе», – розмірковував малий. За хвилику ділився здогадом із батьком-ковалем. Так починалася одна з тих не-

забутніх розмов, котрі невидимою ниткою-основою вплелися в його життя, виткавши творчу вдачу.

...Іван Франко посміхнувся згадці та озирнувся навкруг. Велика театральна зала була повна гостей. З усіх кінців Галичини зїхалося до Львова на свято Котляревського свідоме українство – священики й лікарі, письменники та вчителі, художники й музиканти. Сто років, що минули від дня виходу перших двох частин славнозвісної «Енеїди», – це час пробудження України.

– Оце сила! Дух росте, коли глянеш довкола! – захоплено вітали один одного гості.

На мить зосередившись, Франко знову заглибився в спогади-думки: «Скільки тепла в цій залі. Вогненні серця, запальні слова... Нікому не згасити вогнища українського визвольного руху!»

Українські культурні діячі під час урочистостей з нагоди сотої річниці виходу «Енеїди» І. Котляревського. 1898 р. У центрі – Михайло Грушевський та Іван Франко.

Святковій постановці п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» передував вірш Івана Франка «Великі роковини», написаний спеціально для цього вечора.

До присутніх зі сцени звертався вічний козак Невмирака. Сивий, згорблений долею, він перебирав струни бандури і плакав-журився над тяжкою долею України. Поетові ж раптом пригадалося, як плакав колись у кузні він сам над розповідями батька про братів-українців з Наддніпрянщини – так само безправних, як і вони, галичани. Мокрими очима дивився він тоді на вогонь. Крізь сльози полум'я здавалося яскравішим і гарячішим. І йому, хлоп'яті, мріялося, як добре було б вихопити з горуна жар, розтрусити його по всій рідній землі, щоб праведний вогонь розтопив віковічні кайдани, які по руках і ногах в'яжуть українців.

Численні глядачі в залі були свідками творення дива. Старезний козак Невмирака, зігрітий теплом присутніх, раптом почав молодіти. І вже не плачі-жалі виспівував він – зі сцени злітали крилаті слова, яким було затісно в театрі. Тож вихоплювалися вони на львівські вулиці й линули далі – по всій Україні:

*До великого моменту
Будь готовий кожний з вас, –
Кожний може стать Богданом,
Як настане слушний час.
Мовиш: «Нині інші війни»,
Ну, то іншу зброю куй,
Ум гостри, насталою волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!*

Скількох молодих українців прилучили ці слова до великої справи визволення Батьківщини! Не дивно, що саме того дня урочисто вшановувалася 25-річна літературна й громадська діяльність Івана Франка.

За годину після вистави до громади звернувся сам поет. Його спокійна, розважлива, тиха промова вражала не менше, ніж артистичне виконання його віршів. Подякувавши за високу оцінку своєї праці, він казав, що ніколи не вважав себе ані великим талантом, ані героєм, ані зразковим характером, тільки був тим муляром, який замурує дірки в нашій народнійmurі, й тим пекарем, що для наших людей пече хліб насущний, бо, вихований у твердій школі життя, засвоїв назавжди два правила: сповнювати свій обов'язок та безнастанно працювати.

Свято завершилося пізно ввечері. Поважний і, як завжди, замислений повертався Франко додому. Йшов – і не помічав нічної темряви, так ясно йому світив десь із глибини спогадів вогонь батькової кузні: «Цей вогонь я взяв із собою в довгу мандрівку життя».

Прочитайте уривок з вірша Івана Франка «Великі роковини». До чого закликає поет? Знайдіть в оповіданні слова Франка про самого себе. Як ви їх розумієте? Кого Іван Франко вважав своїм найпершим учителем?

ЖИВА ІСТОРІЯ

У 19 ст. з'явилася пісня, що кількома поколіннями українців виконувалась як гімн. Ідеться про твір «Ще не вмерла Україна». Хто ж його автори? Спочатку народилися вірші. Вони належать знаному громадському діячеві, збирачеві народної творчості, поету Павлові Чубинському. Дослідники припускають, що поезія «Ще не вмерла Україна» з'явилася 1862 р. в Києві. І відразу була заборонена царським урядом... Зазнав переслідувань і її творець – 7 років перебував на засланні. Проте слово виявилось незнищеним. Вірш переписували, передавали один одному, вчили напам'ять. Так із Наддніпрянської України він потрапив до Галичини, де й був покладений на музику. Її автором став західноукраїнський композитор Михайло Вербицький. У вірша ніби вирости крила – пісня полетіла над Україною, об'єднуючи розшматовані землі, гуртуючи переділений кордонами народ, закликаючи до боротьби:

Павло Чубинський.

*Станем, браття, всі за волю від Сяну до Дону,
В ріднім краю панувати не дамо нікому.*

Показово, що пісня «Ще не вмерла Україна» сприймалася як гімн від початку свого існування. Саме так визначали її, зокрема, Іван Франко та Лесь Українка.

Не втратила пісня свого значення і за нашого часу. Ухвалою Верховної Ради було затверджено «прийняти за основу гімну України музичний варіант пісні Михайла Вербицького «Ще не вмерла Україна».

Перевірте себе!

1. Як розгортався український рух протягом 19 ст.? 2. Розкажіть про внесок Володимира Антоновича в розвиток української історичної науки. 3. Що ви дізналися про Антоновича як про громадського діяча? Чим він прислужився українському національному рухові? 4. Розкажіть, як відбувалося святкування сотої річниці виходу в світ «Енеїди». 5. Чому українці так урочисто вітали 25-річчя творчої та громадської діяльності Івана Франка?

ВЕЛЕТИ ДУХУ

Своїм піднесенням український рух завдячував сузир'ю надзвичайно талановитих людей – «упертих українців», як називав себе один із них. Беззастережна віра в Україну сповнювала їх дивовижної сили. Подиву гідна їхня працездатність. Проте ще більше вражає та самозреченість, з якою вони віддавалися українській справі. Адже бути українцем за тих часів означало наражатися на переслідування з боку влади. В умовах заборон і житейських негараздів, під недремним наглядом поліції, а часом – у вимушеному вигнанні вони плекали українську науку й українське мистецтво, торуючи шлях майбутній українській державі. Наче легендарні велетні-титани, вони утверджували ідею самобутності українського народу і, власне, вибороли ту самобутність за часів, коли імперії заповзялися довести, що ніякого окремого українського народу не існує.

Про багатьох видатних українців другої половини 19 ст. ви вже довідалися. Це й Володимир Антонович, і Іван Франко, й Михайло Драгоманов, і Павло Чубинський, і Михайло Грушевський.

До велетнів духу належить Іван Пулюй. Цей винятково обдарований тернопільчанин кохався у фізиці й технічних науках, був знаним звіздарем та володів 15 мовами. Брав активну участь у діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, очолював першу в Європі кафедру електротехніки. А ще перекладав Святе Письмо, бо щиро вірив, що народ, який має змогу читати Біблію рідною мовою, житиме вічно. До перекладу церковних книг Іван Пулюй узявся ще під час навчання на богословському факультеті Віденського університету. Тоді його клопотами побачив світ «Молитовник» українською мовою. До праці над Святим Письмом Пулюя, 24-річного священника й одночасно студента філософського факультету, залучив відомий український письменник і громадський діяч Пантелеймон

Михайло Драгоманов.

Іван Пулюй.

Агатангел Кримський.

Микола Садовський.

Куліш. Протягом багатьох років два подвижники працювали над перекладом Нового Заповіту, видруковуючи частину за частиною. Куліш перекладав також і Старий Заповіт. І врешті, 1903 р., у Відні вийшла друком довгоочікувана українцями книжка – «Святе Письмо Старого і Нового Заповіту».

Видатним мовознавцем, дослідником східних мов був Агатангел Кримський. Про нього казали, що не було такої мови, якої він не знав би. Український учений опанував протягом життя більше 50 мов. У своїх дослідженнях з'ясовував походження та історію української мови, її взаємозв'язки з мовами сусідніх народів. Згодом брав участь у створенні українського правопису. Про всеосяжність і глибину знань Агатангела Кримського залишила цікаві свідчення українська письменниця Леся Українка. В одному з листів вона дякувала вченому за його згоду консультувати її з мовних питань. Леся Українка сама знала до десятка мов, надзвичайно цікавилася давніми мовами, багато перекладала, та того разу йшлося про мову надто далекого від України північного народу. Мовознавець вичерпно відповів на Лесине запитання, позаяк ту мову знав.

Що ж до Лесі Українки, то велич духу й сила її мистецького обдаровання вражали і, певно, вражатимуть довіку. Її поеми і драми належать до найдосконаліших творів світової літератури.

Яскравий слід в історії України 19 – початку 20 ст. залишила родина Тобілевичів. Брати Іван, Микола, Панас та їхня сестра Марія були тими, хто створив український професійний театр. Як театральних діячів їх знали за творчими іменами: Івана, видатного драматурга, актора й режисера, за прізвищем Карпенка-Карого, Миколу, талановитого актора й режисера, і Марію, видатну співачку та блискучу актрису, – за прізвищем Садовські. Панас Тобілевич мав сценічне ім'я Саксаганський. Тобілевичі разом із письменниками-драматургами Михайлом Старицьким та Марком Кропивницьким, талановитою актрисою Марією Заньковецькою створили

Перший український
професійний театр.
1886 р.

кілька театральних труп, об'їздили з українськими виставами всю Україну – і то за часів, коли українське слово зазнавало найсуворіших заборон. Український театр прилучив до національного визвольного руху багато молоді.

Різноманітні прояви культурного й громадського життя українців потребували чималих коштів. Хто ж були ті щедрі меценати, за фінансової підтримки яких виходили у світ українські книжки й журнали, ставилися українські вистави, провадилися наукові дослідження української минувшини, створювалися українські музеї, діяли українські недільні школи й культурні осередки? Вдячній пам'яті нащадків зажили родини українських промисловців Симиренків, Яхненків, Терещенків, Ханенків. Володіючи значними статками, вони опікувалися не лише господарським, а й духовним життям. Їхнім коштом постало чимало лікарень, навчальних закладів, храмів у багатьох містах України. Приміром, родині Терещенків тогочасний Київ завдячував дитячим притулком, лікарнею, двома гімназіями та двома училищами, кількома корпусами Політехнічного інституту, трьома музеями тощо. Лише один представник тієї славної родини – Микола Артемійович

Микола Терещенко.

Андрей Шептицький.

Терещенко пожертвував на громадські потреби близько п'яти мільйонів карбованців. Не поступався йому в щедрості й брат – Федір Терещенко.

Споконвіку духовним життям українців опікувалася християнська церква. Багато українських тогочасних діячів були священниками або походили з родин священників. Великого авторитету в західноукраїнських землях зажив митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Щиро переконаний у тому, що найвищим покликанням священника є служіння Богові й рідному народу, він переймався не лише церковними, а й культурницько-громадськими справами. За його сприяння у Львові 1903 р. з'явилися українська лікарня, Науковий інститут, об'єднаний зі Львівською богословською академією, Академічний будинок для українських студентів.

Леся Українка.

Леся Українка – творче ім'я видатної української письменниці Лариси Петрівни Косач (1871–1913). Та мистецтво слова – не єдина царина, до якої докладала праці Леся Українка. З надзвичайним завзяттям бралася вона до справ громадського життя тогочасної України. І завжди – чи то співпрацюючи з українськими газетами й журналами, чи то клопочучися про створення бібліотек для народного читання, виявляла твердість характеру й несхитну волю до чину. «Я вірю в нашу справу, що вона буде жити й рости, бо в ній є велике зерно життя», – писала Леся Українка про українське відродження. Тією вірою сповнений кожен рядок її вогнистих віршів.

Поміркуйте!

Як можна витлумачити слова Лесі Українки «Гнітить мене твоя краса, чужино!»?

І все-таки до тебе думка лине...

І

– Миколко, що сталося? Ти, здається, не слухаєш мене? – Лариса Петрівна пильно дивилася на свого учня, намагаючись збагнути причину його неуважності.

– Гляньте лишень на небо, – тільки й мовив хлопець.

М'яка єгипетська блакить, зазвичай така лагідна й прозора, просто на очах розпалювалася якимсь шаленим вогнем. Кілька хвилин – і небо над Хельваном палало криваво-червоною загравою.

– Оце, певно, і є дихання пустелі, – задумливо мовила Лариса Петрівна. – Нам, Миколко, треба про все докладніше розпитати в когось із тутешніх. А он і Саїд з Мухаммедом. Біжи поцікався, що воно таке?

Миколка зіскочив з місця, а за мить повернувся збуджений і зацікавлений.

– Це хамсин! – переможно вигукнув він. – «Хамса» – арабською п'ять. Саїд казав, що піщаний вітер місцеві люди пов'язують із цим числом, бо дме він ніби п'ятдесят діб або ж число днів, що ділиться на п'ять.

– Що ж, поспостерігаємо, – відказала Лариса Петрівна і вже на сходах, ще раз глянувши на небо, задумливо додала:

*Рудий хамсин в пустині розгулявся,
Жагою палений, мчить у повітрі,
Черкаючи пісок сухими крильми,
І дише густо полум'ям пекучим...*

II

У затишному холі Лариса Петрівна й Миколка спробували повернутися до занять. Та, певне, гарячий хамсин, що вже повновладно господарював надворі, не полишав почуття й думки ні вчительки, ні учня. Тим паче, що Лариса Петрівна – відома українська поетеса, знана під творчим ім'ям Лесі Українки, як справжній митець не могла залишатися байдужою до грізного й водночас дивовижного явища природи. Підступна хвороба змусила її багато подорожувати. Ось і тепер у Єгипті перебувала на лікуванні. «Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував», – писала поетеса в листі до матері. Враження були настільки сильними й надихаючими, що викликали бажання творити. Того року в Хельвані Леся Українка написала низку віршів «Весна в Єгипті», де відтворила своє замилювання країною сонця. Проте й у далекій чужині письменниця не забула про Батьківщину. Бо ні сонце, ні всі чари природи не могли заступити млистих поранків рідної землі, що кликали її, мов пташину з вирію:

*І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.*

Адже там, у рідних волинських лісах, губилося найбільше диво – загадка життя.

Лист Лесі Українки
із Сан-Ремо (Італія),
1902 р.

Ще з дитинства в Лесиній уяві жили Мавка й Перелесник, Русалка й Водяник, Марище й Доля, Лісовик і Той, що греблі рве... Якось, слухаючи казку про лісову дівчину Мавку, маленька Лариса Косач дивувалася: виявляється, все те лісове товариство не знає смерті; наче дерева, воно взимку засинає, а навесні – знов пробуджується до життя.

– Якби люди мали таку здатність, – мріяла дівчинка.

– Людям дається велике випробування, – пояснювала мама. – Хто пронесе іскру любові, як Мавка, через усі перешкоди й зваби, не змінє її ні на які вигоди, той отримає в нагороду те, що не вмирає. Але для цього людина мусить бути сильною.

Згодом дівчина часто згадувала мамині слова. Яким же тяжким виявилось їй випробування! Нестерпний біль, що запускає пазури в саме серце, і чужина.

Навіть гарячий подих пустелі виявився безсилим притлумити тугу за Батьківщиною, рідними та близькими. Тож не дивно, що в далекому Єгипті з'явилася сповнена суму й любові до України поема «Бояриня». Та нещасливою виявилася доля цього твору. Щирі почуття до рідної землі, палкий заклик до земляків позбутися ганебних невольницьких кайданів і стати вільними так налякав ворогів української державності, що поема понад 70 років замовчувалася. І лише коли Україна стала вільною державою, Лесине слово повернулося до рідного народу.

III

– Ларисо Петрівно, що вразило вас найбільше? – все ще приголомшено і якось таємниче запитав Миколка.

*Леся Українка
на відкритті
пам'ятника
І. Котляревському
у Полтаві.*

– Кольори, – відповіла Лариса Петрівна. – Мене вабить таке їх поєднання. Як на Україні під час вечірньої зорі.

За вікнами шурхотів піском гарячий вітер, обіднє сонце сипало золотисто-червоними променями, кожен думав про своє. Хто знає, може, саме в ті хвилини в душі Лесі Українки народжувалися слова:

*Добраніч, сонечко! Ідеши на захід...
Ти бачиши Україну – привітай!*

?

Що було для Лесі Українки джерелом натраги й творчості? Як ви розумієте назву оповідання? Що ви дізналися про поему Лесі Українки «Бояриня»? Головним персонажем найкращої поеми Лесі Українки «Лісова пісня» стала Мавка. Що ви довідалися про цей образ з оповідання?

ЖИВА ІСТОРІЯ

Окрасою Києва є Державний музей західного та східного мистецтва. Створили ту безцінну мистецьку скарбницю Богдан і Варвара Ханенки. Богдан Ханенко за фахом був юристом, та ще замолоду перейнявся колекціонуванням творів мистецтва. Тож, вийшовши у відставку, цілком поринув у ту справу. Його інтерес поділяла й дружина Варвара Миколаївна – дочка ушавленого українського промисловця-мецената Миколи Терещенка. Мандруючи країнами Західної Європи, подружжя купувало картини, різьблення, вироби зі скла, коштовні тканини.

Справжню перлину для своєї колекції – «Портрет інфанти Маргарити» іспанського художника Дієго Веласкеса Богдан Ханенко придбав 1912 р. в Берліні. А ще в зібранні Ханенків були твори видатних митців Італії, Франції, Німеччини, Нідерландів, Великої Британії, Китаю, Індії, Японії, Єгипту... Всі ці скарби за заповітом Ханенків були подаровані місту Києву.

Портрет інфанти Маргарити іспанського художника Дієго Веласкеса з колекції Державного музею західного і східного мистецтва.

Перевірте себе!

1. Витлумачіть назву теми «Велети духу». Свої міркування обґрунтуйте прикладами з життя Лесі Українки. 2. Що ви дізналися про творчість цієї видатної особистості? 3. Чим ушавив своє ім'я Іван Пулюй? 4. Хто такий Агатангел Кримський? 5. Що ви довідалися про розвиток українського театру? З чіми іменами він пов'язаний? 6. Розкажіть про українських меценатів. 7. У чому вбачав своє покликання Андрей Шептицький?

БУРЕМНІ РОКИ

20 ст. розпочалося для народів світу великою бідою. Року 1914 спалахнула Перша світова війна, яка втягувала у свій вир нові й нові держави. Саме тому її назвали світовою. Справжнім лихом стала вона для України. Австро-Угорщина й Росія – держави, що переділили українські землі, – воювали між собою. Так українці опинилися в різних, ворожих одна одній, арміях. Українці-галичани й українці-наддніпрянці тисячами гинули за чужі інтереси, бо не мали власної держави, яка дбала б про них. Бої точилися на українській землі, і це завдава-

ло величезної шкоди мирному населенню. Ні російський цар, ні австро-угорський цісар не збиралася дбати про інтереси України.

Коли 1917 р. у Петербурзі було повалено самодержавство, українські партії та громадські організації утворили Українську Центральну Раду. Очолив її визначний учений Михайло Грушевський. Центральна Рада обрала український уряд – Генеральний Секретаріат. Українці вітали утворення Центральної Ради та Генерального Секретаріату, які прагнули відродження Української держави. Незабаром на сході та заході нашого краю поставили дві *республіки*: Українська Народна Республіка зі столицею в Києві та Західноукраїнська Народна Республіка із центром у Львові, які 22 січня 1919 р. об'єдналися в єдину державу – Українську Народну Республіку (УНР). Проте існувала вона недовго.

У жовтні 1917 р. владу в Росії захопили більшовики. Вони не хотіли, щоб Україна стала незалежною державою. Вже в січні 1918 р. військо більшовиків підійшло до Києва. Так розпочалася війна, яка врешті призвела до втрати Україною незалежності.

Пригадайте,
що ви дізналися
про Михайла
Грушевського.

Республіка
в перекладі
з латинської мови
означає
державу, якою
керують люди,
обрані народом
на певний термін.

*Делегати третього
Всеукраїнського
військового з'їзду,
постанови якого
вплинули на рішення
Центральної Ради
негайно проголосити
Українську Народну
Республіку.
В центрі –
Михайло Грушевський.
Київ. Листопад 1917 р.*

Із Першою світовою війною, що почалася в серпні 1914 р., пов'язана історія **українських січових стрільців**. Постали вони не на порожньому місці. Від кінця 19 ст. в багатьох селах і містечках західноукраїнських земель виникали молодіжно-спортивні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт». Ті товариства організовували заняття спортом, музикою та співом, ство-

рювали осередки театрального мистецтва тощо. Згуртовуючи українську молодь, вони прищеплювали їй почуття відданості українській справі. Отож, коли українська громадськість у перші дні війни звернулася з гаслом створення українського військового загону, зголосилося багато охочих. З тих добровольців було сформовано легіон українських січових стрільців (тобто підрозділ вояків). У стрільцях було багато студентів і гімназистів – у майбутньому письменників, композиторів, художників, лікарів, юристів. Тож вільні хвилини вони присвячували творчості, залишивши нащадкам безцінний скарб – стрілецькі пісні. Про обставини народження однієї з найпопулярніших, що їй судилося слава стрілецького гімну, згодом згадував колишній січовий стрілець Григорій Трух. На основі тих спогадів і побудоване оповідання.

Стрілецький славень

Поміркуйте!

Чому січові стрільці зажили всенародної любові й шану?

Серпень щедро промінився сонцем над високими скелями та крутосхилими урвиськами, мережив прозоре павутиння в садках і городах, – чарував останнім теплом українські Карпати, що вже здригалися від гарматних ударів і бомбових вибухів Першої світової війни.

– Ох і день сьогодні – гожий та привітний, навіть не віриться, що й такою буває війна... – Гриць посміхнувся до знайомого гімназиста, гаряче потиснув руку. – Бачу, і ти, брате, тут. Щире вітання українському воякові!

– Ніхто тепер, певно, не всидить вдома. Бо ж коли-то українці йшли в бій за волю України! Кажуть, що у Львові добровольцями зголосилися до Українського легіону більш як 20 тис. осіб. А ті, що не можуть узяти до рук рушниць, – наші матері, сестри, бабусі, – готові безкоштовно утримувати українське військо. Он село Гаї коло Львова вже місяць харчує

Українські січові стрільці в своїй бібліотеці.

цілу сотню українських січових стрільців. Не на жарт злякався цісарський уряд такої сили – дозволено записати до лав стрілецьких лише 2 тис. вояків.

– Мої знайомі розповідали, що впродовж тижня українська громада з добровольцями наполягали збільшити чисельність легіону. «Всі або ніхто!» – вимагав Львів. Австрійське командування погодилося залучити до стрільців

іще 500 добровольців. Серед них – і ми з тобою, – Гриць зі щасливим усміхом озирався навкруги, шукаючи поглядом ще когось із знайомих. –

А знаєш, друже, ходімо за місто. Там збираються добровольці на вправи, то, певно, з багатьма побачимось. Чуєш, як бадьоро співають.

Українські січові стрільці вправляються у стрільбі з крісів (рушниць).

Стрілецькій пісні й справді було затісно серед вузьких вуличок. Вона рвалася ген за місто, летіла над Карпатами, стукотіла в кожну шибку, кликала в похід усіх, кому небайдужа доля рідної землі. Пісня поспішала, адже чорне страховисько Першої світової війни роздерло, пошматувало Україну-матір, розділений кордонами народ змушений був воювати в різних арміях за чужі інтереси – і плакали Карпати над сплюндрованими містами й селами, над покинутими нивами. Тож встала під прапор юнь і краса галицької землі, утворивши легіон українських січових стрільців, пішла на бій за рідну землю, мріючи про вільну та об'єднану Україну, як колись запорізькі козаки. Не забули юнаки, чії вони діти, відродили колишню славу Січі!

– Навіть коли б уперше був у Стрию, знайшов би стрілецький табір за цією-піснею, – жартував Гриць. – Ого, то й ти, брате, вже наспівуєш.

– Та щось таке пригадалося. Чув колись у Львові:

Гей у лузі червона калина похилилася,

Чогось наша славна Україна зажурилася.

А ми тую червону калину підіймемо,

А ми нашу славну Україну гей-гей розвеселимо.

– Шкода, що далі не пам'ятаю.

– Мусиш пригадати! – несподівана гадка майнула в Грицевій голові як наказ. – Вважай, що це твоє перше стрілецьке завдання.

Папір і олівець хлопці випросили в невеличкій крамничці, господар якої, почувши про відповідальне завдання, люб'язно запросив їх до своєї вітальні. «А для натхнення й творчої насаги – ось вам гаряча кавка й свіжий запашний хліб, – добродій по-батьківському обійняв хлопців, – творіть, бо пісня часом має більшу силу, ніж рушниця».

Надвечір хлопці були в стрілецькому таборі. Гриць зібрав навколо себе чималий гурт добровольців, вишикував їх у чотирикутник і навчав співати «Червону калину» – так назвало пісню стрілецтво.

І хоч не мали ще українські добровольці в серпні 1914 р. ні зброї, ні стрілецьких одностроїв, проте віра в те, що Україна стане вільною, підносила бойовий дух, гартувала серця вчорашніх гімназистів і сту-

дентів. Дарма, що багатьом із них ніколи раніше не доводилося тримати в руках рушницю, а мріялося про перо й пензель, та не зрадили молоді галичани своєї козацької вдачі. Тож не дивно, що про славну Запорізьку Січ співали, готуючись до кривавого бою:

*Як повіє буйнесенький вітер з широких степів,
То прославить по всій Україні Січових стрільців.
А ми тую стрілецькую славу збережемо,
А ми нашу славу Україну гей-гей розвеселимо!*

?

Хто ставав січовими стрільцями? Чому про січових стрільців говорили як про найосвіченіше військо? Чому пісні січових стрільців для багатьох поколінь українців залишалися знаменом у боротьбі за волю України?

За тих буремних років постала Українська Центральна Рада. Тривала Перша світова війна. Довелося зважати на ситуацію в Росії, де владу захопили більшовики, котрі не уявляли своєї держави без родючих українських земель. Власне тому, проголосивши незалежність Української Народної Республіки, Центральній Раді довелося не стільки впорядковувати внутрішньодержавне життя, скільки дбати про оборону.

Хоча діяльність Центральної Ради тривала недовго – лише 13 місяців, вона збагатила державотворчий досвід українського народу.

Українська маніфестація

Поміркуйте!

Чому 100-тисячну маніфестацію в Києві Михайло Грушевський вважав найважливішою подією буремних днів 1917 р.?

Київ нагадував весняну річку. Щохвилини його вулиці залюднювалися більше й більше: бурхлива повінь революції витягала з затишних осель навіть літніх господинь. Рвучкий березневий вітер надмавав вітрила жовто-блакитних прапорів, підхоплював недбало полишені ранкові газети й розносив новину до найвіддаленіших куточків міста: «Всі на українську маніфестацію!». Саме з таким гаслом з'явилося того дня – 19 березня 1917 р. – перше чис-

ло нової київської газети «Вісті з Української Центральної Ради».

– Діду, йдїть-но краще з дороги, – жартували юнаки-гімназисти, звертаючись до сивого, вибіленого, мов зима, селянина, який розгублено позирив то на заюрмлені вулиці, то на газету, що її підняв був із бруківки.

– Що воно за причина така, – бурмотів сам до себе старий, – людей багато, а спитати ні в кого.

– То питайте в нас, діду, але спершу відїйдїть з дороги, – вигукувала молодь.

– Приїхав, синочки, я здалеку, хочу перед смертю поклонитися святій київській землі, подивитись на предивні наші церкви. Тепер шукаю храм Святої Софії.

– Вам щастить, діду, бо й ми туди ж. Давайте ваші клунки й рушаймо разом.

– Як не жартуєте зі старого, то пристану до вашого гурту. Може, між молодими й сам помолодшаю.

За кілька хвилин їх захопив багатотисячний вир киян. Небавом селянин зовсім оговтався й розпитував гімназистів про всі київські новини.

– Перше, про що мені скажіть, хлопці, – так це про сьогоднішній день. Куди йдуть усі ці люди?

– А ось читайте, діду, – відповів один гімназист і вказав на великий заголовок у газеті, яку все ще тримав старий, – «Українська маніфестація».

– Що воно – ота маніфестація?

– Це ми з вами, діду, і весь люд, що поруч нас. Вийшли на вулиці на заклик Української Центральної Ради, бо хочемо господарювати у власній хаті самі.

– Чув, що в Росії немає вже царя. То, може, й справді Україна вирветься на волю?

– Тому-то й треба підтримати Центральну Раду: хай у світі знають, що маємо свій уряд, якого народ поважає. Тоді легше буде домовитися з сусідами і змусити їх визнати право України на незалежність.

– То що, вже маємо свій уряд – Центральну Раду?

– Якщо ми підтримаємо Центральну Раду, віддамо за неї свої голоси, то вона, безперечно, незабаром стане нашим урядом.

– Велику справу робите, хлопці.

– Так і ви з нами. Зараз підійдемо до міської думи. Там матиме слово голова Центральної Ради Михайло Грушевський. А звідти попрямуємо до

Маніфестація
на Софійському майдані
в Києві. Березень
1917 р.

Газети часів
Української
Центральної Ради.

Софії – на народне віче. Сотні жовто-блакитних прапорів майоріли над Києвом. Стотисячна українська маніфестація наближалася до Київської думи. Там зі словами вітання звертали до людей найвищі достойники міста. І раптом – усе стихло. Піднесений голос закликав громаду:

«Присягнімо під прапором Шевченка, що будемо боротися й не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю волі!»

– Оце, діду, і є Михайло Грушевський – голова Центральної Ради. А що важить його слово – дивіться самі.

На якусь мить запала врочиста тиша. А потім сталося неймовірне: люди як один стали на коліна, підняли руки вгору й заприсягли. Передні лави підхопили Грушевського на руки й понесли на другий поверх думи, на балкон, і звідти показали його народові. З тисяч грудей враз вихопилося: «Слава батькові Грушевському!».

– Не богатир, а яку силу має! – сказав селянин.

– Коли б нам усім його мудрість... Михайло Грушевський – найшанованіший український учений-історик, зі студентських літ досліджує історію нашого народу. Він переконаний, що українці гідні мати свою державу. Ось чому, не вагаючись, Грушевський погодився очолити Центральну Раду.

– Воно й добре: Україні потрібні розумні голови, – міркував старий.

– Чекали в Києві на приїзд Грушевського з нетерпінням. Центральна Рада утворилася, коли професора ще не було в Києві. Та місце голови тримали для нього, бо той, хто глибоко пізнав минуле рідного краю, знає, як будувати його майбутнє. Виріс він далеко від України, а коли закінчив Київський університет, то поїхав викладати українську історію до Львова... Що то – безталання, народ один, а держави різні, – провадив далі гімназист. – Кілька років тому знову повернувся до Києва. Але царська влада боялася його впливу. Тож змушений був Грушевський поневірятися на чужині, відбував заслання. Коли ж, нарешті, приїхав на Батьківщину, то дізнався про своє обрання головою Української Центральної Ради. І тоді з гордістю сказав: «Це для мене найбільша честь, якої я коли-небудь зазнавав».

...Колона маніфестантів наближалася до Софії Київської. Там, як і за княжих часів, мало відбутися народне віче. Над майданом вільно майо-

рів український прапор, приторочений до булави Богдана Хмельницького. Кияни та гості з усієї України вітали рішення Центральної Ради.

– Щасливий я, хлопці, що побачив Святу Софію такого дня, – обіймаючи гімназистів, розчулено мовив селянин. – Повезу додому віру, що за вільну Україну стоятимуть мільйони.

Розкажіть, про яку подію ви довідалися з оповідання за планом: а) заклик Української Центральної Ради до киян; б) виступ М. Грушевського; в) народне віче на Софійському майдані.

люди і долі

Війна, якій не змогла покласти край Українська Народна Республіка, спричинила обурення й протести. 29 квітня 1918 р.

Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив Гетьманат – Українську Державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

– Павло Скоропадський був нащадком гетьмана Івана Скоропадського. Він щиро сподівався, що зможе поліпшити життя народу. І хоч його гетьманування тривало лише сім з половиною місяців, проте й за той не тривалий час він встиг зробити багато корисного для розвитку України.

Вражаючими були досягнення уряду Скоропадського в царині української культури й освіти. За його розпорядженням перейшли на українську мову викладання початкові школи. Наприкінці гетьманської доби в Україні налічувалося близько 150 українських гімназій. У навчальних закладах, які залишалися з російською мовою навчання, обов'язковими предметами стали українська мова, історія та географія України, історія української літератури. За гетьмана Павла Скоропадського було відкрито два державні українські університети – у Києві та Кам'янці-Подільському, а третій, приватний, – у Полтаві; засновано Український національний архів, де мали зберігатися документи історії України; відкрито Український історичний музей та Українську національну бібліотеку, створено Українську академію мистецтв, Українську академію наук. Тоді ж таки засновано Національну оперу, драматичний театр, державну капелу, кобзарську школу.

Павло Скоропадський.

Перевірте себе!

1. Чому українці під час Першої світової війни опинилися в двох ворожих арміях?
2. З якою метою було утворено легіон українських січових стрільців?
3. Коли та з якою метою виникла Українська Центральна Рада? Хто її очолив?
4. Яка подія сталася 22 січня 1919 р.? Чому цей день українці називають Днем злуки?
5. Хто такий Павло Скоропадський? Що ви дізналися про нього?

Терор у перекладі з латинської мови означає *жах, страх*. Це боротьба проти когось із застосуванням насильства аж до знищення.

СРСР – скорочена назва держави Союз Радянських Соціалістичних Республік, утвореної 30 грудня 1922 р. СРСР існував до 1991 р.

Українські колгоспники у 30-х рр.

Пам'ятний знак «Жертвам голодомору» 1932–1933 рр. в Києві.

ГОЛОД І ТЕРОР

Від 1918 р. тривала війна більшовицької Росії проти України. Вже перші бої засвідчили нечувану жорстокість нової російської влади. Україна спливала кров'ю, проте наприкінці 1920 р. на Наддніпрянщині було встановлено більшовицьку владу. Згодом було створено Українську Радянську Соціалістичну Республіку у складі більшовицької держави – **СРСР**.

На загарбаних українських землях більшовиків насамперед цікавив хліб. Загрожуючи зброєю, вони вимагали від селян задарма віддавати врожай. Лише в другій половині 1922 р. з України було вивезено 320 тис. тонн зерна. А два мільйони українських дітей тим часом голодували.

Із другої половини 20-х рр. почалося насильницьке створення колективних господарств – колгоспів. У селян примусово відбирали землю, коней, худобу, знаряддя хліборобської праці. Вони переставали бути господарями, бо не могли розпоряджатися ні своєю землею, ні зібраним урожаєм. Хлібороби з діда-прадіда, ставши колгоспниками, перетворювалися на безправних наймитів. Із такими порядками українські селяни не могли миритися. Але до тих, хто чинив опір, більшовики застосовували силу. Їх оголошували куркулями, цілими сім'ями масово вивозили до Сибіру, де нерідко серед лютої зими викидали напівроздягненими в пустельних місцях «на поселення».

Щоб остаточно зламати опір українських хліборобів, більшовицькі вожді в Москві вирішили організувати в Україні навмисний голод. За одну тільки зиму – весну 1932–1933 рр. на найродючіших українських землях від голоду вимерло 7–10 млн душ.

Водночас із винищенням українського селянства уряд більшовиків розгорнув боротьбу проти української освіти, науки, мистецтва. Діячів держави, культури, церкви, вчених, учителів, лікарів, незгодних із діями партії більшовиків, заарештовували,

висилали до Сибіру, ув'язнювали, розстрілювали. Послідовно знищувалися будь-які прояви українського державного самоврядування. Відтоді все мало вирішувати Москва.

Провідною ідеєю життя **Сергія Єфремова** – видатного громадського діяча, вченого-літературознавця, публіциста – було утвердження Української держави. Переїнявся він нею замолоду, навчаючись у Київській духовній семінарії та в Київському університеті. Від першого року перебування в Києві став членом Київської громади, де, зокрема, навчався досвіду громадської роботи від Володимира Антоновича та Михайла Грушевського. Був організатором і натхненником кількох українських партій та рухів, брав участь у створенні Української Центральної Ради. В уряді УНР обіймав посаду генерального секретаря з національних справ. Був одним із керівників Української академії наук.

Сергій Єфремов.

Гірка прощання

Пароплав гойднувся на хвилях і почав віддалятися від берега.

– Дивіться-но, як горить на сонці маківка лаврської дзвіниці. Наче Богом запалена свіча.

Сергій Олександрович Єфремов озирнувся й, побачивши поруч себе сивого невисокого чоловіка, подумав: кобзар. А той і справді мав щось кобзарське: лагідний усміх з-під козацьких вусів, полотняну сорочку, вибілену дощами й вітрами, глибокий, трохи захриплий голос і... невидючі очі.

– Усе йде, все минає, – дивно розтягуючи слова, гомонів старий, – а вона, ця божа свічка, палає на київських горах незгасним вогнем. І який же вогонь той всесильний, що навіть мої сліпі очі його бачать.

– Очі бачать тому, що бачить душа, – озвався Сергій Олександрович, із сумом поглядаючи на заклопотані обличчя пасажирів. – Запевняю вас, що очі багатьох цих людей хоч і цілком здорові, проте не завжди можуть відрізнити чорне від білого. Невинну людину назвуть ворогом, зацькують у газетах, виженуть із роботи, позбавлять усіх прав і засудять до страшної кари, а їм байдуже. Усе мовчить, залякане, придушене. Кажу вам: підлішого часу не було й не буде.

Поміркуйте!

Чому про події в Україні кінця 20 – початку 30-х рр. знатий учений і громадський діяч Сергій Єфремов говорив, що «підлішого часу не було й не буде»?

– Гей-гей, – похитав головою незнайомиць, – а газети водно пишуть, що живемо в найсправедливішій державі. Справедливий, то означає – по правді. А де ж та правда, питаю, коли говорити не вільно навіть серед близьких людей.

– Кожен боїться, бо за всіма стежать: виконується партійний наказ посилити пильність. По всіх усюдах шукають ворогів – іноземних шпигунів, шкідників, націоналістів... Хіба людина народжується для зла?

Один у одного питаєм,

Нащо нас мати привела?

Чи для добра? Чи то для зла, –

зажурено проговорив Сергій Олександрович Шевченковими словами.

– Я, знаєте, не здивуюся, коли й Шевченка з партійних трибун оголосять ворогом України. Сам бачив, як на початку 20-х рр. червоні командири по клубах і хатах зривали його портрети.

– Боялися правдивого слова й святої любові, – погодився Сергій Олександрович. – Не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав коли-небудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, котрий так дуже любив би свій край, побивався за ним і так до нього рвався.

Незнайомиць раптом підвів голову й голосно заспівав:

Свою Україну любіть,

Любіть її...во время люте,

В останню тяжкую минуту

За нею Господа моліть.

– Отож-бо, любіть, – підхопив Сергій Олександрович. – А ми любимо? Воля справді вже засяяла була під українським небом. І от приходять люди, що цю волю знов кладуть у домовину й важке віко пудовими на-

*Українське село
початку 20 ст.*

боями прибивають... А в Україні будують державу, на світовому дурилюдстві засновану. Проста людина в ній принижена й застрашена, селянство приречене тільки на вимирання, бо держава забирає всю його продукцію; в житті панує брехня, доноси...

– Ваша правда. Чого тільки не бачила Україна за останні десять років! Скількома смертями більшовики встановили свою владу! І ось тепер, коли вже позаду війна, знову шукають ворогів. Де ж вороги, коли залишилася одна партія – партія більшовиків, яка наказує, як ученим думати, як письменникам писати, як художникам малювати, як будівельникам будувати, як хліборобам сіяти хліб, як кобзареві співати, – гірко посміхнувся незнайомець. – Тож усіх незгідних або знищено, або змушено виїхати. Я, бачите, кобзар. Ходжу світом, людей слухаю, співаю. Завжди кобзарям вірили, а тепер не вірять, бояться. Навіть у селі не хочуть слухати старого Перебендю. А якщо, кажуть, донесеш? Що нас чекатиме – Сибір? Каторга? Нам і так добре. Аби голоду знову не було.

Незабаром вони були в Каневі. До могили Тараса Шевченка йшли мовчки, несли великому поетові свої гіркі думи.

Пізно ввечері, вже вдома, Сергій Олександрович Єфремов розгорнув щоденника й занотував: «20 липня. Несподівано для себе їздив на могилу Шевченка. Сьогодні повернувся. Чудова поїздка на пароплаві, але про могилу краще не говорити. Недоуки занастали божий рай. Перевертаються, мабуть, десь кістки Кобзаря в могилі, на таку наругу дивлячись».

То був останній запис у його щоденнику. Наступного дня, 21 липня 1929 р., академіка Єфремова – автора трьох тисяч наукових праць, дослідника творчості Тараса Шевченка, у минулому – заступника голови Української Центральної Ради, відомого громадського та політичного діяча, заарештували як ворога народу.

Згодом його було засуджено. Далеко на чужині обірвалося ще одне життя великої людини, патріота України.

Могилу
Тараса Шевченка.
1912 р.

? Про яку історичну постать ви дізналися з оповідання? Чому партія більшовиків переслідувала свідомих українців? Що чекало людей, названих ворогами народу? Підготуйте вибірковий переказ «Думи біля Шевченкової могили» про долю України в 30-х рр. 20 ст.

ЖИВА ІСТОРІЯ

Криваві події 30-х рр. 20 ст. не оминули живої історії українського народу – кобзарства. Глибоко шановане за попередніх часів, кобзарське мистецтво лишалося популярним і на початку 20 ст. Дослідники твердять, що тоді в Україні кобзарів було до трьох сотень. Коли ж 1933 р. влада проводила в Києві спеціальну нараду з кобзарства, то в ній узяло участь лише 37 осіб.

*Кобзарі
з Харківщини.
1915 р.*

Більшовикам не потрібні були живі свідки їхнього беззаконня – тим більше кобзарі, які своїм словом завжди будили в народів прагнення до волі. Щоб знищити кобзарство, більшовицькі можновладці вдалися до надзвичайної жорстокості. Під прикриттям проведення кобзарського з'їзду до Харкова було зібрано найкращих кобзарів. Одні твердять, що на з'їзд зійшлося 200 співців, інші кажуть, що було їх більше 300. Замість огляду майстерності кобзарів чекала смерть. Організатори злочину ретельно замітали сліди, тож досі не з'ясовано, де саме загинули народні співці.

Хоч якою очевидною була зумисність голоду 30-х рр., правду про нього більшовики ретельно приховували. За часів, коли Україна входила до складу СРСР, годі було почути бодай слово про найбільшу з несправедливостей, заподіяних нашому народові за всю історію. Застрашені українці, яким пощастило пережити голод, мовчали про нього, щоби вберегти себе й свої сім'ї. Та забути жахи голодомору люди не могли. Спогади сотень очевидців увійшли до книги «33-й: голод», що вийшла друком 1991 р. – в рік проголошення незалежності держави Україна. Фрагменти тих свідчень використані в оповіданні.

Поміркуйте!

Чим був зумовлений голод в Україні 1932–1933 рр.?

Червона мітла

– Тату, а хто оті чужі люди, що наїхали до нашого села? – ледь чутно шепотів Василько, смикаючи батька за руку. – Бабуня казали, що прилетіли вони на червоній мітлі й вимітатимуть нею наш хліб.

Батько мовчав. Навколо було тихо й моторошно. Хлопчик, пам'ятаючи батькове застереження, не наважувався спитати ще раз. І собі замовк. Так, обминаючи стежки, через чагарі й вибалки дісталися вони старого лісу. Проте й тут треба було пильнувати. Бо, як і в полі, можна натрапити на озброєного сторожа: береже від народу всенародну власність. Василько бачив таких охоронців. Одразу за селом, де раніше був і їхній наділ, починався колгоспний лан. Якраз біля їхнього колишнього поля височів грубезний дуб. Та то раніше він був просто дубом, що давав перепочинок від спеки натомленим жниварям. Тепер він став сторожовою вежею. Лихі дядьки, що наїхали бозна-звідки, влаштували в зеленому верхів'ї засідку, з якої спостерігали за полем: чи не йде часом хтось збирати недозбирані колоски. Коли ж з'явиться поблизу чи старий, чи малий – починають, регочучи, стріляти з рушниць.

Світало. Деревя, скинувши останнє листя, кістлявими руками торкалися холодного неба.

– Оце вже й зима, – тихо та якось сумно проговорив батько. – Як же ви без мене перезимуете?

– А ви не їдьте, тату, – озвався Василько.

– Не можна, сину. Ти ж бачиш, що в селі коїться. Врожай забрали, та люди кажуть, що буде ще гірше: вимітатимуть усе, аби виконати план.

– А що то за план?

– Бог його святий знає. Тільки чув, що говорять оті активісти: «Куркуль, давай план державі!».

– А ми хіба куркулі?

– Зроду не були, а тепер стали. Де тим куркулям на нашому безземеллі взятися. Але ж викинули твого дядька Степана, маминого брата, з хати. Й сказали – куркуль. А той куркуль має десятеро дітей і сам аж чорний од каторжної роботи. Ет! – батько з серцем вдарив палицею об землю.

– Чи є десь правда на світі?

– Тату, а в школі кажуть, що в колгоспі не буде куркулів і не буде бідних.

– А хто ж буде? Старці? Цілий рік працювали люди на той колгосп, заробляли трудодні, що на них обіцяли давати зерно. Де ж той хліб? І з чим зимувати некуркулям і небідним колгоспникам? Ще й сніг не випав, а колгоспниця тітка Одарка бігає позичати в сусідів борошно, бо нема чим дітей годувати. Ех, колгосп... Ну от і прийшли.

Батько озирнувся. Підійшов до дуплястого напівзгорілого дерева.

– Ось вона – лісова комора. Дивись, бережи її, Васильку. У ній – наш порятунок. Небагато тут харчів: мішечок пшона й півмішка гречки. Та

як буде сутужно – знадобиться й це. Більшого я не міг вигадати, щоб подбати про вас. Хіба ж думалося, що цими мозолястими руками, – батько гірко всміхнувся, – доведеться ховати зароблене. Залишаєшся, сину, за старшого. Допмагай мамі й піклуйся про сестричок.

Василько пригорнувся до батька. По щоках в обох текли сльози. Чи побачаться ще?

Раптом десь хруснула гілка. За мить – знову шурхіт. А далі – загавкав собака, почулися голоси: «Шукай-но тих куркульських злодіїв». Регіт. Постріл. Залементував пес. Іще й іще постріли. І на галявині, заходячись гавкотом, опинився головний колгоспний сторож, чорний, мов тільки-но з пекла, вовкодав Полкан.

Василькові здалося, що пес от-от вхопить його за горло й розірве на шматочки. Не пам'ятаючи себе зі страху, він голосно скрикнув. Коли отямився, батько тримав його на руках, міцно притиснувши до себе. Просто перед ними стояв сільський активіст Федько. А з ним два широкочелчі зайди з рушницями. Всі троє реготали.

– Що це ти, Петре, так рано робиш у лісі? – хитро всміхаючись, поцікавився Федько й підійшов до дуплястого дерева.

У руках активіст тримав довгу металеву палицю з загостреним кінцем – шуп. Подейкували, що позичив того шупа Федькові сам дідько, бо не було в селі такої схованки, якої не викрило б його лихозвісне знаряддя. Штрикав ним Федько наосліп під стріху, у копиці торішньої соломи, у купи гною – і скрізь знаходив прихований селянами харч. Тепер цей шуп порпав затрушене листям дупло.

– Є! – переможно гукав активіст до своїх помічників, що вже взяли під варту батька з сином. – Не втаїш від більшовицького ока!

Опівдні заарештованих під прицілом гвинтівки привели до села. У дворі сільради хлопчик востаннє поцілував батька. Наступного дня він прибігав туди з сестричками, щоб і вони попрощалися з татусем, якого оті зайди назвали ворогом народу. Але Федько-активіст прогнав дітей, пригрозивши спустити Полкана.

...Сипався перший сніг. Був грудень 1932 р. По селах мела червона мітла, за якою надходили голод і смерть.

Перекажіть оповідання від імені хлопчика. Що дізналися з оповідання про життя українських селян у 30-х рр. 20 ст.? Чому голод 30-х рр. в Україні називають страшним словом «голодомор»?

Перевірте себе!

1. Що ви дізналися про порядки, що їх заводили в Україні більшовики? 2. Що таке колгоспи? Чому їхнє створення викликало спротив українських селян? 3. Чому більшовицька влада плондрувала українські освіту, науку, мистецтво? Що ви довідалися про переслідування незгідних із діями більшовиків? 4. Прочитайте в словнику тлумачення слова терор. Чому дії більшовиків в Україні можна назвати цим словом?

I ЗНОВУ ВІЙНА

1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Їй передувала таємна угода керівників нацистської Німеччини та більшовицького Радянського Союзу – Адольфа Гітлера та Йосипа Сталіна, кожен з яких прагнув володарювати у світі. Криваві вожді на свій розсуд вирішили долю багатьох народів Європи. За їхньою згодою західноукраїнські землі відійшли до складу Радянського Союзу. Проте годі було сподіватися, що таке об'єднання українських земель принесе Україні омріяну волю. Адже скрізь на приєднаній території більшовики запроваджували такі самі порядки, як і в Східній Україні. Та й мир, що тримався на таємній угоді, був нетривким.

22 червня 1941 р. – через 22 місяці після приєднання Західної України до СРСР – Німеччина розпочала війну з Радянським Союзом. Ту війну називають радянсько-нацистською.

Територію України ворог захопив повністю. На ній постійно точилися криваві бої, що призводили до страхітливих руйнувань і загибелі мільйонів мирних жителів. За роки війни в Україні було зруйновано чи спалено 714 міст і містечок та 28 тис. сіл, 10 млн осіб залишилися без притулку, було знищено тисячі підприємств, шкіл, лікарень. Та найбільше лихо для України становили людські втрати. Мільйонами українці гинули на фронті, мільйонами – у нацистських таборах смерті, від пожеж і бомбардувань, від голоду й хвороб. Тільки в Києві, у Бабиному Яру, фашисти розстріляли понад 100 тис. осіб.

Вуличні бої в Житомирі.
1941 р.

*Німецькі війська під час
літнього наступу
1942 р.*

Внесок України в перемогу СРСР у радянсько-нацистській війні важко перебільшити. Адже в лавах радянської Червоної армії воювало близько 4 млн українців. Радянськими бойовими нагородами відзначено 2,5 млн українських вояків, 2069 з-поміж них – званням Героя Радянського Союзу. Чимало українців було серед воєначальників, близько 50 тис. діяли у складі загонів радянських партизанів. Для цих людей найщасливішим завжди лишатиметься День перемоги – 9 травня 1945 р.

*Зруйнований війною
Хрецьатик. 1943 р.*

Для нашої землі Друга світова війна була найнесправедливішою з усіх воєн. Бо ні Радянський Союз, ні Німеччина не дбали про визволення України й побудову в ній незалежної держави. Свідомі українці розуміли, що чекати на допомогу нізвідки, – треба самим вирішувати долю України. І очолила таких національно свідомих українців Організація українських націоналістів (ОУН), створена ще 1929 р. серед українців, яким довелося виїхати на чужину. Під опікою ОУН було створено український уряд, а з початком радянсько-нацистської війни розпочалося формування української армії.

З перших днів війни на українських землях виникали загони українських партизанів, або повстанців. Наприкінці 1942 р. такі загони утворили Українську повстанську армію – УПА. Загони УПА визволяли

українські міста й села від фашистських *окупантів*, захищали мирне населення. Однак радянський уряд не хотів, щоб Україна мала свою армію. Тому, коли 1943 р. з українських земель було вигнано нацистських загарбників, більшовики почали воювати з УПА. Ця ганебна війна проти свого народу тривала до 1953 р.; вона призвела до нових жертв і стала ще одним свідченням більшовицького терору.

Окупація – тимчасове загарбання однієї державою території іншої держави.

Прихід **Олени Теліги** до українського руху не був визначений від народження. Адже народилася майбутня поетеса й громадська діячка у столиці Російської імперії – місті Санкт-Петербурзі, зростала в оточенні діячів російської культури. Щоправда, поміж них було чимало українців, українцем за походженням був і батько Олени – Іван Шовгенів. Доля склалася так, що родина 1917 р. (саме того року вирував український рух!) переїхала до Києва. Батько став професором у Київському політехнічному інституті та обіймав посаду в уряді УНР, а дочка жадібно всотувала у свою свідомість найрізноманітніші прояви українського життя. Тож коли родина після приходу до влади більшовиків змушена була виїхати на чужину, Олена почувала себе вже свідомою україркою. Мрію про майбутнє України поділяв і її чоловік – Михайло Теліга, офіцер армії УНР. Разом із Михайлом Олена торувала свій шлях на Батьківщину: були членами Організації українських націоналістів, разом приїхали до Києва восени 1941 р. й разом загинули у лютому 1942 р.

Олена Теліга.

Гаряча смерть

Того дня, 9 лютого 1942 р., за Оленою Телігою зачинилися двері в'язничної камери. «Це твій кінець», – підступно зринала думка. Та Олена зусиллям волі відганяла лиховісницю. «Це твій кінець. У Києві залишишся навіки...» – стугоніло в скронях. Олена міцно, аж до хрускоту, стиснула руки. Усе життя – крізь дитяче незнання й тривалу розлуку, крізь ворожі кордони та межі – вона чула поклик прадавнього міста. Але недовгою виявилася її земна зустріч із поневоленням Києвом... Усе сталося так, як колись наснилося:

Поміркуйте!

Чому діяльність Олени Теліги зазнала переслідувань з боку нацистської влади?

*Це буде так: в осінній день прозорий
Перейдемо ми на свої дороги.*

І не бачила Олена Теліга товстих тюремних мурів. Перед її очима – високе київське небо, а кожен день тієї короткої зустрічі з містом постає ніби знову пережитий...

Київ вітав її холодним вогнем падолисту. 22 жовтня 1941 р. українська поетеса й борець за волю України, перетнувши таємно кілька кордонів, ступила на бруківку київських вулиць.

**Конспіративний –
таємний,
підпільний.**

– Добридень, тобі, золоточолий Києве, – з посмішкою промовила красуня й попрямувала до одного з конспіративних помешкань. Дорогою вона довго-довго подумки розмовляла з містом, пригадуючи свою юність і перше знайомлення з ним. З чужого байдужого Петербурга до Києва вона потрапила 1917 р., коли її батько, талановитий інженер, нащадок давнього козацького роду, дістав посаду професора Київського політехнічного інституту. Тут, у Києві, захопив її вир буремних подій. Та не втримав тоді Київ золотої волі. Полетіла вона жар-птицею десь під небо, а з нею полинули надії та сподівання, рушили на захід, мов лелеки, вигнанці – емігранти. Так опинилася на чужині й Олена. І ось тепер – по скількох літах – омріяна зустріч.

Тихо спадало на бруківку підбите першим морозом листя. Дзвінко цокотіли об давнє каміння підбори, а в такт їм ледь чутно відлунювали невидимі дзигарі, що невмолимо відраховували кимось злічені хвилини життя...

Наступного дня розпочалася велика робота. Олена Теліга прийшла до Києва з надзвичайним завданням від Організації українських націоналістів: розбудити українські душі, сповнити їх вірою в перемогу й силою до боротьби, піднести українську культуру, сприяти поверненню до Києва української мови. І це за умов окупації, після років більшовицької сваволі, серед страху й байдужості, голоду й холоду.

Дні летіли так швидко! Згасла осінь. Ось і зима. Невидимі дзигарі лічать, лічать... Проте Олена Теліга, здається, не чула їх. Адже в неї стільки клопоту: щодня поспішала до Спілки письменників, головою якої її обрали, зустрічалася з київською молоддю, переконувала, навчала. А ще – писала статті, відозви; як редактор тижневика «Литаври» підтримувала такі тендітні й неспіливі паростки київської літератури.

Одного дня в Києві розпочалися масові арешти. На Олену Телігу чатувала смертельна небезпека. Одначе про від'їзд із міста вона й чути не хотіла. «Я вдруге з Києва не виїду», – мовила твердо.

Дзигарі пробили 9 лютого 1942 р. Олена Теліга мала йти до Спілки письменників.

– На мене чекають люди. Якщо я не прийду, – як то виглядатиме? – застібнула пальто, вдягнула елегантного капелюшка, востаннє глянула в дзеркало. – Якщо мене заарештують і я загину, то знайте, що виконала свій обов'язок до кінця, та скажіть про це іншим.

Із тими словами зачинила двері.

Олена йшла засніженим містом і не впізнавала його. Тонко цокотіли підбори. Від морозу сніг дзвенів, мов кришталь. Мороз вичаковлював справжнє диво: з тиші викував кристалеву сурму. І в неї співав засніжений Київ: «Королево відваги, королево відваги...».

...Того дня було заарештовано всіх, хто прийшов до будинку Спілки письменників. Олена Теліга опинилася за ґратами київської в'язниці. В одній з камер залишився напис:

«Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга». Вона загинула в Бабиному Яру. Все сталося так, як навіщувала доля:

*І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар –
Гарячу смерть, не зимне умирання.*

Пам'ятник загиблим
у Бабиному Яру в Києві.

Розкажіть про Олену Телігу за планом: а) перша зустріч із Кисвом; б) з якою метою приїхала до Києва наприкінці 1941 р.; в) що робила в окупованому німцями місті? Витлумачте віршовані рядки Олени Теліги, використані в оповіданні. Про які риси характеру української патріотки вони свідчать? Що в долі Олени Теліги вразило вас найбільше?

Події Другої світової війни на українських теренах і досі виглядають заплутаними й незрозумілими. Суперечності у ставленні до минулого породжені тим, що Україна за тих часів не була незалежною державою. Отож, правда про діячів ОУН–УПА приховувалась або перекручувалась. Сучасні українські історики прагнуть з'ясувати її на підставі архівних документів – засекречених за попередніх років. Мета тих наукових пошуків – не судити й звинувачувати, а зрозуміти обставини, які спонукали людей братися за зброю, щоб застерегти майбутні покоління від жорстокості й кровопролиття.

Повстанча молитва

Поміркуйте!

За що боролася УПА? Чому вояки УПА називали себе нащадками козаків?

Землю огорнули сніги та спокій. Здавалося, відступила геть за засніжений обрій війна, а з нею відійшли в минуле й запеклі бої, й перемоги, й поразки... Тиша тривала лише кілька годин, гадалося ж – вічність.

Так надходило до України Різдво 1943 р. Сніг затрусив чорні виразки від бомбових ударів і пожеж, і чепурною нареченою дивилася земля на небо, очікуючи на яскравий спалах зірки-провісниці. Великий рокитнянський ліс і собі урочисто затих. Тієї миті він був наче велетенський першохрам. І йшли до того храму з усіх усюд люди, бо знали, що буде тут святкова відправа.

На галявині вишикувалися «підковою» шість бойових сотень – вояки Української повстанської армії. Перед ними, готуючись до лісового богослужіння, походжав отець Дем'ян.

– Оце-то сила! – вихопилося в когось із хлопчаків, які, мов зграйка горобців, пообсідали високу березу на краю галявини й голосно перегукувалися, забувши застереження дорослих.

– А онде дивіться, то мій брат, – радісно бринів на морозі чийсь голос. – А знаєте, що в нього за рушниця?

Дітлахи принишкли, придивляючись до високого красеня з блискучою зброєю на плечі.

– Цю рушницю привіз колись наш прапрадід. Він був козаком. Бився разом із Мазепою проти московського царя Петра, щоб Україна була вільною.

– Ет, скажеш таке, хіба ж тоді були рушниці? А про Мазепу нам отець Дем'ян розповідав. Тоді він іще сказав, що наші повстанці, як колись козаки, боронять волю України. Тому й військо повстанське нагадує

Курінь складався з трьох-чотирьох сотень козаків; до сотні входило чотири чоти; чота, рій – кількісно менші підрозділи.

козацьке: складається з куренів, курінь – із сотень, сотня – із чот, а чоти – з роїв. Як і козаки, приймають повстанці до своїх лав усіх охочих, хто має зброю, вірить у Бога й хоче жити своїм життям у державі Україна.

– Ану, хлопці, злазьте, – раптом почули суворий наказ і вмить зіскочили з берези.

Почалася відправа. Щира вояцька молитва підносилася до неба, відлунювала й летіла над засніженою землею. Зворушували прості слова отця Дем'яна: «Не розчаровуйтеся, друзі, коли ви не бачите ще сьогодні нашої великої перемоги. Вона прийде завтра напевно. На все приходиться свій історичний час».

По хвилині над галявиною пролунала команда: «Струнко! Почесть дай!». «Підкова» зблиснула хвилиєю живої кричі: «На плече! З плеча – почесть дай!». Просто в небо... Постріли вщухли, й запала дивовижна тиша. Кожному пригадалися ті, які вже ніколи не повернуться з війни.

– А дівчат брали в козаки? – озвалося до гурту хлопчаків мале дівча.

Поважність хвилини стримувала хлопців від глузливого сміху.

– Мама розповіла мені про двох моїх тіток. Обидві загинули за Україну. Одна переходила перед війною з важливими дорученнями від українського уряду більшовицький кордон і навіки залишилася в бужанських багнах, а іншу – забрали як націоналістку вночі до більшовицької в'язниці, з якої вона так і не повернулася. То хіба мої тітоньки не козачки?

«Вічна пам'ять героям!» – линула молитва багатоголоссям до неба.

Дітлахи побожно схилювалися й шепотіли разом із дорослими палкі слова, згадуючи своїх рідних, чії душі зараз були тут, у засніженому рокитнянському лісі.

– Ой Господи, коли ж то згадаємо синів, дочок своїх у справжньому храмі, а не серед лісу? – плакали жінки. – Живемо на своїй землі, як вигнанці. Ховаємося в лісах, бо вороги скрізь: на заході – німець, на сході – більшовик. Що ж заподіяли тобі, Боже, що так караємося? І чи довіку так буде?

А хлоп'ята слухали матерів, слухали отця Дем'яна, а думками були серед тих шести сотень, які вишикувалися на галявині.

– Від сьогодні ти, Васильку, будеш Вітром, а ти Степане – Дубом, звертатимемося один до одного «друже», як наші вояки, – віддавав наказ маленький командир. – Так готуватимемося вступити до УПА!

Отець Дем'ян підніс очі до неба: «Хай же милосердний Господь Бог благословить зброю нашої підпільної армії та пошле їй повну перемогу над усіма ворогами нашої багатостраждальної Батьківщини. Амінь». Відтак став на коліна. Звідкись пролунала команда:

«На коліно!» Тієї ж миті виконала наказ «підкова», скорилися йому й усі присутні. Тисячоголоса різдвяна молитва полинула до неба останніми словами:

*Боже, Великий Єдиний,
Нам Україну храни...*

Перевірте себе!

1. Яка подія зумовила приєднання західноукраїнських земель до СРСР? Чи дало це об'єднання волю українцям? 2. Чому радянсько-нацистська війна була для України найтяжчою з усіх воєн? Коли почалася та війна? Як вона назива-

лася? Що ви дізналися про внесок України в перемогу СРСР у тій війні? 3. Розкажіть на прикладі діяльності Олени Теліги, що робили українські патріоти в окупованому німецькими військами Києві. 4. Коли і як виникла УПА? 5. Хто йшов до лав українських повстанців? 6. Коли в Україні вшановують воїнів, які здобули перемогу над нацистськими загарбниками?

ЗА НИМИ СТОЯЛА УКРАЇНА

Ліна Костенко.

Наприкінці 50 – на початку 60-х рр. 20 ст. постало нове покоління борців за волю України – шістдесятники. Молоді письменники, художники, інженери, вчителі, лікарі, журналісти, науковці, занепокоєні долею рідної землі, відважилися на протест проти нищення української культури й мови, проти перекручень історії, проти брехні й пристосуванства, проти переслідувань за слово й думку, проти незаконних арештів та безпідставних вироків. У віршах, статтях, картинах, театральних виставах, кінофільмах, лекціях вони зверталися до своїх співвітчизників з правдивим і щирим словом про минуле й сьогодення України.

Нині неможливо уявити українську літературу без імен шістдесятників Василя Симоненка, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Івана Світличного.

Творіння художників Алли Горської, Панаса Заливахи, Людмили Семикіної, Галини Севрук увійшли до золоті скарбниці українського малярства. Світового визнання набули імена кінорежисерів Сергія Параджанова та Юрія Іллєнка. Їхні фільми «Тіні забутих предків» та «Білий птах з чорною ознакою» – візитна картка України на кіноекранах світу.

Справді народними стали пісні Володимира Івасюка «Червона рута», «Водограй».

Історики Михайло Брайчевський, Олена Апанович, Олена Компан, Ярослав Дзира своїми працями пробуджували інтерес до минулого України, переконливо доводили, що українці – великий народ, гідний своєї державності.

Василь Симоненко.

З-посеред різних думок про подальшу долю України визрівала вимога виходу її з СРСР та створення Української незалежної держави. Наприклад, молодий адвокат Левко Лук'яненко, спираючись на радянські закони, висунув план мирного виходу з СРСР. Але в клопотаннях про долю рідного народу та його культуру партійні можновладці вбачали зазіхання на свою владу. Так почалися переслідування й цькування шістдесятників.

Звільнення з роботи, арешти, ув'язнення, табори суворого режиму, заслання, психіатричні лікарні, передчасні смерті – ось що чекало чесних, талановитих людей, єдиною провинною яких була любов до України.

Доля **Василя Стуса** (1938–1985) яскраво засвідчує безвихідь становища, у якому впродовж століть бездержавності перебувала Україна. Найстрашнішим було те, що брутального втручання зазнавало українське духовне життя. Найталановитішим українцям доводилось або зрікатися своїх переконань, прилаштовуючись до смаків та уподобань володарів, або поневірятися у в'язницях та передчасно гинути. Василь Стус належить до тих діячів української культури, яким перешкождали творити. На Батьківщині за життя поета не друкували його творів. А тим часом кандидатуру Василя Стуса було висунуто на найавторитетнішу міжнародну премію в царині літератури – Нобелівську (нею, до речі, не відзначено жодного українського письменника). Та не особистих вигод прагнув поет. Своє життя він поклав задля визволення України.

Василь Стус.

Народе мій, до тебе я ще верну...

– Хлопці, чи знаєте ви, який великий поет є тут, серед нас? – летіли крізь вітер слова.

Хтось із в'язнів підійшов ближче, бо знав, що за тими словами – перепочинок зболеній душі. Хтось – той, що чув їх уперше, – байдуже махнув рукою: мовляв, які вірші в мордовських таборах суворого режиму!

А голос на вітрі не вгавав:

Поміркуйте!

У чому Василь Стус убачав своє покликання?

– Я прочитаю вам його вірші спершу українською, адже він українець, а потім – свій переклад російською.

Вітер розгойдував скриплий голос, надимав вітрила слів:

*Ти тут. Ти тут. Як у заждалим сні –
хустинку бгаси пальцями тонкими...*

І кожному уявлялася дружина, мати, сестра, а з ними – далека рідна земля, за щастя якої поневірялися тут і українці, і латиші, і вірмени...

Правозахисник –
борець за права
людини.

– Чий він читає вірші? – стиха поцікавився відомий правозахисник-вірменин, – і для чого той переклад? Все ж і так зрозуміло.

– Це вірші Василя Стуса. Йому не дозволяють писати, передавати вірші на волю. Забирають навіть листи до рідних. У нашого артиста, – в'язень кинув погляд на читця, – добра пам'ять і велике серце. Він боїться, що Стусові поезії загинуть. Отож, вчить вірші українською та ще й перекладає російською.

Сивим сліпаком насувався зі сходу день. Разом із ним повзли табором чутки – буде трус! Перевірятимуть особисті речі в'язнів. Що шукатимуть? Невже мало щоденних перевірок? Що можна вберегти від хижого ока наглядача? Відповідь дістали надвечір: шукали рукописну збірку віршів Василя Стуса. Воістину: найбільший жах тиранів усіх часів перед вільним Словом!

В'язні сумління –
так називають
людей,
що відбувають кару
за переконання.

Безкарне свавілля табірної влади обурило в'язнів сумління. Наступного дня в таборі було оголошено безстрокове голодування з вимогою повернути викрадений рукопис. Це був день поезії Стуса. Протестами й голодуваннями його зустріли і в інших радянських таборах – скрізь, де відбували ув'язнення за переконання поети, художники, вчені, борці за права людини.

Більшало друзів у поетового слова. Писані чужою рукою вірші розійшлися по далеких чужбах. Звідти нині повертаються вони в Україну.

Самому ж поетові не судилося ще раз побачити рідний край. 4 вересня 1985 р. в таборі суворого режиму на Уралі, відбувши 5 років другого, 15-літнього ув'язнення, Василь Стус загинув. Смерть урвала йому життя на 47-му році. Похований він був на таборному цвинтарі в безіменній могилі під № 9, і лише в листопаді 1989 р. прах Василя Стуса перевезли до Києва. Справдилося гірке поетове пророцтво:

*Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.*

*Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі,
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.*

Чим же завинив Василь Стус перед долею? За що так жорстоко карався? Відбуваючи заслання, він якось писав: «... Голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину».

Життєпис поета скупий на події. Народився Василь Стус на Вінниччині. Коли був іще зовсім малим, батьки переїхали на Донбас. Там минули роки шкільного навчання. Там здобув вищу освіту – навчався на історико-філологічному факультеті Донецького педагогічного інституту. Відбув строкову військову службу. Учителював. З 1963 р. молодий поет у Києві: поглиблював освіту, переймався літературною творчістю... І прагнув кращої долі своєму народові.

Найбільше боліло Василеві Стусу те, що Україна, позбавлена своєї державності, втрачала й свою культуру. Поет уважав, що рікою, яка живить народ, є мова. В Україні ж та ріка, писав Стус в одному з листів, висихає... За рішенням уряду українські школи переводилися на російську мову навчання. Вивчення української мови стало необов'язковим – за заявою батьків дитину увільняли від вивчення мови народу, на чийй землі вона жила. Російська мова панувала у вищих навчальних закладах, армії тощо. Тому не міг Василь Стус залишатися бездіяльним: не мовчав, коли бачив несправедливість, обурювався проти арештів та цькування діячів української культури. Після одного такого виступу зазнав переслідувань і сам: втратив роботу, а згодом був засуджений до заслання.

Про себе самого Василь Стус писав: «Поет – це людина. Насамперед. А людина – це насамперед добродій. Якби було краще жити, я б віршив не писав, а робив би коло землі... Ще – ціную здатність чесно померти».

Розкажіть, що ви довідалися про творчість Василя Стуса в неволі? Про яку подію з таборового життя в'язнів сумління ви дізналися? Складіть план розповіді про неї та розкажіть за планом. Прочитайте останнє речення оповідання. Про які риси вдачі Василя Стуса свідчать його власні слова?

Перевірте себе!

1. Кого називають шістдесятниками? 2. Чому радянська влада переслідувала борців за волю України 60–80-х рр.? У чому це виявлялося? 3. Про кого з шістдесятників ви дізналися з оповідання?

ЛЮДИНА І ДОВКІЛЛЯ

Століття підневільного існування руйнували не тільки культуру України, а й її природу. За всіх часів володарі-чужинці безкарно грабували й нищили багатства нашої землі, зовсім не дбаючи про прийдешні покоління. Особливо погіршилося становище української природи у 20 ст. Партійні можновладці були байдужі до потреб людей. У республіці було споруджено чимало великих підприємств, що забруднювали шкідливими відходами і землю, і воду, і повітря.

Катастрофа – несподіване лихо, подія, що спричиняє тяжкі наслідки, руйнування, призводить до численних людських жертв.

Бездумне, безконтрольне використання на ланах України отрутохімікатів призвело до зараження й отруєння великих земельних площ. Найцінніший дар природи – земля – ставала непридатною для використання.

Погіршувалося водопостачання. Внаслідок безгосподарності зникло 20 тис. річок, а відтак сотні сіл було позбавлено питної води. Дніпро та інші водойми от-от могли стати мертвими.

Та найбільше лихо для України – **катастрофа** на Чорнобильській атомній електростанції. Адже радіаційне забруднення – найнебезпечніше й найтриваліше.

Чорнобильська АЕС після аварії. 1986 р.

Злочинним виявилось таке господарювання для України. Бо через нього довкілля перетворилося на джерело небезпечних хвороб. Життя переконливо довело, що якимось поліпшити ситуацію з далеких столиць неможливо. Так перед Україною вкотре постала потреба виборювати незалежність.

Українське містечко Чорнобиль, неподалік якого наприкінці 60-х рр. 20 ст. розпочали будувати атомну електростанцію, має давню історію. Згадка про нього є в літописі «Повість минулих літ».

Вирувало в ньому життя й за козацької доби. Про ті епізоди давноминулих часів мовиться в оповіданні. На жаль, сьогодні Чорнобиля вже не визначається загальноукраїнськими подіями, бо від часу аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. життя в ньому ніби завмерло. Та й містом називають його скоріше за звичкою, адже нині Чорнобиль – центр 30-кілометрової зони, з якої через радіаційне забруднення відселили людей.

Полин чорнобиль – проти болю чи біль?

Три дні з історії українського міста

I

Нажаханий кінь летів наосліп. «Сказився з ляку, бозна-куди занесе в хащі – ніколи не знайду дороги», – якось приречено подумав князь і враз відчув, як важкий, наче камінний, страх упав йому на рамена. Та кінь летів і летів навмання в самісінькі деревлянські нетрі. Скільки тривав той лет, коли скінчився – Ростислав не знав. Бо й тоді, коли розплющив очі та побачив перед собою зеленооку красуню, чув, як гойдається й стугонить під ним земля. Тож вирішив, що то якась мана, й заплющив очі знову. «Чи міг знати, що таким буде моє останнє полювання? – міркував князь, готовий летіти в безодню. – Справді чорним виявився для мене незайманий чорнобильський ліс...»

– Випий, князю, – зовсім поряд пролунав дівочий голос-тонкодзвін.

Ростислав розплющив очі. Що це? Зеленоока мана ще тут?

– І зовсім я не мана, краще пий швидше, поки не захололо, – дзвеніла дівчина.

Густа, мов смоляна, гіркота вмить повернула його до тьми. Князь підвівся й простягнув дівчині теплий келих.

– Ні, пий! – владно промовила вона. І Ростислав ковтнув ще – тепер поверталася його багатирська сила.

Поміркуйте!

*Як можна
виглумачити назву
оповідання?*

– Оце вже все, – сміялася лісова незнайомка. – Не знаєш ти, князю, чарівних замовлянь. А без них важко в нашому лісі: не тільки добрі відунки тут мешкають.

– Хто ти? – спитав здивований князь. – Звідки знаєш мене?

Дівчина не відповідала, мовби не чула його, проте щиро посміхалася. А князь і бачив її, і водночас не бачив. «То її ясні зеленаві очі чи, може, просвітлене сонцем і морозом торішне листя?» – думав-гадав Ростислав. Тим часом добре чув її слова:

– Не нарікай на траву чорнобиль. Вона врятувала тобі життя.

– То хоч покажи те чар-зілля.

– А он, під ногами, бачиш суху зелину. Топчеш полин, а не знаєш, що в ньому – гіркому чорнобилі – сила нашої землі.

Князь Ростислав хотів був щось сказати дівчині, та вона щезла. Була чи не була?

Один тільки порожній келих та ще зламана торішня бадиллина нагадували про лісову пригоду.

Того самого дня 1193 р. Ростислав Рюрикович квапливо повертався з ловів од міста Чорнобиля...

II

Зеленоока чорнобильська мавка не любила виходити з лісу. Проте цікавість до людського життя перемагала ту нелюбов. До того ж, такі зустрічі, як колись із молодим князем, траплялися рідко. Отож час од часу зважувалася вона на нічну мандрівку до людей. Розпустивши коси-трави, вбравшись у найкращу сукню, виткану з прозорої прип'ятської води, чарівниця тихцем заходила до осель послуних поліщуків. «Ач, міняється світ, – дивувалась вона й, з острахом згадуючи віщування Долі, завчено промовляла: – Шкода, я не вічна, хоч житиму довго: доки не стане мертвою земля й вода, доки не всохне затоптаний та забутий полин-чорнобиль».

Поліщуки – жителі Полісся.

III

Неясна тривога гнала людей до головного майдану. Ніхто не годен був усвідомити, звідки в душі той щем. Може, вісті від далеких та близьких сусідів, може, відчуття небезпеки, а може, – зеленооке дівча, що непроханим гостем увійшло в їхні сни.

– Агей, земляки, чи чули ви, що їдуть до нас московські урядники, – звертався до мешканців Чорнобиля поважний козак.

- Хіба ми їх кликали? – гула громада.
- Вибиватимуть з нас присягу на вірність московському цареві...
- Гарна ж та царська ласка, коли заганяють до неї кийками й рушницями.

Люди радилися, а десь за деревами зачаїлась і принишкла нічна гостя. «Що зі мною буде, як добровільно зречуться чорнобильці свого гіркого полину, звабившись на солодкі обіцянки чужинців?» – непокоїлася дівчина.

– Не потрібні нам царські меди, – махали шапками козаки, – з полином народилися, з полином і помremo!

– Земле, матінко-заступнице, – шепотіла молитву мавка, – дай їм сили вистояти!

Того дня 1654 р. до Чорнобиля приїхали московські урядники. Присягати на вірність цареві чорнобильці відмовилися, про що очевидець тих подій записав: «Тамтешні міщани нерадо прийняли московітів, розїхалися по різних містах і містечках, не присягали і присягати не хочуть. Вони заявили, що радше помруть, аніж присягатимуть московському цареві, і твердо стоять на цьому...».

IV

Давно не приходила у сні поліщуків зеленоока лісова відунка. Та й давно не бачили її в лісах. Дехто каже, що ніколи й не було її там. Бо якби була, то чи мирилася б з тим, як нищили предковічні ліси й болота, як отруювали землю і воду? Де ж її всесильне відунське чар-зілля? Ота суха бадилина чорнобилю?

V

26 квітня 1986 р. о 1-й годині 23 хвилини чорнобильську землю струсонув вибух. Червоне полум'я лихою загравою висвітлило небо. На четвертому реакторі Чорнобильської атомної електростанції сталася катастрофа – найбільша ядерна катастрофа в історії людства.

Того дня в нашому житті почалася нова ера – післячорнобильська. Відтоді все має іншу ціну: сміливість і боягузтво, мужність і слабодухість, відданість і зрада, правда і брехня, чесність і безвідповідальність, життя і смерть... Чорною стала невидима чорнобильська біда, ім'я якій – радіація. Вона й у страшних, тепер звичайних, словах: рентгени, опромінення, ліквідатор, зона, дозиметр...

Вона – й у моторошних цифрах:

2095 населених пунктів в Україні визнано такими, що потерпіли унаслідок аварії;

3 048 318 громадян України мають статус потерпілих від аварії;
2 280 777 осіб ще й нині мешкають на забруднених радіацією землях;
4000 українських сімей унаслідок аварії втратили годувальника;
навіки стала непридатною для проживання чимала частина Полісся.
...Десь там за колючим дротом, у зоні, хитається на вітрі суха стеблинка
чорнобилю. «Де ж сила твоя, чорний полине?» – питає осінній вітер.
«Невже став ти для нас чорним болем?» – німотно питаємо ми.

У зв'язку з якими подіями в літопису вперше зустрічається назва Чорнобиля? Скільки років минуло від цієї літописної згадки? Що сталося в Чорнобилі 1654 р.? Поясніть слова з оповідання: «Не потрібні нам царські меди, з полином народилися, з полином і помremo!». Що ви дізналися про траву чорнобиль? Чому до неї в народі ставилися з любов'ю?

Перевірте себе!

1. Чому в 20 ст. особливо погіршилося становище української природи? У чому це виявилось? **2.** Яка аварія завдала Україні найбільшої шкоди? **3.** Що ви дізналися про історію українського міста Чорнобиля? Як витлумачується його назва? **4.** Розкажіть, що ви дізналися про чорнобильську катастрофу. **5.** Доберіть назву до кожної частини оповідання.

РЕНІТЕТУ
НАРОД. НАР
ЕЗ ОР
СА
АТ
Н
Р

ЄДИНИМ
ЗДІЙСНЮЄ
ВНОЇ
УКРА
ОН
Д
ІІ

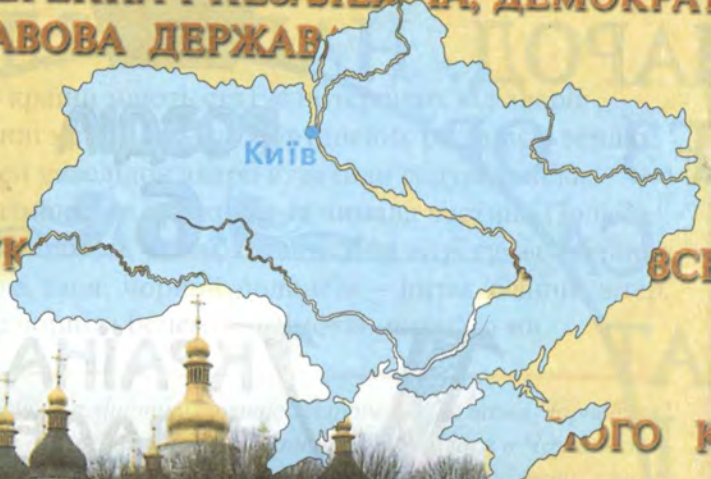
РОЗДІЛ

6

УКРАЇНА
НЕЗАЛЕЖНА

УКРАЇНА Є СУВЕРЕННА І НЕЗАЛЕЖНА, ДЕМОКРАТИЧНА, СОЦІАЛЬНА, ПРАВОВА ДЕРЖАВА

МАДЯНСТВО... ІАЛЯНСТВО... ІАМ... ІЙСНІО... РЖАВ... І СВ... АТИ КОНСТИТУЦІ... ВІКЛЮЧНО НАРОДОВ

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

24 серпня 1991 р. було ухвалено Акт проголошення незалежності України. А 1 грудня 1991 р. цей документ дістав всенародну підтримку: під час *референдуму* за нього висловилося понад 90 відсотків населення, яке взяло участь в опитуванні. Того самого дня наш народ обрав *Президента* держави Україна. Ним став Леонід Кравчук. Наступним Президентом України 1994 р. було обрано Леоніда Кучму (1999 р. переобрано на другий термін).

Однак проголошення незалежності – тільки початок спільної праці, спрямованої на розбудову молодого відновленої держави. Якою ж має стати в

24 серпня відзначається свято українського народу – День незалежності.

Референдум – всенародне опитування способом голосування з найважливіших питань державного життя.

Президент – глава держави.

Президент Леонід Кучма присягає на Пересопницькому Євангелії та Конституції України на вірність українському народові. 1999 р.

майбутньому наша Україна? Про це йдеться в Основному Законі нашої держави – Конституції. Конституцію України було ухвалено 28 червня 1996 р.

День народження Конституції

Був звичайний літній ранок. Заклопотані городяни поспішали у своїх щоденних справах.

– А що таке конституція? – запитала дівчинка і ще раз вимовила складне слово, кумедно розтягуючи склади: кон-сти-ту-ція.

У вагоні метро то тут, то там шурхотіли газети. Тримав газету й добродій у капелюсі, що сидів поряд. Саме в ній дівчинка прочитала незнайоме слово.

Добродій у капелюсі подивився на дівчинку й відповів:

– Слово «конституція» прийшло до нас із латинської мови. У перекладі воно означає устрій. Конституція держави – це її основний закон, який встановлює права та обов'язки громадян.

– А хто такі громадяни? – поцікавилася дівчинка.

– Ми всі.

– І я?

– І ти.

– І я маю права та обов'язки?

– Аякже, – посміхнувся добродій. – Ти ходиш до школи?

– Так, – відповіла дівчинка.

– Отож ти користуєшся своїм правом на освіту.

– І про це йдеться в конституції?

– І про це теж.

– А які права мають мої тато й мама?

– Найбільша цінність кожної людини – її життя. За конституцією ніхто не може бути позбавлений права на життя. Тож держава повинна захищати життя своїх громадян. Кожен має право на недоторканність житла, на таємницю листування, телефонних розмов. Не можна втручатися в особисте життя людини, перешкоджати їй відвідувати церкву, подорожувати, висловлювати свою думку. Все це – особисті права громадян України. А ще конституція проголошує право брати участь в управлінні державою: обирати й бути обраним на державні посади, бути членом будь-якої партії, об'єднання, організувати збори, мітинги, демонстрації. Проте така діяльність не повинна загрожувати життю інших людей. Кожна людина має право на працю й відпочинок, на житло й охорону здоров'я, на безпечне для життя довкілля...

Поміркуйте!

Чому дотримання конституції всіма громадянами – найважливіша умова існування багатой та квітучої України?

– Хто ж має дбати про те, щоб не порушувалися всі ці людські права?
– Звісна річ – держава.
– Держава? – перепитала дівчинка, пригадуючи, що це слово їй доводилося чути часто.

– Саме так, держава. Та не думай, що вона – то якийсь казковий всемогутній чаклун. Адже держава – це, насамперед, громадяни, які живуть за певними законами. Ось ці закони й визначає конституція.

– Я знаю, – мовила дівчинка, – що ми живемо в державі Україна. Є в нас свій прапор, герб, гімн.

– Прапор, герб і гімн – це символи держави, за якими пізнають її у світі. Символи держави також закріплюються конституцією. Конституція визначає й державну мову. У нас це – українська.

Державна мова – мова державних установ, офіційна мова в державі.

– А хто керує нашою державою, теж визначає конституція?

– Так. За Конституцією України керівником держави є Президент. Закони ухвалює Верховна Рада – вищий законодавчий орган. Втілює закони в життя Уряд України, або Кабінет Міністрів. Уряд України відповідальний перед Президентом та підзвітний Верховній Раді, керується Конституцією України та іншими законами нашої держави.

Поїзд метро долав станцію за станцією. «Майдан незалежності» – почувся радіоголошення.

– Незалежній Україні – вже п'ять років. Та тільки 28 червня 1996 р. наша молода держава отримала свою конституцію. Про те, як ухвалювався Основний Закон, пишуть сьогоднішні газети. Майже добу тривало засідання Верховної Ради, під час якого народні депутати обговорювали й схвалювали статті Конституції України. Отож, право українського народу жити у своїй державі відтепер закріплене законом. «В своїй хаті – своя правда...» – писав Тарас Шевченко про заповітну мрію українців.

Відтоді, як упав золотоверхий Київ від навали Батия, ніколи не згасала ця мрія... Волелюбні козаки, що йшли в бій за непідлеглість, віру й мову, легендарні гетьмани, які обороняли права й вільності козацькі, письменники й поети, які боролися за українську мову, натхненні будівничі, що зводили українські міста. Січові стрільці, які віддавали за Україну свої молоді життя, діячі Української Народної Республіки, українці, яких доля закинула на чужину, мільйони селян, які пізнали голод на своїй родючій землі, несхитні вояки УПА, митці, вчені, майстри й майстрині...

Не були марними їхня праця, боротьба, страждання. Тож Конституція незалежної України – це вияв і їхньої волі...

Після тьмяного світла столичної підземки літній ранок видавався особливо яскравим і по-справжньому святковим. Україна відзначала день народження своєї Конституції.

? *Що таке конституція? Що визначає Основний Закон України? Пригадайте, про що ви довідалися протягом року про національні символи України – герб, прапор, гімн.*

ДОПИТЛИВИМ

Чи знаєте ви, яка стародавня книга лежить перед Президентом під час складання ним присяги на вірність народові України? Книга ця, без перебільшення, національна святиня, – Пересопницьке Євангеліє. Народилася вона в середині 16 ст. і є першим перекладом Святого Письма українською мовою. Початкову частину пам'ятки написано в селі Двірець (тепер Ізяславський район Хмельницької області), а завершено її в невеличкому волинському містечку Пересопниці, якому книга завдячує своєю назвою. Копітка праця перекладача й переписувача тривала від 1556 р. до 1561 р. Історія зберегла імена творців Пересопницького Євангелія. Обидва вони, Григорій і Михайло, були ченцями пересопницького Пречистенського монастиря. Про їхнє надзвичайне обдаровання свідчить сама книга: чотири з половиною століття вона не перестає дивувати справді нетлінною красою. 482 пергаментні аркуші оправлено в дубові дошки, обтягнуто зеленим оксамитом. Особливо вражають соковиті зелені, червоні, бузкові, блакитні, сині барви розкішного орнаменту і витончених мініатюр; охайні літери, що й досі не втратили своєї чіткості.

Непростою була доля цієї мовно-мистецької перлини в українській культурі. Відомо, що вона була в книгозбірні Івана Мазепи. Окрема приписка

*Пересопницьке
Євангеліє.*

на одній зі сторінок повідомляє, що гетьман передав Євангеліє Вознесеньському соборові в Переяславі. Згодом, коли в Переяславі було створено колегіум, книга потрапила до його бібліотеки. У 60-х рр. 19 ст. разом із духовною семінарією, створеною на основі колегіуму, Пересопницьке Євангеліє потрапило до Полтави, де зберігалось спершу в бібліотеці, а потім у Полтавському історико-краєзнавчому музеї. Під час Другої світової війни музей згорів. Уважалося, що Пересопницьке Євангеліє загинуло, але, на щастя, того не сталося. Тепер пам'ятка зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського.

ЖИВА ІСТОРІЯ

Буремні події 20 ст. розкидали українців по світах. Безземелля

й злидні, воєнне лихоліття й переслідування за прагнення здобути Україні волю змушували залишати рідну домівку й рушати в далеку дорогу. Переселенці знаходили притулок у багатьох країнах на різних материках. Не всі їхали з України з доброї волі. Чимало було таких, кого переселяли примусово. Є з-поміж українців, які нині мешкають за межами України, й такі, які нікуди не виїжджали, а опинилися в іншій країні через зміни кордонів між державами-сусідами. Усіх закордонних українців називають українською діаспорою.

Нині за межами України проживає понад 17 млн українців. Найбільше – у Росії, США, Канаді, Аргентині, Бразилії. По-різному облаштовувалися на новому місці наші брати й сестри, проте всюди вони невтомно працювали, перетворюючи навіть пустелі на квітучі сади – такі самі родючі й рясні, як і на Батьківщині.

З-поміж закордонних українців багато вчених і митців, політиків та бізнесменів. Діють в українській діаспорі вищі навчальні заклади, школи, видавництва, виходять українські газети й журнали, художня й наукова література. Так, після Другої світової війни у США виникло об'єднання українських закордонних письменників «Слово», яке згуртувало більш як 150 митців.

Діаспора – у перекладі з грецької мови означає *розсіяння*. Перебування значної частини народу поза межами країни його походження.

Газети української діаспори.

Перевірте себе!

1. Коли Україна здобула незалежність? 2. Коли було прийнято Конституцію України? 3. Що таке державна мова? Якою є державна мова в Україні? Розкажіть, що ви дізналися на уроках історії в 5-му класі про долю української мови? 4. Підготуйте розповідь про когось із видатних особистостей України – наших сучасників, що своїми здобутками прославили нашу Батьківщину.

МИ З УКРАЇНИ

Сонце підбивалося дедалі вище. Його великоднє проміння впліталося в кошлаті пасма туманів – і від того тумани ставали легкими й прозорими, сповнювалися тонкосяйного золота. А земля навкруги кожним своїм росточком золото те спивала й виграла веселково, світилася сонцем, раділа, буяла: Весна! Великдень!

Велика країна, що з сонячної височини здавалася схожою на серце – Україна – вітала новий день співом дзвонів, зеленим леготом молодого листя й духмяним квітом садів.

Україна розташована у Східній Європі. Простягається від Карпатських гір до річки Дону. З півдня наші землі омиваються Чорним та Азовським морями. На півночі сусідом України є Білорусь, на сході – Росія. На заході наша держава межує з Румунією, Молдовою, Словаччиною, Польщею, Угорщиною.

На території України нині 24 області. До складу України входить також Автономна Республіка Крим. Столицею України є її найбільше

місто – тримільйонний Київ. Великими містами, кількість мешканців яких перевищує 1 млн, є Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса.

В Україні живе понад 50 млн осіб, із них українського походження – понад 37 млн. Поряд з українцями в Україні мешкають росіяни, поляки, білоруси, угорці, євреї, болгары, греки, татари, молдавани, гагаузи й представники багатьох інших народів. Та всі разом ми – український народ, а земля України – наша Батьківщина. І від нас залежить, якою буде вона в майбутньому. Адже Україна сьогодні – незалежна держава. Її землі – родючі чорноземи, її надра багаті на корисні копалини, її народ – працелюбний і талановитий. Нас знають і поважають у світі. Тож ми маємо все для щасливого й заможного життя.

Навчальне видання

Власов Віталій Сергійович
Данилевська Оксана Миколаївна

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Підручник для 5 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Завідуючий історичною редакцією – *Ігор Гирич*
Редактор – *Валентина Мурзіна*
Художники – *Віталій Мітченко, Павло Машков,*
Олексій Штанко, Сергій Якутович
Макет – *Віталій Мітченко, Павло Машков*
Художній редактор – *Павло Машков*
Комп'ютерна підготовка
ілюстративного матеріалу – *Оксана Ільїних*
Коректори – *Євгенія Оратовська,*
Галина Старостіна
Комп'ютерна верстка – *Клара Шалигіна*

Здано до виробництва та підписано до друку 14.05.2002.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Фіз. друк. арк. 15,5.
Ум. друк. арк. 20,15.
Наклад 20 000 прим.
Вид. № 188.
Зам. 223-2.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2л.

Свідоцтво № 25 серія ДК від 31.03.2000 р.

Надруковано з готових діалозитивів
на ВАТ „ЛКФ „Атлас“,
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20